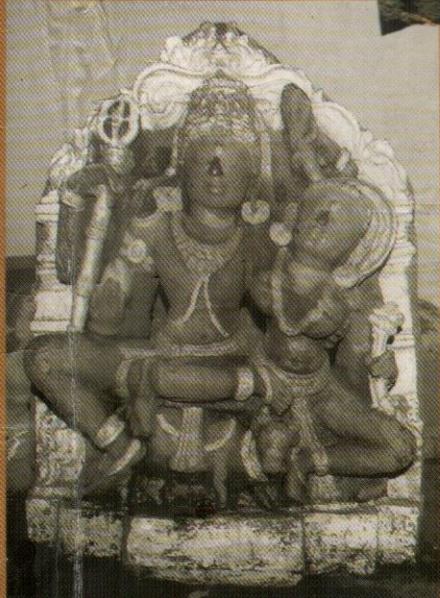

वाचन मंदिर भिवंडी.
मराठी विभाग क्र.

२०६८

भिवंडी बव्यान

सुधीर घनवटकर

V
24e

भिंवडी बथान

सुधीर घनवटकर

वाघन मंदिर-भिंवडी
दा. नो. क. ५८८८४
मराठी विज्ञान क. २०८८७

ग्रन्थ
५१११८८८

ग्रन्थालय

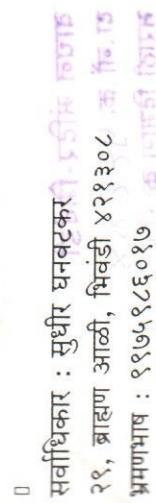

अक्षर मानव
प्रकाशन

५८८८
२०८८८०

✓
2ye

भिंवडी बयान (गावाचे चरित्र)

□ सर्वाधिकार : सुधीर घनबटकर निहाया
२९, ब्राह्मण आळी, भिंवडी ४२१३०८ क्र. अ. १५
फोनमार्ग : ९९७५९८६०१७, ई-मेल : akaharmanav@yahoo.com

□ प्रथम आवृत्ती : मे २०१७

□ प्रकाशक : अक्षर मानव प्रकाशन,
१५९, पवनपुत्र, दुसरा मजला,
शिवाजी रस्ता, राष्ट्रमुष्ण चौक,
शुक्रवार पेठ, पुणे ४११००२.
दूरध्वनी : ८३०८७४९५५१०
akaharmanav@yahoo.com

□ प्रमुखात : शिरेश सहस्रबुद्धे

□ पृष्ठ : १६० रुपये

ISBN: 978-93-83272-38-9

इतिहासशास्त्राची दृष्टी देणारे
इतिहासमहर्षी कै. ग. ह. खोरे आणि
रियासतकार कै. गो. स. सरदेसाई
यांच्या स्मृतीस अर्पण

वाचन मंटिर-मिंवंडी
दा. नॉ. क. ५८८८८८
मराठी विजान क. २०८८८०

मनोगत

मित्र हो! खेर म्हणजे या पुस्तकाची संकल्पना फार जुनी म्हणजे सन १९८५ पासून माझ्या डोक्यात आहे. माझे कल्याणचे एक ज्येष्ठ मित्र इतिहास संशोधक के. विवेकानंद गोडबोले यांनी मला तसे अनेकदा बोलूनही दाखविले होते. त्याचे ‘सुभे कल्याण’ हे पुस्तक त्या काळी खूप गाजलेही होते. मात्र मी त्या वेळेस के. विवेकानंद गोडबोले यांच्या आप्रहाकडे अनेक कारणांमुळे लक्ष दिले नाही. ते एप्रिल १९८९ साली मृत्यू पावले. महिन्यात एकदा तरी आम्ही एखाद्या ऐतिहासिक विषयावर चर्चा करीत असू. त्यांचा प्राचीन इतिहासाचाही अभ्यास चांगला होता. आज त्यांची आठवण तीव्रतेन येते.

सन १९९४-१९९५ मध्ये कल्याणचे इतिहास संशोधक श्री. श्रीनिवास साठ्ये यांचा ‘कल्याणचा सांस्कृतिक इतिहास’ प्रसिद्ध झाला. नंतर पनवेल गावाचा इतिहास सौ. प्रार्थना सदावर्ते यांनी ‘गाथा पनवेल’ची, या नावाने लिहिला आहे.

एक दिवस १९९९ मध्ये कल्याणचे श्री. श्रीनिवास साठ्ये हे भिंवंडीच्या इतिहासमंबधी चर्चा करायला येऊन गेले. त्यांनीही प्रोत्साहन दिले. याच सुमारास श्री. वि. ना. नातू याचे ‘आधीच पुणे गुलजार’ या नावाचे पुस्तक याचानात आले. ते पुस्तक मला फार आवडले. त्यात त्यांनी पुण्याच्या इतिहासाबोरच अन्य रंजक माहितीही दिलखलास शब्दात दिली आहे. असेच पुस्तक आपलेही भिंवंडीसंबंधी व्हावे असे वाढ लागले. सुखातीला लिखाणाची गाडी चाळीस-बेचाळीस पानावरीच बराच काळ उमी होती. ती नंतर आस्ते ६०-७० च्या घरात पोहोचली. तेव्हा आत्मविद्यास आला की, आपण सव्वाशे पानी पुस्तक भिंवंडीसंबंधी लिहू शकतो. मग आणखी संदर्भ मिळविणे, माहिती गोळा करणे हे काम सुरु झाले.

साधारणपणे सन २०१३ पासून पुस्तक लिहिण्या आणि माहिती गोळा करण्यासंदर्भात वेग आला. संदर्भग्रंथांची सूची मगे दिलीच आहे. भिंवंडीतील अनेक घडामोर्डीची माहिती आगोदरच होती. त्याची पुन्हा उजळणी केली. त्या घटनाचे आधार शोधले.

मित्रवर्य श्री. श्रीनिवास साठ्ये, ठाण्याचे प्रा. विजय कुलकर्णी, भिंवंडीचे श्री. गणेश दांडेकर, श्री. अण्ण कर्वे, श्री. प्रफुल्ल लंगांडे, श्री. मयुरशस्त्री घुले यांनी याहितीचा पुरवठा बन्याच प्रमाणात केला. त्यांना मनापासून धन्यवाद देतो. श्री. दानशेट भदणे, कै. सुरेश शेटे, श्री. गो. गं. मराटे, श्री. भरत पाटील, श्री. अविनाश हार्ड, श्री. जयप्रकाश प्रधान (पुणे), यांचेही मनापासून आभार! माझे ज्येष्ठ स्नेही श्री. अब्दुल्ला हानी त्याच्यामुळे तर पुस्तकाला पूर्ण रूप प्राप्त झाले. त्यांच्याकडे ही माहितीचा साठा भरपूर असून याच्या सत्याहतरत्वा वर्णी त्याचा उत्साह दांडगा आहे. ते मला अनेक मुसलमान मिंत्रांच्या धरी घेऊन गेले. बंदर मोहल्ला, सौदागर मोहल्ला, निजामगुरा येथील विद्वान लोकांशी परिचय करून दिला. त्यांच्याकडून बरीच उपयुक्त माहिती मिळाली. मोहम्मद कामाकर यांची सुमारे चारशे वर्षपूर्वीची कबर श्री. अब्दुल्ला यांनीच प्रथम काळून शोधून दाखविली. श्री. अब्दुल्ला यांनी जो सहकार्याचा हात पुढे केला त्याबदल त्यांनाही धन्यवाद देतो.

त्याचन मंदिराच्या ग्रंथापाल सौ. राधा जोशी यांनी आगामी तत्परतेने संदर्भात उपालघ करून दिले. त्यांचेही हार्दिक आभार मानणे आमत्याचे होईल. मलेशिया, थायलंड या देशावरचे प्रवासवर्णन मी सुमारे वीस वर्षपूर्वी लिहिले होते. त्याचा प्राकाशन समारंभ प्रसिद्ध विचारकंत आणि सामाजिक कार्यकर्ते प्रा. प्र. प्रधान, पुणे यांच्या हस्ते झाला होता. त्या पुस्तकाचे नाव ‘उगवती पूर्व’ आमे होते. त्या पुस्तकाचे वाचकांनी स्वागत केले. या पुस्तकाला ही आपल्यासरख्या रसिकांची दाद मिळेल अशी खात्री बाळगातो, धन्यवाद!

- सुधीर घनवटकर

संस्करण : - भिंवंडी ५४२४०
५५. अनांदेन्द्र अस्त्राधारी, श्री. निं.३१५१०.

मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन इतिहासावर पुरेसा प्रकाश टाकला आहे आणि एक पाईर्खभूमी तथार केली आहे. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळापासून म्हणजे इसरीच्या तेराव्या शतकान्या शेवटच्या एकदोन दशकापासून मुस्लिम मङ्गळीचा वावर सुरु झाला आणि भिंवडीचे नावही बदलले गेले होते हे कळते. त्यानंतर आदिलशाही, मोहरल यांच्या कारकिर्दीत भिंवडीची स्थिती कठी होती, पोर्टुगिजांचा उपद्रवही कसा झाला, इत्यादी माहिती, इतिहासाला धरून दिली आहे. भिंवडीपासून अवच्या तीन किलोमीटरवर असलेल्या कांबे येथे त्यांच्याशी मराठांचा संघर झाल्याचे नमूद करतानाच तेथल्या खाईडूनच शहाआलमच्या पदरी असलेल्या औरंगजेबाच्या आठवणी लिहिणारा, इटालियन डॉ. मनुची हा वसईकडे गेल्याची नोंद करायला लेखक विसरत नाही. पुढे १८५७ चे समर, भिंवडीतली ब्रिटिश पलटण, लळणी इस्पितब्लातली रोग्याला भूल देऊन झालेली भरतातली पहिली रास्तकिया, तंत्या भिल, उमाजी नार्द यांचा उठाव या घटांची साक्षी नोंदही लेखकाने घेतली आहे.

भिंवडीचा विकास, पोस्टऑफिस, मामलेदार कर्वेची, पोलीस लाईनचा तुळंग इत्यादीच्या नोंदीही केलेल्या आढळतात. आधीच्या काही वास्तु नष्ट होत आहेत, झाल्याही आहेत, यासंबंधी श्री. घनवटकर हळवे झाले हे खेरे, पण त्यांचादलची माहिती त्यांनी इतिहासबद्द केली आहे हे महत्वाचे ठरते. शाळा, हास्पिटल, ग्रंथालय या नागरिकणाच्या खुणाही शब्दबद्द केल्या आहेत. या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे ते भिंवडीतील सूतीरणी व इतर लहानमोठे मळण्यांग याची सविस्तर माहिती यात आली आहे. याशिवाय लेखकांचे अनेक दिकाने, भिंवडीच्या बंदरातून होत असलेल्या मालाची ने-आण, या संबंधीची माहिती व होत असलेली आय-व्यव ह्याचीही नोंद केल्याचे येथे आढळते. भिंवडीच्या सिलकच्या कापडासंबंधीची कस्तुस्थिती ते विसकोस कॉटन कसे आहे हे ते प्रामाणिक मांडतात. यंत्राग व्यवसाय काय की बेकरी व्यवसाय काय त्यात गुंतलेल्या मुस्लिम समाजाच्या मजुरांची अनेक प्रकारच्या बंधनामुळे झालेली करूणाजनक अवस्थाही लेखकाने नजरेस आणली आहे.

भिंवडीतील अवस्थाची उभारणी, कालातारने त्यांची झालेली पडडाड, गोपनीच पुनर्बाधणी आणि नवनिर्माण यांची माहिती साक्षेपाने येथे दिली गेली आहे. मंदिर म्हणजे एक सामाजिक संस्थाच असते. त्यामुळे येथे असलेल्या नाहिताची माहिती करून तेथील समाजजीवन, उत्सव-महोस्तव, त्यातील पक्के काढी उत्सवाने होणारा आणि आता ओहोटीला लागलेला तरुणार्चा यागणांग यावर चांगलेच भाष्य केले गेले आहे. मंदिरस्थापत्याचे वर्णन असे केले आहे की, आण ते प्रत्यक्ष अनुभवतो आहोत. लोनाडूच्या मंदिराचे उदाहण

प्रस्तावना

आपल्याकडे स्थानिक इतिहास सहसा लिहिला जात नाही. ज्या गावात एखादे प्रसिद्ध, भक्तप्रिय देवस्थान असते त्या अनुषंगाते त्या गावाची/क्षेत्राची माहिती देणारी एवढी पुस्तिका अन् तिही पौराणिक कथा, दंतकथा यांनी भरलेली, अशी लिहिली जाते. दक्षिणकाशी म्हणून त्या गावाचा गौरवही केला जातो. ऐण्डा, नाशिक, कोलहापूर या तीक्ष्णेत्रावरील पुस्तके आणि ग्रंथ मात्र याला अपवाद आहेत. कारण एक तर ही महाराष्ट्रातील नव्हे; तर भारतातील नावाजलेल्या तीर्थक्षेत्रांपैकी आहेत. याना समृद्ध इतिहासही आहे; शिवाय भारतीय इतिहास संकलन समितीने या संबंधात पारिषदा भरवून त्यातील शोधनिंधाराच्या आधारे सर्वांग परिपूर्ण माहिती या शहरांची दिली आहे. यावर स्वतंत्र पुस्तिकाही संशोधकांनी आपल्या हाती दिल्या आहेत. उदाहणार्थ, पंढरपूरवरील इतिहासाचार्य ग. ह. खेरे यांचे, पैठणवरील श्री. ग. मोरांचीकरांचे पुस्तक; मात्र अशी माहिती तुळजापूर, माहू, औढळा नगणाथ, परळी, इत्यादी देवस्थानांबंदरल मिळत नाही.

एखाद्या गावाचा इतिहास म्हणून श्री. ग. ह. खेरे यांचे वाई, प्रा. आनंद दामले यांचे बीड (जि. कोलहापूर) डॉ. अ. म. शास्त्री यांचे त्रिपुरी, इत्यादी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

भिंवडीसंबंधीचे श्री. सुधीर घनवटकरांचे प्रस्तुत पुस्तक अनेक अर्थांनी उल्लेखनीय आहे. या गावावर लिहिताना त्याच्या हजार वर्षांपासूनच्या अस्तित्वावर येथे प्रकाश टाकला आहे. त्याच्या भौगोलिक रचनेची माहितीही दिली आहे. भूगोलाच्या कोंदणात इतिहास शोभत असते, घडतही असतो. त्या इतिहासांसंबंधी आवश्यक ती माहिती नेटकेपणाने दिली आहे. प्राचीन,

यासाठी घेता येईल. त्याच्या प्रत्येक भागाची माहिती देताना, त्यांची दारुण अवस्था आणि आता केवळ ते आपल्या अस्तित्वाच्या खुणा ठेवून नामशेष राहिले आहे, हे घनवटकर मागतात हे पटण्यासारखेच आहे. शिवाय त्याकाळच्या भिंवडीतील मंदिरांभोवती पिंगा घाळणारे धार्मिक जीवन कसे समाजाच्या सामंजस्याचे होते, आपलुकी कशी होती, एकमेकांबदलून सेवाभाव कसा होता या संबंधीच्या निर्देशक घटनाचा आसाच लेखकाने आपल्या समेर धरला आहे.

उच्चश्रृंखल्य समाजासाठीचे ज्येष्ठ नागरिक संघ, लायन्स व रोटरी कल्ब याबद्दलचे लेखकाचे परखड मत असे आहे, 'एखादुसमा संगतीचा कार्यक्रम घेणे किंवा वैद्यकीय शिक्षीर घेण्यापलिकडे यांची उडी जात नाही. सामान्य माणसापर्यंत या संस्था अजून पोचल्या नाहीत. केवळ वेळ घालवण्यासाठी एकत्र येतात.' भिंवडीतील शैक्षणिक वातावरण, दर्जा आणि एकूणच शिक्षण क्षेत्राबदलून चिंता करण्यासारखी परिस्थिती असल्याचे मत आहे. 'ज्येष्ठ माणसे गेल्यानंतर काळेजीही दर्जाच्या दृष्टीने भुईसपाट झाले.' बहुतेक मर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये पक्षीय राजकाऱ्य आणले गेले. आणखी एक गंभीर भाग म्हणजे इंग्रजी व मराठी माध्यमाच्या संस्थांचे संचालक एकच ठेवून दोन्ही माध्यमांची एकत्र मोट बाधून लोट मेकाळेलाही दीडशे-दोनशे वर्षपूर्वी जे उमगले नाही ते घडवून आणल्याचा प्राक्रम येथीलांनी केला, असा उपहासही येथे दिसतो.

मुकुलमंदिरे त संगयाचे तर सरळ साध्या भाषेत, खिंवडीचा गौरवास्पद इतिहास; तर कोठे हास्यास्पद स्थिरी, कोठे मनला उभारी देणाच्या घटना, तर कोठे नैराश्यजनक घटना, कोठे उल्हसित वातावरणाची वाहवा, तर कोठे पाय ओढणाच्याची दुष्टता यांची चक्षुवैसत्यम् दृश्ये मोठ्या कसवीपणे, मार्मिकपणे आणि प्रत्यक्षकारीपणे लेखकाने चितरली आहेत. भिंवडी कशीही असो, असेहेल; लेखकाला तिच्याबदलून विलक्षण आपलुकी वाटते हे नक्की! शेवटी काय तर 'यड्या आपला गाव बस' हेच खे!

एका गावाचा सांगोपां अभ्यास, भूतकाळापासून वर्तमानपर्यंतचा लेखाजोखा लेखक सुधीर घनवटकर यांनी मांडला आहे. एखाद्या गावावर कसे लिहावे यावे हे रोलमाहेलच आहे म्हणा ना! पण म्हणून यात उटी गाहिल्याच नाहीत असे थोडेच अमणार, पण हिमाल्याचे नयनरन्य मनोरम दृश्य न्याहाळताना, वातावरणात थंडी फार आहे असे म्हणणे उचित ठरत नाही. घनवटकर, लेखणी घावाती ठेवा, सपरवतीच्या वदहस्ताकडे दुर्लक्ष करू नका. शुभास्ते पंथान: संतु.

- गो. चं. वैगाळरकर, पुणे
संकटी, माघ १९३७

स्थानिक इतिहासाचे महत्व काय आहे?

शालेय जीवनात सर्वांना इतिहास हा विषय शिकावा लागतो. कॉलेजमध्येही काही विद्यार्थी हा विषय शिकतात. आणखी काही मोठे झालो की, आपण स्वा. सावरकरांचे 'सहा सोनेरी पाने', वि. ग. कानिनकरांचे 'नाडी भस्मासुराचा उदयास्त', वि. स. वाळिंबे यांचे 'ब्होला जेव्हा लाल होते' अशी पुस्तके वाचतो किंवा स्वामी, श्रीमान योगी, मंत्रावेगाळा, द्युज यासारख्या लिलित काढबन्या वाचतो. मान या काढबन्यामध्ये असल इतिहास कर्मी व इतर फुगावलेला भाग जास्त असतो किंवा हिटलर, स्टॅलिन वौरे पात्रावरच्या लिखाणात राजकीय व लळकरी हालचालीच्यावर अधिक प्रकाश टाकला जातो. स्थानिक जी काही सामाजिक परिस्थिती असते, वैशिष्ट्ये असतात, त्याचा विचार त्या पुस्तकात होत नाही.

राष्ट्राचा जसा इतिहास असते, तसाच स्थानिक, लहान गावांनाही मोठा इतिहास इतर अंगांनी असतो. शेवटी काय हो, अनेक गावे मिळूनच गट्ट तथार होते. त्यामुळे लहान गावे, ताळुके, ग्रांत यामध्ये कोणकोणत्या निरनिराळ्या अंगांनी व्यवहार होतो; याचाही विचार होणे आवश्यक असते. केवळ राजकीय व लळकरी हालचाली म्हणजे इतिहास होत नाही, ही बाब आता अनेक अंगासाकांच्या लक्षात आली आहे. हा प्रयोग आपल्याकडे शंभरसव्याशे पृष्ठांपूर्वी पुरातत्वभूषण इतिहासाचार्य राजवाहे यांनी केला. 'सप्तशती, माहिकावतीची बाबर, राधामध्य विलास चंपू' या ग्रंथाच्या संपादनाच्या निर्मिताने त्यांनी प्राचीन इतिहासाबोरच समाजशास्त्र, भाषाशास्त्र, मानववंशशास्त्रही उल्लङ्घन दाखविले. त्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनामधून त्यांनी प्राचीन काळी कोणकोणत्या जमाती महाराष्ट्रात स्थायिक झाल्या याचे विवेचन केले आहे. त्याचप्रमाणे भाषाशास्त्राचा आधार देऊन कोणत्या जमाती कसमकसा शब्देच्याकरीत हेही पाखवून दिले आहे. त्याचप्रमाणे एखादी रुदीपंपरा, विधी महाराष्ट्रात का काळा त्यांचेही प्राचीन रूप ते आगदी सहजपणे सांगत असत.

गुरुवर्य राजवाङ्गानंतर तीच पंरपरा प्रसिद्ध इतिहास संशोधक कै. वा. कृ. भावे, य. न. केळकर, ग. ह. खेर यांनी चालविली होती. वा. कृ. भावे यांनी पुणे नार शहर वृत्तात या संशोधन वृत्तामध्ये पुण्याविषयी अचांबेत करणारी माहिती दिली आहे. उदा. माराठांचे घोडदळ कसे रुबाबदार व देखणे असून, इंग्रज लोक त्याची फार तरीफ करीत असत. पुण्यात प्रसिद्ध सावकार कोण? तेथील तालीमखाना व जेठी-पहेलवान, पुण्यातील पुळकण्या, हैद व बिंगवे, पेशवांचा व्यायामाचा शोक, साताराकर शाहू, महाराजांचे पर्यावरण त्रेम अशा अनेक गोईचा समावेश त्यांनी केला आहे. य. न. केळकरांचे 'भूतलवर भ्रमण' हे पुस्तक अश्यासकांनी वाचाले पाहिजे. इतिहासमर्ही कै. ग. ह. खेर हेदेखील 'शहाजी व शिवाजी संबंध,' 'पंढरपूचा विठ्ठल,' 'चाफळचे राम मंदि,' 'मजनगड' यासंबंधी केळालीच माहिती देतात. असे लिखाण स्थानिक इतिहासावर प्रकाश टाकते.

तेव्हा तात्पर्य असे काढता येईल, मानवाच्या सर्व हालचालीचा वेद आणि मागोवा घेऊनच इतिहास सिद्ध करता येईल. राजकीय आणि लज्जकरी निरनिराळी फुले गुळून, त्याचा भरदार गुच्छ बनते. त्यामुळे इतिहासचे असते. सर्व प्रकारची खेडी आणि गावे मिळून राष्ट्र बनते. त्यातील त्या गावातील लोक ज्या उलाडाली करतात, त्याचाही परिणाम राष्ट्र संकल्पना, इतिहास यावर होतच असतो. केवळ दिली, पुणे, हैदराबाद, मुंबई, कलकत्ता, जयपूर ही शहरे राष्ट्राचा इतिहास घडवू शकत नाहीत. त्यासाठी त्याला लहान गावे आणि ग्रामीण भाग यांचा प्रचंड मोठा रेटा लागतो. उदा. पाठेशाहीवर आपला ठसा उमटवणारे रामचंद्रपत अमात्य गानबाबावेडकर, बाळाजी विश्वनाथ, मल्हारराव होळकर हे लहान गावातूनच वर आलेले आहेत. पैकी रामचंद्रपत अमात्य हा भिंवंडीच्या शेजारिल 'सोनाळे' गावाचा होता.

आता केवळ मैग्नेशिन्स, हुएतंसा किंवा अल्बेर्नी भारताबदल काय लिहून ठेवतात हे उपयोग नाही; तर भारतातील शिलालेख, ताप्रपट, तवारीखा, पेशवा दावर यांचा अधिक सखेल अश्यास होणे आवश्यक वाटते. पेशवा दप्तरात सुमोरे सच्चा करोड कागद आहेत; परंतु त्यांतील फक्त पाचमहा लाख

कागदपत्रांचे वाचन होऊन, मराठेशाहीचा इतिहास लिहिला गेला आहे. त्यासाठी रियासतकार सदेसाईनी अथक परिश्रम घेतले. इतिहासाच्या भौगोलिक कक्षा रुदावल्या पाहिजेत. कोकणातील बंदरांचाही अभ्यास होणे अत्यावश्यक आहे. कोकणातील मुंबई, नालसोपान्यापासून अगदी गोवा, कारवारपर्यंत असंख्य बंदरे आहेत. या बंदरात अठरपाण जातिधमचि लोक येत असत आणि करोडो हप्यांच्या व्यापारी मालाची उलाडाल, वाहतूक होत असे. त्याच्यात अरब, आफिकन, पोर्तुगीज, स्पॅनिश, रोमन असे बाहेरवेही गटसमूह येत असत. बदरात व्यवहार कणांचा लोकांच्या भाषेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास होदेखील माझाचा मते स्थानिक इतिहासाचा एक मोठा धागा आहे.

भिंवंडीसारख्या मागसलेल्या आणि आडमार्गावर असलेल्या गावात सुमोरे ऐशी वर्षांपूर्वी वीज व विजेवर चालणारे यंत्रमाग आले, हा स्थानिक इतिहासाच्या एक भाग नाही काय? दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळेस पुण्याच्या गोखले नावाच्या तरणाने बर्लिनला जाऊन जर्मनीचा क्रूर हुक्मशही हिटलर याच्याशी हस्तादेलन केले, ही घटना स्थानिक इतिहासात नोंदवली गेली पाहिजे. कलोरोफार्मची भूल देऊन रोयाचे अॅपेशन भारतात सर्वप्रथम भिंवंडीला लज्जरी हॉस्पिटलमध्ये बाले होते. लोकमन्य ठिळकाचे पहिले स्मारक भारतात भिंवंडीला उभे राहिले, अनेकांना माहितीही नाही.

इतिहासलेखन करताना स्थानिक इतिहासाला जास्त महत्व दिले पाहिजे; असा अग्रह अलीकडे य. दि. फळके, अरुण ठिकेकर हे विचारवंत धरू लागले होते. एखाद्या घटनेचा, कृत्याचा फक्त राजकीय विचार न होता, प्रत्यक्ष यापान्य जनतेच्या जागिवा आणि आकांक्षांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करायला होवा. प्राचीन काळ्यात जेव्हा राजकीय स्वास्थ्य असे, तेव्हा गोंगरा-वेळळ आणि त्यासारख्या अनेक बौद्ध लेण्या महाराष्ट्रात उंच्या राहिल्या. कैच राज्यक्रांतीने मोठीच राजकीय उल्थापलथ, सतराव्या शतकाच्या शेवटी आणि अठराव्या शतकाच्या सुखातीला संपूर्ण युरोपमध्ये झाली; पण त्याच गोंगरा-वेळळ आणि राज्यक्रांतीने अनेक महत्वाचे तत्त्वज्ञ, विचारवंत, लेखक, कवी, पत्रकार यांना जन्म दिला आहे. कैच राज्यक्रांतीचा अभ्यास करताना या घटकाचाही प्रकारवा लागतो. क्रांतीच उम्मेदारीचा उपाय झाला आहे. संपूर्ण युरोपमध्ये शहरसुधारणा करताकरता, त्या शहरांचे दस्तऐवज जपून ठेवले आहेत. तेथील पुरातन प्रेक्षणीय अवशेष मोक्षांना आस्थेने जपून ठेवले आहेत. अनेक लेखक व कवी यांची झुनी घेरे माझालून ठेवली आहेत. आपल्याकडे दॉ. अरुण ठिकेकरांनी त्यांच्या 'जनन' गोपनातून महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक व सामाजिक इतिहास विस्तृतपणे मांडला

भींड-भिंडी असा व्युत्पत्तीक्रम लावता येईल. आजही काही ग्रामण भागातले जुने लोक, भिंडीचा उच्चार 'भींड' असा करतात. आताही पेण गावाजवळ बोंबल्या विठोबा आहे. भोमल्याचा बोंबल्या झाला आहे. तो मूळचा भैम लोकाना वसविलेला विठोबा आहे; अस पुरातत्वभूषण, इतिहासाचार्य राजवाडे त्याच्या महिकावतीच्या बखरीतील प्रस्तावकेने म्हणतात. याच बखरीत भिंडीचे शिलाहरकालीन उल्लेख तीनचार वेळा तरी येतात. एक हकिकत अशी आहे की, भिंडीतील कणी भगातील कोणी माहेवाशीण मालाडला देसायांच्या घरी नांदत होती. ती फार रुपवान, देखणी होती. एकदा भागडचुरी प्रधानाची वाईट नजर हिच्याकर गेली. असता, त्यांने तिला पळजवाचे उरविले. याचा मुणावा मालाडच्या देसायास लगाताच, त्यांने ती बाई गतोरात जलदीने बंदेबोस्तात भिंडीतील तिच्या कणेरीतील नातेवाईकांकडे पाठवून दिली.

भिंडीच्या पश्चिमेला दोन मैलावर कालवर नवाचे गाव आहे. तेथी शिलाहरकालीन बौद्धस्थापत्याचे रेखीच नक्षीकाम असलेल्या काळ्या पथ्यागतील पंदिराचे अवशेष आजही पाहावयास मिळतात. ताण्याचे एक इतिहास संशोधक श्री. सदाशिव टेक्केलेकर यांनी याबाबत बराच प्रकाश टाकला आहे. 'महाराष्ट्रील ताप्रपट व शिलालेख' या डॉ. वि. भी. कोलते यांच्या पुस्तकात त्याबाबत बरीच महिती उपलब्ध आहे.

एके ठिकाणी अर्धचत तुटलेल्या अमलक आहे. आसपासच्या बन्याच पांगी या मंदिराचे दगड पळविले आहेत. सदर मंदिर मूळत: भव्य असावे, असा तर्क तेथे विखुलेलेल्या दाढी स्तंभांवरून काढता येतो. स्तंभांच्या वरच्या चारही बाजूला मडप तोलून धरलेले कीचक आहेत. त्यातले काही चांगल्या अवश्येत आरशात आपले रुप पाहणारी युवती आहे. तर एकावर अल्लाउददीन खिलजीच्या काळात म्हणजे तेराच्या शतकात भिंडीचे नव इस्लामाबाद असे होते. याच शतकानंतर मुसलमांची वस्ती भिंडीत बरीच वाढली. फिरोजशा बहमनीच्या काळातही मौलाना, काझी या लोकाना अहमदनगरच्या मुलतानाकडून काही जमीन भिंडीत मिळाली होती. मिलिक अहमदने शहापूरजवळ असलेल्या माहुली किल्यावर कज्जा केला. कुलाबा, बाणकोट, तळकोण हा भाग पुढे आदिलशाहीत गेला.

भिंडी हे नाव कसे तयार झाले असेल? (व्युत्पत्ती)

शिलाहर यांच्या काळात भौम नावाची एक मार्ठी जमात ठाणे-माहीम या परिसरात अस्तित्वात होती. सन ११२४ मध्ये भौमे जनादन प्रधान हा ठाणे प्रांतावर अमल गाजविताना दिसतो. ज्या ठिकाणी भौम समाजाची (वृद्ध) वसती जास्त आहे; असा गाव तो भिंडी गाव असावा. भौमवृद्ध-भोमांड-

आहे. डॉ. डेविड यांनी मुंबईवर मोठे काम केले आहे.

भिंडीचा भौगोलिक व ऐतिहासिक परिचय

भिंडी हे नाव नुसते ऐकले, तरी काही लोक घावरतात. भिंडीत सोयारिक जमविणारे, व्याख्यानांना वा कायर्क्रमांना येणारे कलाकार, व्याख्याते यांच्या भुवया अगोदरच वर जातात. माझ्या माहितीतले दोनचार व्याख्याते असे आहेत की, त्यांच्या बायकांनीच त्यांना अगोदर झापलं, 'अहो, भिंडीत बोलायला जाताय, भान ठेवून बोला.' १९७० व १९८४ सालात भिंडीत दोन मोठ्या हिंदू-मुसलमान अशा दंगली झाल्या होत्या. 'शांतेच कार्ट' या नाटकात भिंडी पेणे, म्हणजे काय? याचा खुबीन आणि मजेशीर वाच्याप्रयोग केला आहे. भिंडी हे गाव सुमारे १००० वर्षांपासून म्हणजे शिलाहर राजांच्या कारकिर्दीपासून प्रसिद्ध आहे. उत्तर कोकण व दीक्षिण कोकण अशा दोन ठिकाण शिलाहरांच्या कोवेगळ्या राजसत्ता होत्या. खेरे तर भिंडी हे गाव पश्चिमकडील कामवारी नदी व पूर्वकडील आग्ना रस्त्यांच्या बेचक्यात बसलेले आहे. आता भिंडीचा पसारा पूर्वेस कल्याणी खाडी व दक्षिणेस ताण्याच्या खाडीपर्यंत पसरलेला आहे. पिंपळास हे दक्षिणेकडील गाव भिंडीचे भूशिर म्हणता येईल. कल्याण, ठाणे, मुंबई ही शहरे रेलवे, रस्ता, जलमार्ग या तिही दृष्टीने भिंडीपासून आगदी हातेच्या अंतरावर असल्याने भिंडीचा औद्योगिक विकास झापाट्याने झाला. पश्चिमेस वसई आहे. आज खाडीलगत रेल्वेमार्ग रस्ताती झाला आहे.

अल्लाउददीन खिलजीच्या काळात म्हणजे तेराच्या शतकात भिंडीचे नव इस्लामाबाद असे होते. याच शतकानंतर मुसलमांची वस्ती भिंडीत बरीच वाढली. फिरोजशा बहमनीच्या काळातही मौलाना, काझी या लोकाना अहमदनगरच्या मुलतानाकडून काही जमीन भिंडीत मिळाली होती. मिलिक अहमदने शहापूरजवळ असलेल्या माहुली किल्यावर कज्जा केला. कुलाबा, बाणकोट, तळकोण हा भाग पुढे आदिलशाहीत गेला.

भिंडी हे नाव कसे तयार झाले असेल? (व्युत्पत्ती)

शिलाहर यांच्या काळात भौम नावाची एक मार्ठी जमात ठाणे-माहीम या परिसरात अस्तित्वात होती. सन ११२४ मध्ये भौमे जनादन प्रधान हा ठाणे प्रांतावर अमल गाजविताना दिसतो. ज्या ठिकाणी भौम समाजाची (वृद्ध) वसती जास्त आहे; असा गाव तो भिंडी गाव असावा. भौमवृद्ध-भोमांड-

जुने लोक, भिंडीचा उच्चार 'भींड' असा करतात. आताही पेण गावाजवळ गोंबल्या विठोबा आहे. भोमल्याचा बोंबल्या झाला आहे. तो मूळचा भैम लोकाना वसविलेला विठोबा आहे; अस पुरातत्वभूषण, इतिहासाचार्य राजवाडे त्याच्या महिकावतीच्या बखरीतील प्रस्तावकेने म्हणतात. याच बखरीत भिंडीचे शिलाहरकालीन उल्लेख तीनचार वेळा तरी येतात. एक हकिकत अशी आहे की, भिंडीतील कणी भगातील कोणी माहेवाशीण मालाडला देसायांच्या घरी नांदत होती. ती फार रुपवान, देखणी होती. एकदा भागडचुरी प्रधानाची वाईट नजर हिच्याकर गेली. असता, त्यांने तिला पळजवाचे उरविले. याचा मुणावा मालाडच्या देसायास लगाताच, त्यांने ती बाई गतोरात जलदीने बंदेबोस्तात भिंडीतील तिच्या कणेरीतील नातेवाईकांकडे पाठवून दिली.

आहे.

लोनाडचे मंदिर

लोनाड हे गाव उल्हास नदीच्या तिरावर आहे. शिलाहार राजकळत्या लावण्यवती हिच्या नवाबरून लोनाड हे अपश्रित ग्रामनाम त्यार झाले असे डॉ. शोभना गोखले म्हणतात. या लोनाड गावातील सोमेश्वर शिवामंदिर हे ठाणे जिल्हातील स्थापत्यशास्त्राच्या दृष्टीने महत्वाचे लेणे ठारावे. मंदिर छोटेच आहे; पण आखीव, रेखीव, आकर्षक आहे. गर्भगृह चारपाच फूट खोल व अंथरी आहे. आतील बाबाच भाग पाणी झिप्पून खारब झाला आहे. तुटलेले दगडी सुंबरही आहे. हजार वर्षपूर्वी हे मंदिर मोठ्या दिमाखात उभे होते, याची साक्ष ते आजही देत आहे. मंदिर पूर्णभिमुख असून, मागे छानसा पाण्याने भरलेला एक तलावही आहे. मंदिराचा परिसर एके काळी बाबाच मोठा असावा.

मात्र नंतर तो सामाजिक दुलक्षामुळे कमी कमी होत गेला. याच मंदिराचे द्याडी चिरे गावकन्यांनी आपल्या घराच्या जोत्यांसाठी बापलेले दिसतात. देवळाला सुबकमे शिखार्ही असावे; कराण या शिखराखालील आमलकाचा गोल, करवती भाग तळ्याजवळ पडून, खोल मातीत रुतला आहे. हल्लाच्या किंवा मिठाईवाल्याच्या दुकानात 'इमरती' नावाचा एक गोल व गोड केशरी

लोनाडचे मंदिर

पदार्थ असतो; त्याच्याप्रमाणे या आमलकाचा आकार भासमान होतो. या मंदिराच्या चारही भिंतीवर कोनांड्यात देवतांच्या मूर्ती होत्या; पण नंतर चोरीस कक्षी गेल्या, हे कोणालाच अद्याप कळले नाही. ज्या काही भिंतीवर सुबक कोरीव काम होते; ते कालौयात ऊन, वारा, पाऊस, देखभालीचा अभाव यामुळे असपृष्ठ झाले आहे. मंदिराच्या दक्षिण, उत्तर, पश्चिम दिशेला भिंतीवर बोर्डर मध्येपृष्ठ महिषासुरमादिनीच्या मूर्ती कोरेलेल्या आहेत. त्याची स्थितीही खराब आहे. या मंदिरात आत जाण्यासाठी जो दरवाजा गर्भगृहात आहे, त्यावरील ललाटबिंबाची पटटी मात्र अजून शाबूत आहे. मंदिराच्या तीन बाजूना चैत्यगवाक्ष आहेत. त्यावर नाजूक वेलबुटी आहे. त्या काळी बहुतेक सर्व हिंदू, बौद्ध, जैन यामध्ये ही चैत्यगवाक्षांची कलाकृती आढळते. या मंदिराच्या दाढी चौथाचावर कातीव, प्रमाणबद्ध गोल आकाराचे खांब आहेत. एक लहानसा सभामंडप आहे. डाव्या हाताला शंकराची भग्न अवस्थेत पिंड आहे.

उजव्या हाताला भिंतीवर काही देवता आहेत. गर्भगृहात शिरताना ललाटबिंबपटटीवर गणपती आहे. देवळाच्या चौथाचावर बाहेरील बाजूस सोंड तुटलेल्या हातीची माळ आहे. दरवाजाच्या दोन्ही बाजूना कीर्तिमुख दिसतात. दरवाजाच्या वरील बाजूस दहा फूट लांबीची पटटी असून; त्यावर एकूण पाच वेगवेळ्यांच्या देवता आहेत; पण त्या असपृष्ठ आहेत. त्याच्या बाजूला चौकट आकाराची नजाकत दिसते. या पटटीमुळे देवळाचे सौंदर्य पाहताना मंदिराचे पूर्वीचे वैभव डोळ्यात भरल्याशिवाय रहत नाही. साधारणपणे १०५२० आकारामानाचे हे पूर्वीचे मंदिर असावे. गंमत म्हणजे या मंदिरासमेर गावकन्यांनी अलीकडेच हनुमान मंदिर बांधविले आहे. या मंदिरात लज्जागौरीची प्राचीन मूर्ती आणून ठेवली आहे. त्यामुळे त्या काळ्यात शाक्त पथ्याने आपले हातपाय कोकणात पसरविले होते; हे अनुमान निघेते. हा शाक्त वा तांत्रिक पंथ वज्रयान बुद्ध पंथाकडून आपण घेतला आहे.

सदर मंदिर सोमेश्वर शिलाहार या राजाने बांधले आहे. या शिलाहार राजांचे उत्तर कोकणावर म्हणजे ठाणे जिल्हावर इ. स. ८०० ते इ. स. १२६० पर्यंत पाज्य होते. हे शिलाहार पूर्वी राष्ट्रकूट राजांचे मांडलिक होते. राष्ट्रकूट राजा गोविंद याला कपदी शिलाहार या मांडलिकाने उत्तर कोकण जिकण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत केली. त्यामुळे राष्ट्रकूट गोविंद यांने उत्तर कोकणचा भाग कोकणास बरिस दिला. याच शिलाहार राजांमध्ये पुढे अपराजित, सोमेश्वर, अरिकेसरी उर्फ केशिदेव पहिला असे पराक्रमी राजे होऊन गेले. केशिदेव नाहिल्याची मंदिर आसूद (ता. दापेली), कोळीसरे (रत्नगिरी) येथे केशवराज

या नावने पाहायला मिळतात. प्राचीन काळी सर्वच राजे स्वतःला ईश्वरं समजत असत. शिलाहार कपदीवृक्षन कट्टे-(दापोली) या नावाचे ग्राम तथा झाले असावे. सोमेश्वर शंकराची मंदिरे कोकणात बरीच आहेत. शिलाहार राजांनी सुमारे ४५० वर्ष कोकणावर राज्य केले. यांच्याच काळात लोनाड, पेल्हार, वाळकेश्वर, अंबरनाथ येथील मंदिरांची निर्मिती झाली.

लोनाड मंदिराच्या मुख्य प्रवेशद्वाराच्या बाहेर उजव्या हाताला मातीच्या ढिगाच्यात एक दगडी चित्रमयमट्टी आतल्या बाजूस गेलेली दिसली. ती थोडी उकरून, साफसूफ करून वर काढली, तर काय आश्चर्य हो! एखादा स्लाई शो बघावा की नाही, तसी ही चित्रमय दागीपट्टी डोळ्यांसमोरून सरकुलागली. मिथुन शित्प, आपलं रुपडं आरशात च्याहाळणारी कर्मनीय शरीराची तरुण मुली, मुंडासे घातलेला व्यापारी, रेखीव गणपती, गधेगळ चित्रकृती असे अनेक जण दिसतात. एक चित्रमालिकाच्या आपल्या डोळ्यांसमोर तरळ्यांनी. मुंडासेथारी व्यापारी हा बहूथा या देवळाचा देणिदीर असावा. तत्कालीन अनेक धनिक व्यापारी देवळात व विहाराना मोठ्या देण्या देत असत. अशांची नावे काळेंभाजे किंवा कान्हेजी विहारांच्या भिंतीवर पाहावयास मिळतात.

लोनाडचा शिलालेख

सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी लोनाडच्या शिलालेखाचा फोटो आही घेतला होता. एका लहानशा मंदिरासमोरील शेतात तो शिलालेख अजूनही पडलेला आहे. सदर शिलालेखाचे फोटो इतिहासमहर्षी के. ग. ह. खोरे व उल्हासनगरच्या आर. के. तलेजा कॉलेजचे तत्कालीन इतिहास विभाग प्रमुख श्री. जी. टी. सांवंत यांनाही दरबविले होते.

हा शिलालेख शिलाहार राजा दुसरा केशिदेव याचा आहे. तो ठाणे प्रांताचा सन १२०० ते १२४५ पर्यंत अधिपती होता. शिलालेखाचा काळ शक संवत ११६१ म्हणजे जनेवरी १२४५ सालातला आहे. या शिलालेखाच्या तिसच्या ओळीत श्रीकेशियूष्यविपती: असे लिहिले असून, पाचव्या ओळीत शकसंवत ११६१ असे नमूद केले आहे. हा शिलालेख लोनाड गावाजवळील चौधरपाड्याच्या शेतात सन १८८२ मध्ये मिळाला होता. नंतर तो मुंई गेझीटिअरच्या खंड १ भाग २ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. प्रसिद्ध इतिहास संशोधक डॉ. वा. वि. मिराशी यांनीही यांच्या शिलालेख संग्रह खंड क्र. ८ मध्ये याची माहिती दिली आहे.

सदर शिलालेखात महाराजाधिराज केशिदेवाने काही ब्राह्मण व्यक्तीना भूमी करावारात आवाजावरून करावारात स्वतःला महाराजाधिराज, दान दिल्याचे दिमुन येते. यावेळचे राजे-महाराजे स्वतःला महाराजाधिराज,

महामंडळेश्वर, पृथ्वीपती अशी बिळूदे लावताना दिसतात. या केशिदेव राजाने शिवार्तीचे दिवशी ब्रह्मपुरीमधील मांजसपल्लीवाडी इनम दिली असल्याचे समजते. (ब्रह्मपुरी म्हणजे आताचे चौधूपाडा होय.) या चार ब्राह्मणांची नावे १.) सोमनायक, २.) सूर्यनायक, ३.) गोविंदनायक, ४.) नाऊनायक अशी आहेत. केशिदेवाचे त्यावेळचे मंत्री महामत्य झांपडप्रभू, महासंधिविग्रहिक गजदेव पंडित अणि कोषाध्यक्ष अनंतप्रभू यांचीही नावे या शिलालेखात 'आहेत. शिलालेखात 'मांजसपल्ली' गावाचा उल्लेख आहे. हे 'मांजसपल्ली' म्हणजे खिंवंडी तालुकातील महापोली गावाजवळील 'मानिवली' हे गाव असावे काय, अशी शंका येते.

तसेच महामत्य 'झांपडप्रभू' यातील 'झंप' या शब्दाच्या खुलतीबदलही कृत्युहल जागृत होते. या 'झंप', किंवा 'झांपड' या शब्दाचा उल्लेख कदम्ब दुसरा (शके १६०) याच्या सावई-वेरे (फोंडा, गोवा) येथे मिळालेल्या ताप्रपातातीही सापडतो. प्रमिष्ट पुरातत्त्वशास्त्रज डॉ. मो. गं. दीक्षित यांच्या मतानुसार 'झांपडचार्य' ही एक उपमा आहे. 'झांपडचार्य' किंवा 'झांपडप्रभू' या नावाचा कोणी एक पृष्ठशेष राज्यपुरुषाना सहाय्य करण्यात वाकबगार होता; असा एक तर्क करता येती. 'झंप' हे विळट बन्याच कंदब, शिलाहार, कलचुर्य, यादवकालीन शिलालेख व ताप्रपातातून सापडते. अत्यंत कर्तीबगार, पारक्रमी व विद्वान माणसाला हे खिंद लावित असावेत. 'झांपडप्रभू' ही व्यक्ती महाभारतकालीन भीष्म, द्रोण, विष्णु यांच्याप्रामाणे असावी.

या शिलालेखाच्या समोरच फलंगभर अंतरावर एक लहानशा मंदिरात वल्कशीय सुबक व लक्ष्मेशी शिवार्तीची युग्मलमूर्ती आहे. एवढे सुंदर शिल्प कावयित पाहावयास मिळते. प्रमाणबद्ध व रेखीव शिल्प आहे. शिवाच्या भाव यावरील भाव फार मनोहारी आहेत. सदर शिल्प अटीच फूट उंच व दोन फूट छूट असून, काळ्या पाषाणातील आहे. पुराणात जे शिवाचे वर्णन केले आहे: त्या सर्व गुणांनी युक्त अशी ही मूर्ती आहे. शिवार्ती हे त्याचे बाहन वारीपर बसलेले असून; मूर्तीखाली एक शिवाण दाखविला आहे. दोघांच्याही भाव यावरील भाव प्रसन्न व समाधानी दिसतात. शिवाच्या उजव्या हातात विष्णु, तर डाव्या हातात सर्प आहे. दोघांच्याही भावाचार भाष्यू दागिने असून; शिवाच्या पायातीही तोड्याचारखा दागिना दाखविला आहे. आण्यां एका हातात आश्चर्यद आहे. शिवाच्या गळ्यात जाड लागणारायाचा दागिना दिसतो; तसेच डाव्या खांदावरून कमरेपर्यंत आलेला चालाचारायाचा दागिना आहे. या चानवीराला खालच्या बाजूला दोन मत्स्य

लोनाड शिलालेख

(सन जन्मेवारी १२४५)

सिद्धम् । ओ नमो विनायक ॥ नमामि भुवनोत्तिस्थितिसंहरकारिणं (णम्) ।

श्रीमत्युपेस्व (श्व)-

रं भक्तजनस्मवर्त्तिहारिणं (णम्) ॥ १ ॥ श्रीविद्याधरवंशमंडनमणिजमूर्तिकर्तोः कु - ले विष्वातेस्त्वच्यप्रजतनय (य:) श्रीकेशिष्यव्यपतिः । यस्यापरपवित्र - पौरुषनिधिरालोक्य राज्यस्थिति श्रीरामदिमहिमुजा भगवती धते धरा न स्मृतिः (तिम्) ॥ २ ॥ स (श) कसवंत ११६६ विकारिसंवत्सरांतरगत माघ च दि. १४

चतुर्दश्या भौमे शिवरात्रै पवर्णि अद्वैह समस्तराजावलीसमलङ्कु - तमहराजाधिराजकोणक्रवत्तिश्रीकेशिष्यवकल्याणिवि जयराज्ये तथैतत्रसदात्मसमस्तराज्यमंडलचित्ताभार समुद्भवति महात्माये श्रीइंगडप्रभू महासांधिव्रिय (हि) क गरजेवे पंडीत श्री करणभाडगारे अनन्तप्रभू प्रमुख(खे) यु सत्यु एतस्मिन्काले प्रवर्तमाने सति ब्रह्मपुरीग्रामदानसा (शा) सने समाधिलिखं (ख्य) ते यथा ॥ श्रीषेषश्व

लोनाडचा बौद्ध विहार

लोनाड गावाच्या पूर्वेला एक किलोमीटर अंतरावर एक टेकडी आहे. टेकडीवरील कातळावर गुफा चिताऱ्यात आली आहे. फर उंच नाही, पण वर्ती चढून जाण्यास दहा-बारा मिनिटांचा अवधी लगातो. कातळ कठीण आहे. बॅसॉल्ट प्रकारचा खडक आहे. खोदाई काम त्या कठीणपणामुळेच पुढे सोडून दिले असावे. प्राच्यविद्या संशोधक डॉ. जामखेडकर यांच्या मते हा विहार बौद्ध भिक्षुकरिता बांधण्यात आली आहेत. सातावे शतक म्हणजे शिलाहाराच्याही आमोदरचा काळ होय. डॉ. जामखेडकर यांच्या मते हे लेण वाकाटककालीन असावे. यापुढे ठाणे जिल्हाचा इतिहास आणखी मागे जाते मध्ययुगात क्षत्रिप, सातवाहन, चालुक्य, गाढ़कूट या राजांच्या कालांबदातही कान्हेही, काळी-भाजे, जुनर, नाशिक, पन्हाळे काळी येथे बरीच बौद्ध लेण चितपरलेली आहेत. याचा उपयोग बोध्द धर्म प्रचारकांसाठी मोठ्या प्रमाणावा

व (ब) टो: संतानयो (भो) यस्थिर्ति (तिम्) । श्री ब्रह्मपुरी पुरास्थिवनक्षमपूर्वमन्होऽप्नी । चीर: कारायति स्म विस्मयमयी श्रीकेशिष्यव्यपतिः ॥ ३ ॥ वुद्क नामानि कथथते । सोमनायक: सुर्यनायक ॥ गोविंदायक ॥ नाक । नायक: । इति चत्वारो बट (दु) का: ॥ निष्वाहाय पुरास्थिपूजकबृशणीविद्वान सदा वो (बो) प्रग्रामाता स्वसीमसहिता मां (जे?) सप्ललीपुरा (१) दत्ता श्रीशिलापवर्णी विभो: षोपेष्व (श्व) स्वयग्रतः श्रीमत्केशिष्यवरण विमला चंपाकाटारावर्णी ॥ ४ ॥ (राज्य)स्य मंत्रिणांन्यैव्या करतर्व्य धर्मपालन (नम्) । धर्म च च... नरकस्थिति (तिति: ॥ तथा चोक्त पूर्वचार्यमुनि ॥ ५ ॥ सरण्यमेक गांवेका भुमेष्येकमण्युल (लम्) । हरत्रकमाजोति या (लघूल) सांच्लव (वम्) ॥ ६ ॥ मंगल महाश्री! (शुम भ)वतु ॥ ले(ख) कपाठकयोः ॥

होत असे. विश्रांती, चिन्तन, मनोरंजन, पुढील कामांची तथारी करणे यासाठी अशा विहारांची आवश्यकता भासे. आज जैन साधूसाठी त्यांच्या समाजाने योलेंगा व आधुनिक दर्हणसे गावगन्ता वसविली आहेत. त्याचाप्रमाणे प्राचीन काळी दानशू व्यापार्यांनी देणाऱ्या देऊन हे बौद्धविहार ठिकठिकाणी उभे केले होते.

लेणी आणि विहार हे महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक लेणे आहे. या लेण्यांमध्ये फक्त बौद्ध भिक्खुना प्रवेश होता की अन्य धर्मप्रचारक, साधू यांनाही तेथे गहणाऱ्याची मुभा होती, हे समजत याही. ही लेण्यांची ठिकाणे डोंगरावर व गावकुमाच्या बाहेर आहेत. त्या काळी लोकसंख्याही फर कमी होती. पेशवाईच्या ऐन बहारात (म. रि. गो. स. सरदेसाई) संपूर्ण हिंदुस्थानाची संख्या (आजचा पकिस्तान व बांगलादेश धरून) फक्त अकारा ते बारा कोड होती; तर मग प्राचीन काळात किती लोकसंख्या होती, याचा अंदाज घेतलेला बरा! तात्पर्य काय की, कमी लोकसंख्या; कोणत्याही प्रकारचे ध्वनी किंवा हवा प्रदृशण नाही, राजाश्वर होता; अन अशा परिस्थितीत बौद्ध धर्म प्रचारक व भिक्षु याना त्यांच्या अध्यात्मसाधनेसाठी किंवा कथित तपश्चयेसाठी गावाबाहेरील डोंगरात, टेकडीवरील एकांतातील जगा का आवश्यक वाटत असत; याचा

उलगडा झाला पाहिजे. काही मनोरंजनात्मक आणि तांत्रिक प्रकार या विहारामधून होत असावेत; अशी एक शंका निर्माण होते. अधिक समाजशास्त्रीय अभ्यास याबाबत होणे आवश्यक आहे.

लोनाडची लेणी ही व्यापार्यांच्या देणाऱ्यामधून उभी राहिली आहेत. कल्याण येथील काही व्यापारी धनिकांनी, कान्हेरी, कार्ले, जुन्नरच्या लेण्याना देण्या दिल्याचे कोरीब लेख आजही उपलब्ध आहेत. लोनाड लेण्यांकरिता ज्यांनी पैसा दिला; त्यांची माहिती काहेरीच्या क्रमांक ३ या प्रवेशद्वारामधून पेता येते. विहार क्रमांक २ मध्ये जो कोरीब लेख आहे; त्यामध्ये बोपेदव, बोई, चैलदेव या धनिक व्यापार्यांची नावे येतात. यातील 'बोपेदव' म्हणजे आजचे लोनाडपासून दोन मैलावर असलेले बापागाव होय. (हे बापागाव १९७० च्या भिंवडी दोनालील बोच उद्दृष्टस्त झाले होते.) लोनाडच्या विहाराला पूर्वी 'अंबालिका' असे म्हणत असत. लोनाडचा विहार हा शिलाहारांच्याही आगामनापूर्वीचा आहे असे डॉ. जामखेडकरांसारखे जाणकार मत देतात. बापागाव उक्त बोप्रामाचे उल्लेख शिलाहार राजांच्या शिलालेखात आहेत. बरील संदर्भ तीव्यल एशियाटिकच्या ग्रंथात खंड क्र. ५ मध्ये आहे.

'अंबालिका' विहाराचे तीन भाग आहेत. पहिला भाग द्वावारामंडपाचा आहे. याचा दगडी खांब त्याला आहेत. खांबावरच्या मध्यल्या भागात कमलंबंधाचे पूर्वी आहेत. त्यावरीली भागात जाडजूऱ गाढऱ्यागिरद्वारासारखे आकार आहेत. याचाचा शिलानाच डाव्या हाताला सातआठ फूट खोल पाण्याचे टाके आहे. आपारी ओलांडून आपण पुढे आलो की, सुमारे शंभर माणसे बसतील असा गवाचपृष्ठड गाभारा आहे. गाभांच्यात शिरण्याकरिता ओमीवरून एकूण तीन शिलांचे आहेत. मध्यल्या दरवाजाशी दोन द्याडी आसने बनविली आहेत. त्याचर असून काही मूऱ्या असाव्यात; पुढे कालैघात या मूऱ्याना पाय फुटलेले याचाचा असाव्यात, विहाराचे रूपांतर विरहात करून पक्ळून गेल्या. विहाराची लांबी पन्नास फूट व बाहेरील ओसरीची रुंदी दहा फूट आहे.

सांगाहात महिसुरमर्दिनीच्या दोन मूऱ्या आहेत. त्या नंतर कधी तरी निवासात आलेल्या असाव्यात. गर्भगृह अंधारुक्त असून, त्यात शंकराची एक लक्षांगांधी पिण आहे. गर्भगृहाला आकारउका काहीच नाही. विहाराच्या दर्शनी भागात भारपटीवर शिल्पलेणी एकूण पंधरा कोरलेली असून, त्यांची प्रत्येकी लांबी दोन फूट व रुंदी दोड फूट आहे. या संपूर्ण पट्टीची असून, त्यांची गुणांची चालीस फूट आहे. सदर शिल्पचित्रेही आता बरीच अस्पष्ट झाली असून, त्यात याणी मायादेवी, राजा शृङ्खोदेव यांचे प्रसंग कोरले गेलेले दिसतात.

लोनाडची लेणी

राजवाड्यातील एक चौकोनी मंडपात राणी मायादेवी मंचकावर झोपलेली आहे. तिच्या दासी जमिनीवर पहुऱल्या आहेत; तर दुसऱ्या चित्रात हत्तीची भिरवणूक चालली असून; गावचे नागरिक बाजूला उम्हे गहन, आपापासात काही बोलत आहेत; अमेही चित्रित केलेले आहे. आणखी एका चित्रामध्ये राजा बसलेला दखविला आहे व त्याच्याभोवती दासदसी उम्हे असून, राणी मायादेवी तिळा पडलेल्या स्वज्ञांबद्दल त्यांना काहीबाही सांगत आहे. इतरत्र चित्रात राजाचा परिवार व राजप्रतिनिधिंशी शिल्ये आहेत. कपालपटटीच्या शेवटी हारिती व पाञ्चितक हे यक्षदांपत्य दाखविले आहे.

आणखी एक आकर्षक शिल्पलेणे विहाराच्या बाहेरील भितीवर उजव्या हाताला आहे. पूर्वीच्या सिनेमागांहामध्ये जसे ३६ एम. चे छोटे पडदे असत; साधारण त्या आकाराच्या चौकोनात सदर शिल्य कोरले गेले आहे. त्याची लांबी १० फूट व उंची ७ फूट आहे. त्यावर मकराच्याची कमान आहे. या चौकटीत राजा व त्याचा परिवार आणि काही दासदसी, वादक, गायक चित्रित केले आहेत. त्या परिवारातील स्त्रियांची केशाच्याची वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. पूर्वी अब्बल इंग्रजी काळात इंग्रज त्याचाधीश ज्या पद्धतीने टोप वेठाच्याचे वापरत; त्याप्रमाणे ही केशरचना भासमान होते. राजाच्या हाताला चवीरीधारी सेवक असावा; तर डाढ्या अंगाला कमनीय बाध्याची स्फी हातात वीणा घेतलेली दाखविली आहे. राजाही जरा आळसावून सुखाने स्वस्थ बसलेला दिसतो.

चौकटीतील चित्रसंदर्भ काय किंवा त्या लांब कपालपटटीवरील दृश्य काय, कलेन्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. लेण्याच्या लांब कपालपटटीवरील दृश्य हे विश्वांतर जातकावर आधारलेले असावे, तसेच मोठ्या चौकटीतील दृश्य हे विश्वांतर याच्या पित्याच्या राजदरबाराचे असावे; असे मत डॉ. जामखडक याचे आहे.

लोनाड्याचा संबंध ताणे जिल्हातीलच अंगिवले, सोपारे, कोंदिवटे, महाकाळी, कानही या लेण्यांशी आहे. अंबराथाचे शिवमंदिर हे लोनाड्याच्या शिवमंदिराच्या अगोदरच्या काळातील आहे. लोनाड्यजवळील शिलहारकालीन गाव भादाणे आजही अस्तित्वात आहे. भदाबाणीय नावाचा बैदृ भिसू, संघ काही काळ या गावात वासाव्य करून होता. छत्रपती राजारामाचा प्रधानमंत्री रामचंद्रपत अमात्य हा या भादाणे गावाचा होता. लोनाड्यजवळील सोनाळे गावदेखील या रामचंद्रपत अमात्याने स्वतःकडे इनाम लावून घेवला होता. भिकंडीच्या उतरेला 'भे' नावाचा गाव आहे. हे गाव भिकंडीपासून पंधरा किं.मी. अंतरावर फैशिवमेला महापोलीजवळ आहे. तेथे सन १८८१ मध्ये एक ताम्रपट मिळाला होता.

त्यामध्ये सन १९७ सालात राजा अपरादित्य शिलाहाराने भादणे गाव लोनाड्या पौराणिला इनाम लावून दिल्याची नोंद आढळते. त्यात भिकंडीजवळ १४ किलोमीटर अंतरावर उतरेला असणा-चा 'पडवा' या गावाचीही नोंद सापडते. भादणे गावावरून नाव पडलेला भदाबाणीय बैदृ भिसू संघ त्या काळी प्रसिद्ध होता. लोनाड ते भादणे हे अंतर सुमारे आठ किलोमीटर इतके आहे. बोपदेव म्हणजे भादणा व आणि जवळील आमणेही त्या काळी प्रसिद्ध होते. जवळच नानकार आहे. नानकार म्हणजे निर्बाहकरिता दिलेली जमीन होय.

लोनाडमध्ये लवणेतट मंदिर होते. म्हणजे सूर्यमंदिर होते. मात्र या मंदिराचे काहीच अवशेष आता दिसत नाहीत. ललाटबिंबावरून एखादे मंदिर कोण्या देवाचे असावे; याबाबत उलाडा होतो. सोमेश्वर मंदिरातील ललाटबिंबावरून गणेशमूर्ती कोरलेली असल्याने; ते सोमेश्वर महादेवाचे मंदिर असावे, असे त्याचाचे प्रसिद्ध संशोधक डॉ. दाऊद दळवी म्हणतात. उत्तर कोकणातील अंबराथां, लोनाड येथील मंदिर शिवाची आहेत; तर लिंगाप्रतीली असून डॉगर, कोळीसे येथील लक्ष्मीकेशव मंदिर ती विणुची आहेत. उघड आहे की, तेथील शिलाहार राजे हे स्वतःस शिवाचे किवा विणुचे अवतार मानीत असावेत.

कालवार येथील मंदिर

भिकंडीच्या पश्चिमेला खारबाबाब-कवसई रस्त्यावर दोन किलोमीटर अंतरावर नावाचे गाव कानीवरीजवळ आहे. तेथे एक मोठा तलाव अजूनही आहे, मात्र या तलावाजवळील मंदिर पूर्ण कोसळलेले आहे. काही तुटलेले तांबा व कीचक संछेने दहाबारा शिल्क आहेत. हे कीचक संतंभ छताला आपास आपासात. छत तोलून धराणे कीचक सर्वच प्राचीन मंदिरात सापडतात. या कोठाळलेल्या मंदिराच्या छताचे कीचक सुमारे दीड कूट इतक्या लांबीरुदीचे गाहा या कीचकांच्या आकारावरून सदर मंदिर प्राचीन काळी खुप भव्य सांगावे असावे, असा तर्क होऊ शकेल. मात्र हे मंदिर जैन महावीराचे आहे. निंगार जैनाचे आहे. आशात आपले रूप न्याहाळणाचा युवती काही नामांकाश दिसतात. काही दण्डांबर जैन साधुसंतांच्या आकृत्या कोरल्या होत्या. नामांकाशीच्या छतावर कमळावर कोरीब शिल्पटटी आहे. दिंगंबर म्हणायचे नामां आपे की, जैन साधूंच्या अंगावर बुद्धाप्रमाणे खांद्यावरवरचे वस्त्र नाही की नामाचा खाली निच्या नाहीत. येथील बोरेचसे कोरीब दगड पळविले गेले नामाचा.

१ या कालवार गावाचे प्राचीन नाव 'कालवाहार' असे आहे. एका शेतात याचा भिकंडी बयान / २३

एक शिलालेख सापडला. भौमवाद, माघ शुद्ध २, सर्वधारी संवत्सर शेके १२१०, (दि. १५ जानेवारी १८८९) असे या शिलालेखावर कोरलेले आहे. शिलालेख यादवकालीन असून त्यावर यादव नुपती रामचंद्रदेव असाही उल्लेख आहे. भाषा संस्कृत-मराठी भिन्न आहे व लिपी देवनागरी आहे.

हा शिलालेख यादव राजा रामचंद्रदेव याच्या काळातीलआहे. याचा मांडळिक जाईव व कोकणाचा सर्वाधिकारी काळहारेव यांचा उल्लेख आहे. या शिलालेखाचा मुख्य उद्देश्य काळहारेवाने काही जमीन एका मंदिराला दान म्हणून दिली होती; यात दान दिलेल्या भूमीच्या चवुसीमा व भौगोलिक परिस्थितीचा उल्लेख आहे. राजा रामचंद्रदेव यादव याने काही प्रांत जिकून आणल्यामुळे याची आठवण ग्राहावी या कारणास्तव ह्या शिलालेखाचा सदर उल्लेख केलेला दिसतो. हा शिलालेख ४ फूट x १० फूट लांबींसंदीचा आहे व एकूण १६ ओळीचा लेख त्यावर लिहिला आहे. या शिलालेखाची नित्यनेमाने पूजा करण्याचे सांगितले होते. जो कोणी पूजा करीत नसेल; त्यास गधेगळाची शिरी देण्यात याची; असा स्पष्ट उल्लेख आहे. लोनाड येथिल शिलालेखावरी गधेगळ आहे. मात्र तो शिलाहारकालीन म्हणजे यादवांच्या अगोदरचा आहे.

(माहिम, ठाणे, कोकण प्रांतील शिलहारांचा पराभव महादेव व बिंबदेव यादव देवगिरीकर यांनी केला. शेवटचा शिलहार राजा सोमेश्वराचा वध महादेव यादवाने केला. बिंबदेव जाधवाने माहिम घेतले. सन १३७० च्या सुमारास ठाणे, कोकणातील हिंदू सत्ता संपल्या. माहिम, दमण प्रांती अहमदाबादचे सुलतान राज्यकर्ते झाले. नासिक, सिन्नरच्या यादवांचा पराभव दिल्लीकर अल्लाउद्दीन खिलजीने केला. पंथराच्या शातकांच्या सुरुवातीस पोर्टुगिजांनी अहमदाबादच्या सुलतानाना हाकळून दिले व माहिम, दमण, तारापूर, वसई या किनारपट्टीवर आपली सत्ता स्थापन केली) पोर्टुगिजांनी या प्रांतात मोठी दहशत निर्माण केली. तेथील अनेक हिंदूसुलमान लोक धरून नेऊन, गोमंकात पाठविले. याच फिरंगी पोर्टुगिजांनी १५७२ च्या सुमारास जळहरजवळील रामनगरचे राज्याही घाशाखाली घातले. पोर्टुगिजांची शास्त्रे व शास्त्र हे रामनगरकरांगेक्षा खूपच वरचढ होते. पोर्टुगिज हे खोरेखरच कूरकर्मा होते. त्याचे जेसुइट धर्मप्रचारक तर फारच कडवे व सनातनी व म्युर होते. उसत्या गोवा अपि वसई प्रांत त्यांनी जी प्रचंड धर्मांतरे घडवून आणली, त्याचे प्रमाण पंचेचाळीस टक्के आहे. मुसलमानांनी जी धर्मांतरे भारतात घडवून आणली, त्याचे प्रमाण फक्त १४ ते १५% आहे, असे विधान इतिहासमहर्षी के. ग. ह. खेरे यांनी दि. २४ जून १९८१ मध्ये त्यांच्या भाषणात भिंवंडीत केले असल्याचे अजून चांगले समरणात आहे. प्रसिद्ध इतिहास संशोधक के. अ. का. प्रियोळक

यांनी त्यांच्या 'द इन्किडिशन' या पुस्तकात जेसुइट पार्दीनी गोवा व वसई प्रांतात जो धूमाकूळ घाटला, त्याचे वर्णन अंगावर शहरे आणणारे आहे. (सन १६३६ मध्ये शहाजहान दिल्लीकर व आदिलशह आपसात वाढून घेतला. अहमदनगरची निजामशाही बुदविली व तिचा मुळुख आपसात वाढून घेतला. सोलापूर, पुणे, चाकण व मराठवाड्याचा काही भाग आणि कोकण प्रांत आदिलशहाकडे गेला आणि शहाजिला आदिलशहाने आपल्याकडे नोकरीत घेतले. संगमरे, जुऱ्या हा प्रांत दिल्लीकर मोळांकडे आला. मावळ खेरे, ऐहिड्योरेही आदिलशहाकडे आले. पुणे प्रांताची जागीर निजामशाहीत पूर्वीपासून होती; ती जागीर आदिलशहाने शहाजीकडे दिली होती. भिंवंडी-कल्याण हा प्रांत पूर्वी निजामशाहीत होता; तो १६३६ नंतर आदिलशहीत आला.)

(आदिलशहाही खाणाखुणा मात्र अजूनही भिंवंडीत काही प्रमाणात दिसून ऐतात. साधारणपणे १४८६ ते १६८६ असा दोनशे वर्षांचा काळखंड दक्षिणेत आदिलशाहीचा मानता येईल. अनेक कर्तव्यार राज्यकर्ते आदिलशाहीला खालिले होते. काही थोडी वर्षे कल्याण-भिंवंडी हा प्रांत अहमदनगरच्या निजामशाहाच्या ताड्यात होता; परंतु निजामशाही अत्यंत दुर्बल निधाल्याने ग्राण त्यांचा प्रमुख सहाय्यकर्ता शहाजी हा आदिलशाहीत निघून गेल्यामुळे, मात्र निजामशाही बुदाली व हा प्रांत विजापूकर आदिलशाहाच्या ताड्यात आला, भिंवंडीतील बंगालपुळातील चार कबरी, दिवाणशा दर्शा, दूध बावटी वाची माहिती पुढे येईलच. सन १६८६ मध्ये औंराजेबाने आदिलशही बुदविली ने राज्य आपल्या साम्राज्याला जोडले.)

(पूर्वी कल्याण-भिंवंडी असा संयुक्त प्रांत होता. १६५७ च्या सुमारास खालिजी राजांनी सखो कृष्ण लोहकरे या सेनपतीस पाठवून कल्याण-भिंवंडी निकामा घेतले. तेथे आबाजी सोनदेवाची सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. कल्याणच्या निकामान सुभेदाराच्या सुनेचे प्रकरण कपोलकलिप्त आहे. त्याला आधार ग्राणी नाही. त्या मुसलमान सुभेदाराचे लानच झाले नसल्याने त्याला सून असणे शास्त्र नाही. शिवाजी महाराजांची उत्तर कोकण मोहीम ही कल्याण-भिंवंडी निकामा माहिती आहे. त्यानंतर लोांच जुन्नर खाली, भिंवंडीच्या जवळील माहूली व पारसिक येथेही त्यांनी हल्ले केले. खालिजी राजांना भिंवंडीत द्रव्य सापडले, असा उल्लेख कोस्मा द गार्दी हा निकामग्राम खरतो.)

(गोंगोजेबाने १६८९ नंतर हा प्रांत जिंकून घेतला. १६९० मध्ये मातवरखान नामांक सेनपतीने कल्याण-भिंवंडी जिंकून घेतले. पुढे १७२० सालात थोरले खालिजी पेशवे यांनी सदर प्रांत मराठी साम्राज्याच्यात आणला. भिंवंडीतील कापकगोरी,

अमुलतबल्लृत्यात सामावून गेले आहेत. परीट, मुलगे, तांबोळी, दरबेशी, कुंचीवाले, हड्डीबाग, रंगारी, पिंजारी, इत्यादी. भिंवडीत बंदर मोहल्ल्यात कामणकर नावाची मुसलमान कुटुंबे गेली साडेतीनशे वर्ष स्थायिक झाली आहेत.

(संभाजीच्या काळात सन १६८३ मराठे व दिल्लीकर मोगल यांच्यात मोठी लढाई झाली होती. मोगलांचा मातबरखान हा कल्याणभिंवडीचा सुभेदार होता. मोगलांचा लळकरी अधिकारी बहादुरखानाचा व हंबीराव मोहित्यांचा मोठा झागडा निमण झाला. त्यात हंबीराव जखमी झाला आणि मोगलांचा सेनापती पत्रमार्गिंह हा मारला गेला. १६९० मध्ये मातबरखानाने पुढी कल्याणभिंवडी निघून घेतली. १७०४/५ मध्ये जैनुदीन अली हा कल्याण भिंवडीचा सुभेदार झोला.) मराठेशाहीत व ब्रिटिश काळात भिंवडी गावाचे महसुली उत्पन्न सालीना तात हजार इतके होते. राजारामाच्या कारकिर्दीत प्रसिद्धीस चढलेला रामचंद्रपत आगाय बाबडेकर हा भिंवडी जवळील भादणे या गावाचा होता. त्याला भिंवडी नवाहील 'सोनाळे' हे गाव इनामादाखाल मिळाले होते. या रामचंद्रपतांचा आजा काणवेच आबाजी सोनादेव कल्याणभिंवडी ग्रांत जिंकणारा शिवाजीचा सरदार गांगा. पेशवार्हात रामचंद्र महादेव बिकल्कर हा बराच काळ कल्याणभिंवडीचा गोपाल होता. सन १७७४ मध्ये गांगाधर देवधर हा या प्रांताचा सुभेदार होता. भाऊांच्या अखेरीस त्रिंकजी डेंगळे हा भिंवडी प्रांतात बरीच धामधूम उडविताना विसाळा. दुसऱ्या बाजीरावाचा भाऊ अमुतराव हा भिंवडीस वास्तव्यास होता. पोवाईत्यांत जोश्यांचे वंशज आजही कल्याणाण आहेत. हे जोशी सावकारीही नाहीत. थोरल्या बाजीरावांने कर्नाटकात श्रीरामपट्टण येथे स्वारी केली, तेव्हा या त्यांनांची त्यांना स्वारीच्या खर्चसाठी दोन लक्ष रुपये दिले होते.

(संभाजीच्या मृत्युप्रसून ते थोरले बाजीराव पेशवेपदावर येईपर्यंत कल्याणभिंवडी नाही. प्रात मोगलांकडे होता. सन १७२० च्या सुमारास थोरल्या बाजीरावाने भाऊांच्या मृत्युप्रसून चासकर -जोशी याला फौज देऊन, कल्याण भिंवडीकर पाठवून, एका जिकले पेशवार्ह बुडेपर्यंत भिंवडीकर पेशव्यांची सत्ता होती) आजचे विवरण आठीत आहे. पोरस्टाच्या मागे एक छोटे मंदिर दाखवितात; पंतु तेथे विवरण आप्त, मुमारे एक हजार वर्षांपूर्वी युद्धात मारल्या गेलेल्या सैनिकाचे ते लावले; त्यामुळे कोकणी सुसलमानांची संरक्षण संस्कृती स्वीकारली. यांच्या बोली पुसलमानांनी येथील भाषा आणि शेतप्रधान संस्कृती संरक्षण आहे. तर लावले; त्यामुळे कोकणी सुसलमानांची संरक्षण या प्रांतात बरीच वाढली. या प्रांतात बरीच मुसलमानांनी वर्सई प्रांतात वर्खारी घारून, व्यापार करायाची सवलत दिली;) तसेच पोतुणींनी वर्सई प्रांतातून वरील मुसलमानाना हाळकलून लावले; त्यामुळे कोकणी सुसलमानांची संरक्षण या प्रांतात बरीच वाढली. या पुसलमानांनी येथील भाषा आणि शेतप्रधान संस्कृती स्वीकारली. यांच्या बोली प्रांतात बरीच अग्रास व्यापार हवा. मात्र ती आता लुन होण्याच्या माराठी भाषेचा अधिक अग्रास व्यापार होता. मात्र ती आता सर्व लोक चालते झाले; मात्र मुसलमान समाज या देशात कायम राहिला, याचा समाजशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय अभ्यास होणे गरजेचे आहे. काही मुसलमान गट आपल्या

फेणे हा भाग पेशव्यांनी वज्रेश्वरी देवस्थानास इनाम लावून दिला. आबाजी सोनदेव हृषीकेशी ताळुक्यातील भादाण्याचा होय. आबाजीचा नातू इतिहासप्रसिद्ध रामचंद्रपत अमात्य हा होय)

(निनासादेह वेशव्यांच्या भारभराटीच्या काळात भिंवडीतील वस्त्रोद्योग व्यावसायास चालना मिळाली होती. सन १७५० च्या सुमारास भिंवडीत त्यार होणाऱ्या साड्याना पुण्यात बरीच मागणी होती. भिंवडीत पेशवाराईमध्ये एक टांकसाळ होती. तेव्हा टाळसळीची या मक्क्याने देण्यात येत असत. सदर टाळसाळ बाजारेठेतील पारनाका येथे होती, असे काही जुनी माणसे सांगतात.)

(भिंवडीत युध्यदनीकाही बाध्यल्या जात अमुल्याचा बुतांत वसईद्यव्या एका लळकरी अधिकाच्याने गोव्यातील त्यांच्या अधिकान्यांस कळविले होते. शिवाजीराजे हे जंजिरेकर सिद्धदीशी युद्ध करण्यासाठी भिंवडी, पेण, कल्याण येथे एकूण वीस युध्यदनीका बांधित अमुल्याचेही तो कळविलो; मात्र गमत अशी की, जहाज बांधणारे व त्यांचा प्रमुख अभियंता हे पोतुणिज होते. एकूण साडेतीनशे पोतुणिज करारारी राजांच्या नोकरीत होते.)

रेळे सुमारे एक हजार वर्ष सोपारे, चौल, कल्याण, वसई, सुत, दाखेळ, रत्नागिरी या बंदरातून आपला अरबस्तान, आफिका, इजिप्ट, श्रीलंका या परदेशांशी व्यापार चालू होता. अरब लोक हे हाडाचे दर्यावर्दी व व्यापारी असल्याने, ते नित्येनेमाने हिंदुस्थानात वरील पश्चिम किनाराचारील बंदरात हरहमेश येत असत. ज्यांना आपण कोकणी मुसलमान म्हणतो ते मूळचे मध्यपूर्व व अरबस्थान व इणामधून व्यापारानिमित आलेले आहेत. चौदाव्यापंथराच्या शतकापासून ते पश्चिम किनारपट्टीकर स्थायिक झालेले आहेत. फकीह, मामलुक, नरविल, अरब, हानी, खतिब अशी आडानावे त्यांच्यात आहेत. जेव्हा संभाजीचा आणि वर्सईकर पोतुणिजांचा मोठा झागडा झाला, तेव्हा कोकणी मुसलमानांनी संभाजील मोठी मदत केली. संगमेश्वर महणजे दक्षिण कोकणात इणणी मुसलमानांची वस्ती सुमारे सन ११०० पासून आहे. (संभाजीने त्यांना कल्याण-भिंवडी प्रांतात वर्खारी घारून, व्यापार करायाची सवलत दिली;) तसेच पोतुणींनी वर्सई प्रांतातून वरील मुसलमानाना हाळकलून लावले; त्यामुळे कोकणी सुसलमानांची संरक्षण या प्रांतात बरीच वाढली. या पुसलमानांनी येथील भाषा आणि शेतप्रधान संस्कृती स्वीकारली. यांच्या बोली प्रांतात बरीच अग्रास व्यापार हवा. मात्र ती आता लुन होण्याच्या माराठी भाषेचा अधिक अग्रास व्यापार होता. मात्र ती आता सर्व लोक चालते झाले; मात्र मुसलमान समाज या देशात कायम राहिला, याचा समाजशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय अभ्यास होणे गरजेचे आहे. काही मुसलमान गट आपल्या

रहिलेले आहे. त्यांनी येथील ग्रामीण भागातला व्यापार मोडला; कळकरी व कमऱ्यांनी कारागार देशोधीला लावले) अन्यायकारक जमीनमहसुली पृष्ठदत ऐवजिली, शिक्षणाची सोय ग्रामीण भागात न करता; फक्त मुंबई, पुणे, कलकत्ता व मद्रास इलाभ्यात केली. इंग्रजी भाषा लादल्याने, शिक्षणमुळे मिळारे नोकरीचे फायदे केवळ उच्चशू वर्गीयांना मिळाले. दुळकाळ, साथीचे गो यांच्या निवारणासाठी कोणीही उपायोजना केली नाही. त्यामुळे देश भुकेकागाल व दोघी गाहिला. या अशा अनेक कारणमुळे ब्रिटिशांना सुखातीलाच खिल्ल, योशी उमाजी नाईक यांच्या बँडखोरीशी सामना करावा लागला. सन १८५७ वर्षे उतरेत जो उठाव झाशीची राणी, तात्या टोपे, नानासाहेब यांनी केला. त्यामुळे ब्रिटिशांची अबू पार गेली. इंग्लंडच्या राणीला जाहीरनामा काढावा कागाला. १८५७ नंतर ल्येच पंथरा वासुदेव बळवत फडके यांनी ब्रिटिशाना लावा. आव्हान दिले. नंतर १८८५ मध्ये कौंग्रेसची स्थापना होऊन, १९४२ फर्खत ब्रिटिशाना हाकलून देण्याची करामत केली. एकदा लॉर्ड कर्डन गवर्नर महणाला दीन, 'आम्ही हिंदुस्थानाच्या खजिन्यात पाच करोड रुपये शिलकीत टाकले नाही, तेहा आपल्या नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी कझनला प्रतिश्रृण कोणा की 'अहो, या शिलेचा उपयोग काय? भारतातील ग्रीष्म शेतकी व कागार याच्या कल्याणासाठी आणण आतापर्यंत काय केले आहे?' पितामह शासावृत्ती नीरोजी यांनीही ब्रिटिशांच्या भारतातील आधिक नीतीचे वाभाडे कागाले आहेत.

शिवकाल व पेशवे कालात खिंडीला फारसे महत्व नव्हते. कल्याण शहराभोवती जसा मजबूत कोट होता; तसा भिंवडीला नव्हता; पंतु पोर्टिंगांची (वसईकर) हद्द भिंवडीजवळील काळ्याला (कांबे) अवध्या दोन मैलावर असल्याने पोर्टिंग याठे संघर्ष हरहमेश होत असत) सन १७३० च्या सुमारास थोरल्या बाजीरावांचा सेनापती पिलांजी जाधवावर हल्ला करून तेथे पोर्टिंगांना पराभूत केले. काळ्याला एक लहानशी गढी आमदी आतापर्यंत होती. काळ्याला खाडीही आहे. येथूनच मोगल बादशाहा शहाजालमचा डॉक्टर व नोकर मनुची हा गलबता बसून, वसईला पोर्टिंगांकडे गेला होता. मनुची इटालियन होता. त्याने औंगंजेबाच्या आठवणी लिहिल्या आहेत. त्या फार रंजक आहेत. काळ्याला लाकडी खेळणी चांगली मिळतात; असे त्याने लिहून ठेवले आहे. उत्तर पेशवाईत एकदा कोणी लोकांनी मोठा झाडा उत्पन्न केला होता. एव्ही भिंवडीत शंभर वर्ष शांतता होती. हिंदु-मुसलमान संघर्ष ब्रिटिश काळात सुरु झाले आहेत.

चिमाजी अप्या १७३७ मध्ये सैन्य घेऊन पुण्याहून वसईला भूमीमागानि गेला होता. वारेत भिंवडी गाब लागत. पंतु चिमाजी आप्या खिंडीला थांबला होता याला अद्याप पुणावा नाही. चिमाजी अप्या पुण्हा १७३९ मध्ये वसईला गेला होता; पण तो जलमागानि गेला. पनवेल, अणजूऱ् या गावांतून खाडीमां वसईला उतरला होता. त्यावेळी त्याने पोर्टिंगांशी घनघोर युद्ध करून वसई जिंकली होती. या मोहिमेत अणजूऱकर नाईकांनी मोठाच पारक्रम केला होता. यांनी त्या काळात स्वराज्याची मोठी सेवा केली होती. हे अणजूऱकर नाईक घराणे इ. स. च्या बाराच्या शतकात बिंब राजांबरोबर गुजरातमधून उत्तरकोणात उतरले आहेत.

अणजूऱकर नाईकांचे वंशज अजूनही या गावात राहतात. यांच्यापैकीच कै. काका नाईक हे मोठे इतिहास संशोधक होऊन गेले आहेत. पुरातत्त्वभूषण, इतिहासाचार्य कै. वि. का. राजवाडे यांनी नाईकांकडील कागदपत्रे तपासली आहेत. गंगाजी नाईक यांनी वसई युद्धाचे वेळी चिमाजी अप्याना सर्वोपरी सहाय्य केले होते.

(सन १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाल्यावर कल्याणभिंडी हा प्रांत ब्रिटिशांचा नाईकांची छेठी वेठी इमारत आहे, ती सन १८५६ मधील आहे. भिंडीतील घोरण आलील पोस्ट ऑफिसची जाग, पोलेस लाईनची चाळ, पोस्टमार्गिल

व मद्रास इलाभ्यात केली. इंग्रजी भाषा लादल्याने, शिक्षणमुळे मिळारे नोकरीचे फायदे केवळ उच्चशू वर्गीयांना मिळाले. दुळकाळ, साथीचे गो यांच्या निवारणासाठी कोणीही उपायोजना केली नाही. त्यामुळे देश भुकेकागाल व दोघी गाहिला. या अशा अनेक कारणमुळे ब्रिटिशांना सुखातीलाच खिल्ल, योशी उमाजी नाईक यांच्या बँडखोरीशी सामना करावा लागला. सन १८५७ वर्षे उतरेत जो उठाव झाशीची राणी, तात्या टोपे, नानासाहेब यांनी केला. त्यामुळे ब्रिटिशांची अबू पार गेली. इंग्लंडच्या राणीला जाहीरनामा काढावा कागाला. १८५७ नंतर ल्येच पंथरा वासुदेव बळवत फडके यांनी ब्रिटिशाना लावा. आव्हान दिले. नंतर १८८५ मध्ये कौंग्रेसची स्थापना होऊन, १९४२ फर्खत ब्रिटिशाना हाकलून देण्याची करामत केली. एकदा लॉर्ड कर्डन गवर्नर महणाला दीन, 'आम्ही हिंदुस्थानाच्या खजिन्यात पाच करोड रुपये शिलकीत टाकले नाही, तेहा आपल्या नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी कझनला प्रतिश्रृण कोणा की 'अहो, या शिलेचा उपयोग काय? भारतातील ग्रीष्म शेतकी व कागार याच्या कल्याणासाठी आणण आतापर्यंत काय केले आहे?' पितामह शासावृत्ती नीरोजी यांनीही ब्रिटिशांच्या भारतातील आधिक नीतीचे वाभाडे कागाले आहेत.

पी. डब्ल्यू. ई. ची जागा, बुरुजाशेजारील भगिनी मंडळाची शाळा, एवढ्या पोठचा भूभागावर पेशव्यांचा वाडा होता. सन १८१८ मध्ये ब्रिटिश अंगल आल्यानंतर काही वर्षांनी तेथे १८९६ मध्ये पोस्ट ऑफिस मुख्य झाले. १८९३ मध्ये पोलीस लाईन आली. त्या अगोदर तेथे मामलतदार कर्ची व तुळा होते; असे काही जुनी माणसे सांगतात.

(भिंवंडीचा भूपोल असा आहे. भिंवंडी ताळुका हा पूर्वेल कल्याणची खाडी व पश्चिमेला असलेली वैतणा नदी यांच्या बेचक्यात बसलेले आहे; तर भिंवंडी गाव आग्ना रस्ता व कामवारी नदी यांच्या बेचक्यात क्षेत्रफळ ४.१४ चौरस किलोमीटर इतके होते खानेसुमारीनुसार भिंवंडी गावाचे क्षेत्रफळ ४.१४ चौरस किलोमीटर इतके होते दक्षिणेला पिंपळास गाव आहे. ते खाडीजवळ (कल्याण) भिंवंडीचे भूशिं आहे. भिंवंडी मंबईच्या उत्तरेला एकावन किलोमीटर अंतरावर आहे. जिल्ह्याचे ठिकाण ठाणे हे सोळा किलोमीटरवर असून; कल्याण रेल्वे स्टेशन हे चौद किलोमीटरवर आहे. भिंवंडी हे मुंबई-आग्रा रस्त्यावरील प्रसिद्ध गाव असून ते पर्वत्या सडकांनी मुंबई, ठाणे, कल्याण, वाडा, नाशिक या प्रमुख गावांशी जोडले आहे.

(१८६२ पूर्वी भिंवंडी हे वेगळे गाव होते. या लोट्या भिंवंडी गावाच्या पूर्वेल एक नाला होता; आणि त्यावर लेंडी नावाचा छोटासा पूल होता. त्याच्या पिलिकडे निजामपूर हे कोकणी मुसलमान गाव होते. लेंडी पुलाखालील नाल पुढं कामवारी नदीला मिळतो. १८६४ साली भिंवंडी व निजामपूर ही दोन्ही गां एकत्र करून भिंवंडी-निजामपूर नारपालिकेची स्थापना झाली. भिंवंडीजवळील दक्षिणपश्चिमेला असलेली कामवारी नदी, पुढे केवणीदिवा या गावाजवळ वस खाडीला मिळते.) वसईची एक श्रीमंत रस्ती काशिबाई गोडबोले हिने या कामवारी नदीवर वाडा रस्त्यावर शेलारजवळ सन १८५५-४६ मध्ये पाच हजार रुपये खर्च करून एक मोठा बंधारा घाळून, पाणी अडविण्यासाठी लहानसे धरण बांधविल आहे. पूर्वी व आताही गणपती विसर्जनला 'आमही धरणावर जातो,' असे म्हणण्याचा प्रधात आहे.(भिंवंडीचे हवामान उण व दमट आहे. पावसाळ्यात तर ते फारच खराब होते. भिंवंडीला ३०/४० वर्षांपूर्वी कल्याण रस्त्यावरी हंतुमान टेकडी व कामतधरच्या वर्हाळदेवी मंदिराच्या मध्येमध्य सात लहाडेंगांची सुबक माळ होती) ती प्रशासनाच्या मुक्त समतीमुळे पूर्ण उद्धरण झाली आहे. तेथे आता पांवऱ्यामध्यांच्या शेईस व खडी फोडण्याच्या कवारीज उपराहिल्याने प्रदूषण तर वाढलेलच; पण त्याबरोबर गावकीचे विद्युकीकरणही मोठा प्रमाणावर झाले आहे.

स्वतःला वाजे म्हणवितात. कुंभार आलीच्या बाजूला वाजा मोहल्ला आहे. तेथे काही तेली मुसलमान आहेत.

(भिंवंडी हे गाव अनेक जातीनिहय आळ्या, मोहल्ले व पुरे यांनी बनलेले आहे. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण आली, वाणी आली, प्रभु आली, कासार आली, ठाणो आली, सुतार आली, हवसाण आली, वरौ. या हवसाण बागलपुरा, खजूरपुरा या भागात उत्तरेलील मुसलमानांची वस्ती होती. अन्यारी, मोमिन या बुनकर जमातीचे आहेत)

(हमालवाड्यात बहुतांश वस्ती हिंदूंची होती. हमाल हा अरबी शब्द आहे. नावडी बंदराला लगानूच हा हमालवाडा अन् सौदागर मोहल्ला होता. बंदर माहलाही होता. परदेशी मुसलमानांची सातआठशे वर्ष व्यापारानिमित भिंवंडी बादात ये-जा होती. अनेक जण येथेच स्थायिक झाले. तसेच काहीही स्थानिक वापकांशी विवाह केले. त्यामुळे केवळ भिंवंडीतच नव्हे; तर पश्चिम किनार्यावरील बोल, दाखोल, रत्नागीरी, भटकळ, मुरुड-जंजिरा या सर्वच बंदर गावांमध्ये कीणी मुसलमानांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली. अरब हे मूळचे उत्तम कीणीदरी लोक होते. यांनी स्थानिक बोली भाषा स्वीकारली. त्यामुळे सन १८६० पर्यंत त्यांचे गावातील ब्राह्मण, वाणी, सुतार या लोकांशी चांगले नीकादोचे संबंध राहिले.) पुढे मेकांलप्रणित शिक्षणव्यवस्था घट्ट झाल्याने ते बंध मुठत गेले.

(तर निजामपूर, सौदागर मोहल्ला, बंदर मोहल्ला, हमालवाडा येथे आला आतापायत कोकणी मुसलमानांची बरीच घे होती; मात्र आता येथेही व्यापाय प्रमाणात उत्तरी मुसलमान दिसू लगाले आहेत. कसाईवाडा निजामपुरात भिंवंडीचा किंवा मांकडाच्या मंदिरापुढे होते. भिंवंडीत शंभर वर्षांपूर्वी ब्राह्मण, आणि, हिंदू वस्तीमध्ये साठसतर वर्षांपूर्वी काही हिंदू खाटीक हे कासारआलीत आहो. तर विद्युत्स्थानी कारगार मेहनती आणि कसबी असल्याने; त्याच्या वाणी, सोनार, सुतार, शिंपी, कोकणी मुसलमान व हातमाग चालविणारे उत्तरी मुसलमान यांचीच वसाहत प्रामुख्याने होती. १८५७ च्या उठावानंतर बेरेच विद्युत्स्थानी मुसलमान माळवांवा, खानदेशामांग माळेवाव व भिंवंडीस स्थायिक वाणी, ते उत्तर विद्युत्स्थानी कारगार मेहनती आणि कसबी असल्याने; त्याच्या वाणी, सोनार, सुतार, शिंपी भिंवंडीत चांगला बसला. कल्याण रेल्वे जंक्शन व मुंबईचे मार्केट अंतर्याने; येथेल हातमाग उद्योगाला दिवस चांगले व भराभाटीचे वाणी, त्याच्या समाजाने शिक्षणात प्राप्ती केली नाही व त्यांच्यात समाजसुधारक वाणी, त्याच्या साली नाहीत; त्यामुळे हा समाज कायम मागासलेला व असंघित आहे.

१८६१ च्या सुमारास भिंवंडीची लोकवस्ती १४,००० होती. काही बुनकर

भिंवडीच्या उतरेला वैतरणेचा जलप्रवाह सुरु होतो. भिंवडीजवळ उतर, दक्षिण, पूर्वला ज्या पर्वतरांगा आहेत, तेथे साग, ऐन, पळस, इंजायलीची झाडे मोठ्या प्रमाणावर ब्रिटिश काळानाच्या सुरुवातीस होती. बन्यपैकी जांले होती. मात्र वाढा तालुक्याप्रमाणे दाट जंगल नव्हते. माहुलीजवळ जंगल चांगले होते. भिंवडीच्या उतरपूर्वला पिसा डॅमजवळही चागले डोंगर आहेत. सकाळी साताच्या सुमारास तोबडा गोळा या पर्वतामागूच वर येत असे. पश्चिमेला तुंगरेश्वराचे डोंगर आहेत.

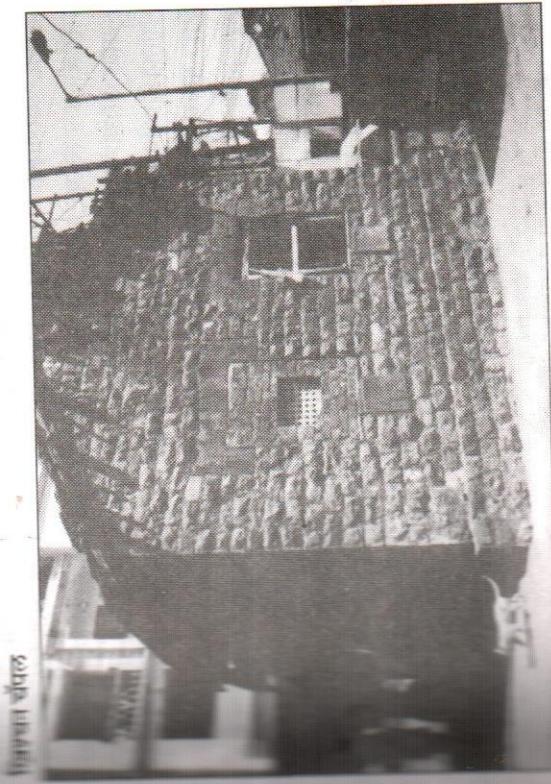
भिंवडीच्या पश्चिमेला कामणदुर्ग, गोतारा येथील पर्वतांमुळे व सखोल भागामुळे चांगले उतार होते. तेथेही जंगल चांगले होते. पिसा, जुनादुर्भी, भिंवडी येथे बोटीसाठी मालवाहतुकीचे धरक्के होते. तेथून ठाणा खाडीमार्ग सागवानी लाळकूड, जळाऊ लाळकूड, खावलेले मासे, तांदुळ यांचा इतर बंदराशी प्रांत कल्याण-भिंवडीच्या जालत असे. पेशवा दप्तरात सुमारे दीड ते दोन कोरोड कागदपत्रे आहेत. त्यातील देन लक्ष कागदपत्रे केवळ जमाबंदीची आहेत. त्यातून निरनिराळ्या उत्पन्नाची माहिती मिळते. कल्याण-भिंवडीच्या जकात वसुलीची व्यवस्था या कागांदांवरून मिळते, प्रांत कल्याण-भिंवडीच्या जकातीचे मरक्ते १७६०-६१ पासून दर पाच वर्षांनी दिलेले आढळतात. असे कागद सन १८२० पर्यंत आढळतात. नागोजी गोरिवं समासद यांजकडे कल्याण-भिंवडीच्या जकात वसुलीची कामगिरी होती. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या सदरांगांनी सदर जकात निर्विधयणे वसुल करण्यासाठी संरक्षण द्यावा असाही हुक्म सरकारने दिला होता. तसेच जकात वसुलीच्या माणसांस गावात जागा द्यावी असाही दंडक होता. सन १७६० नंतर बाळाजी कृष्ण कमाविसदाहा जागा द्यावी असाही दंडक होता. बाळाजी कृष्ण याच्या अमलात हा जकात वसुलीचा अधिकारी दिसतो. बाळाजी कृष्ण याच्या अमलात जकातीचे उत्पन्न रु. ३००४२/- (तीन लक्ष चारशे एकवरीस) इतके होते प्रांत कल्याण-भिंवडी येथे एकूण जकात वसुलीची ठाणी संख्येने त्रेसट होती कमाविदारांना वारिक दोन हजार रुपये मिळत. त्याचप्रमाणे पालघरी आणि अबदागिरीसाठी वेगळा खर्च मिळत.

बैलाड्यासाठी चांगले रस्ते होते. लाप, खालिंगा, कोर्सिंगे या भिंवडी तालुक्यातील गावातही चांगले जाळ एक काळी होते. पुढे ब्रिटिशांनी व नंतर आनंदीच ते ओरबाईन खालल.

वैतरणा नदी पश्चिमेकडे भिंवडी व वाडा असे दोन ताळुके क्वाळे पाडते कामवारी नदी सांतदा, गोरसईजवळून वाहत येते. पावसाळ्यात चांगले पाण असायचे.

ठाणे हे जसे एके काळी तलावांचे गाव म्हणून ओळखले जायचे, तसेच निवडीतही लहानमोठे तलाव आणि पुळकण्या देवलांच्या व मशिंदीच्या मागे ठोऱ्या. त्याची यादी मोठी होईल.

१) यांहाळ तलाव : हा तलाव भिंवडीच्या दीड मैलावर कामतघर गावाजवळ आहे. ब्रिटिश काळात भिंवडीत पाण्याचे दुर्भिक्ष असायचे. सन १८५० च्या युपारास त्या वेळेच्या काही धनवान सद्याहस्थांनी व प्रशासनाने असे ठविलं की, गावाच्या बाहेर कामतघर येथे जो मोठा वळहात्या तलाव आहे, त्यावर खालून, खापी पाईपलाईनद्वारे पाणी गावात आणावे, त्यासाठी सरकार काही रक्कम खर्च करेल व राहिलेला हिस्सा हा लोकर्कणी व धनवंताकडून निराळांच्या देणीपूर्तुन पैसा उभा करून, त्यातून धरण बांधायचे ठरवले होते. १९७१ यध्ये थोरल्या माधवराव पेशव्याने येथे धरण बांधायचे ठरवले होते. त्याचा आराखडाही तयार केला होता; परंतु त्याचे पुढे लवकरच निधन झाल्याने, ही योजना बारगळ्याली होती. गावातील कांड, घुले, भेकल योजने सोठाच आर्थिक हातभार लावला. कांड, घुले, निराळ यांच्यावर त्या काळी पाणीपटी बसविण्यात आली नव्हती. वराळदेवीच्या यांगाच्या खाजिन्यासाठी एक सुरक्षाकक्षी तेव्हा होता. टाकीच्या चाव्या यांगाची पामलेदारांनी आपल्या ताळ्यात घेतल्या. गावात पाणी आले; म्हणजे त्याचा गावाच अवरली; या भावनेने प्रेरित होऊन, ग्रामस्थांनी भीमेश्वर मंदिरात व्यापार चालत असे.)

वाळुवाळा चापाळ

भिंवडी कलानात मोठी भर घातली. आज भिंवडीला मुंबई महानगरपालिकेकडून महाग किमतीत पाणी खेरेदी करावे लगत आहे. हा तलाव थंडीच्या दिवसात कमळ फुलांनी गच्च भरलेला असायचा. मिरळे तलाव कल्याण नाचाजवळ पांगेश्वर 'मंदिराशेजासी' आहे. या तलावाला पाच द्याई पायऱ्यांचा घाट के. कांड, घुले, मेकल या सद्यूहस्थानीं बांधून दिला होता. त्यालाही आता दीडशे वावे झाली. बेसुमार ओपडटीमुळे हा तलावही आता नामशेष होण्याच्या पांगावर आहे. या तलावाजवळ कॅप्टन शिस्कांट या ब्रिटिश लळकरी अधिकाऱ्याच्या घड्यो होते, तेदेखील नष्ट झाले. लळकरी तब्ल असल्याने तुन्या एस.टी.स्टॅंड पाणी खापी पाइपांच्या सहाय्याने जामा मशिदीच्या होदात आणविले. तसेच ते गोपील भागाला कॅप हे नाव रुढ झाले. सेट शाबा यांनी नारळी तलावातून गोपारच्या दोन घरांमध्येही फिरविले.

१) पांजरपेठ : कापार आळीतून किंवा आजच्या नझरणा टांकीजवळन बांगापटी नाचाकडे जाणारा जो रस्ता होता, त्या सस्त्यावरच हा पांजरपेळ गोता, याची मुख्य कर्चेरी मुंबईला होती. येथे जनावरे व लहान आकाराचे घोडे बोच होते. वर्षाला रु. ३६,०००/- च्या कर उलाडाल ब्रिटिशाच्या म्हणजे ६६०-६२ सुमारास होती. गवताचे भारे वाहून नेण्यासाठी लहान घोड्यांचा, व्यावळाचा उपयोग होत असे. या प्राण्यांच्या देखभालीसाठी एक हॉस्पिटलही तेथे गोते, पांजरपेळावर एक मुख्य अधीक्षक व त्याचा हाताखाली पन्नाससाठ माहाराष्ट्री होते. पांजरपेळ गुजाराथी हिंदू व्यापारी चालवित असत. हजारबाराशे गोते, पांजरपेळात होती. भिंवडीत घोड्यांचा व्यापारही बराच होत असे. विनाशातून नासिकमार्ग घोडे विक्रीते येत असत.

२) भिंविश्वास : अमलं संपल्यावर पांजरपेळाला उतरती कळा लागली. तुमस्या विनाशक, पिती वडपिंपळाच्या पांग्यांनी वेढलेल्या फकिराच्या पाहिल्या विनाशायन तर आता अगदी मधोमध उम्हा असलेल्या दर्यापर्यंत शिलक विनाशका होत्या. या भव्य, भन, कळहीन व पांबंयांनी घेरलेल्या भिती पाहिल्या गोती, तेपू सांकेतिकी आणि रात्री जातायेताना पोटात भीतीचा गोळाच उठायचा. गोतांना येथे काल्पनिक भ्रातुखेंती जखडले जायचे. काही लोक दर अमावस्येला विनाशका चढापिंपळाखाली जाऊन, भाताची मृद ठेवून यायचे. त्या काळी तेथे विनाशक, पुणा राहते अशी समजूत अनेकांची होती. पांजरपेळाच्या मार्ग विनाशकी पॅक खडकडेश्वर म्हणजे शंकराचे मंदिर लहानसे होते. त्याच्यासमर विनाशक झोपड्या होत्या. तेथे आम्ही लहानपणी क्रिकेट खेळायला जात असू. गाडला व त्या जागेवर एका ओबडथोबड शाळेची निर्भीती करून तेव्हा त्याच्याच आसपास निजामपुरा, मिराळे तलाव नारपालिकेने बुजवून, शहराची निवासी दुकाने यांची बाधा होऊन हवा व धक्की प्रदूषणात मोठीच भर

गांगा दशाहरा उत्सव मुर्क केला. त्याला आजमितीस १६४ वर्ष झाली. ते अव्याहत तेळ्हापासून उत्सवात मुर्कच आहे. त्याचे वर्णन भिंवडीतील मंदिर या वृत्तात येईल. सरकारी अर्थसहाय्य व लोकवर्गांनीहून हे धरण लवकर मार्ग लगाले. १८५५ मध्ये या वन्हाळ्या तलावाचे पाणी गावातील भीमेश्वर मंदिराजवळ व प्रमूळ आळी गणपती मंदिराजवळ हैदात खेळू लागले. भीमेश्वर मंदिराजवळ दोन दगडी हैद बाधले व एक हैद प्रमूळ आळी गणपती मंदिराजवळ बांधविला. त्याचा खापरी पाईपलाईनचे अवशेष पन्नासाठ वर्षांपूर्वी काही खोदकाम करताना सापडत होते.

वन्हाळ्या तलावाचा भाग गावापेक्षा काहीसा उंचावर आहे. तलावाल लगानुन एक लहानशी टेकडी असून, तेथे वन्हाळ्या देवीची व सोबत वाघाज व ऐकुका अशा मूळ्या आहेत. टेकडीच्या वरती पाण्याचा दगडी खर्जिना आहे तो स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोंगे काही वर्षांनी निर्माण केला गेला. धरण बांधण्याच्या अगोदर कामतघरच्या पाटलाळ्याकोणी सुनेने तेथे बलिदान दिले (गेझेटिर औफ बॉम्बे रेसिडेन्सी, ठाणे.) तेव्हा धरणाचा बंधारा टिकला अशे लोकवर्चा आहे. धरणाच्या समोरच वॉटर वर्क्सचे कायालय आहे. तेथे लोंगकळांचा अत्यंत रेखीव पुतळा आहे. तो १९५६ सालातला आहे. मा गावातील बन्याच लोकांना या पुतळ्याची माहिती नाही. तत्कालीन मुंब प्रांताचे मुख्यमंत्री कै. बाळासाहेब खेर यांनी या पुतळ्याचे अनावरण केले होते. वन्हाळ्या तलाव गावाच्या उत्तरपश्चिमेला आहे. त्याचा परीघ सतावन्न एक असून, एकूण खर्च रु. १६,०००/- मात्र इतका सन १८५९ मध्ये केला गेला सरकारी अनुदान व लोकवर्गांनी रु. ५,०००/- मात्र यातून हा खर्च भागाविल गेला. धरणाला जो बांध घातला गेला; त्याची उंची एकवर्षीस फूट आणि लांबीला २१३ फूट आहे. पहिले मातीची पडल भिंत होती. पाणी गळ्याचासाठी वाढू आणि कोळसा तेव्हा वापरला गेला होता. सन १८७३ पर्यंत रोज दा गळेन पाणीपुरवठा गावात होई. त्या वेळच्या लोकसंखेला तो पुरेसा होता या वन्हाळ्या तलावाचिकाय आणखीही पाच तलाव भिंतीत होते. १ भिंवाळे २) मिराळे ३) नारळी ४) खोलाला ५) निजामपुरा. नारळी तलाव गावाच्या पश्चिमेला पोस्ट आफिसच्या मार्गे होता. या तलावापासून का अंतरावर बंदर होते. तलावात बोरच लोक म्हणी धूण्यासाठी आणीत असत तलाव बन्यापैकी मोठा व मुबलक पाण्याचा होता. मात्र पुढे काही वर्षांमधील १९८० च्या आसपास नारपालिकेच्या प्रशासनाने हा तलाव बुजविला, मात्र गाडला व त्या जागेवर एका ओबडथोबड शाळेची निर्भीती करून तेव्हा

तीर्थोराना कडक शिक्षा करावयास लावल्या. कै. विठ्ठलशेट दादाजी वाणी गाणी के, नाना शंकरशेट यांना मुंबईस भेटून, भिंवडीस येण्याचे साकडे घातले गोते, नाना शंकरशेट यांनी स्वतः भिंवडीस दंगलीनंतर भेट दिलेली आहे. सदूचाल वाणी आळीत झेंडा नाचाजवळ झाली. सध्या येथील विठ्ठल मंदिरातील पुमलमानानी फोझून देवळातील पालखी पळविली व ती हिंदुस्थानी मशिदीत विहारी, असे बचाच जणाचे म्हणणे आहे. मात्र सदू पालखी परत मिळवियाचे भूमान झाले की नाही ते अन्याप गुलदस्त्यात आहे.

१) दिवाणशा दर्शा : हा दर्शा प्रसिद्ध असून तो सन १७९१ मध्ये म्हणजे खाली ३०० वर्षांपूर्वी बांधला गेला. विजापूरच्या आदिलशहान्मा एक मंत्री, शाह हुसेन काढी विठ्ठल हुसेनी उर्फ दिवाणशा होता. तो बहुधा अर्थवाचाचा असावा. हा सन १८६५ मध्ये वरला. त्याची कबर त्याच्या मुलीचा मुलांगा सम्यद कुतुबुद्दीन सज्जाद नशीन याने सन १७९१ मध्ये बांधविली. या इमारतीमधे एक छानसा तलावही आहे, व तसेच जवळच दृथवावडी ताचाची विहीर असून; त्यात एक पश्चिमवंश व मारठी भाषेतील शिलालेख आहे. हा शिलालेख सन १७६२ मध्ये कोरला गेला आहे. त्यावर 'सम्यद कुतुबुद्दीन मुसलमान यान बहादूर' असे कोरलेले असून, विहीर खोदणाऱ्या नाईक बाबळे पाचापारचेही नाव लिहिले गेले आहे.

कबालीच्या चारही बाजूना परिषयन लिपीमध्ये काही पवित्र वचने चितारलेली आवळीता, तेराच्या शतकाच्या अखेपासून मुसलमानांची वस्ती भिंवडीत सांगलून येते.

फुटुबुद्दीनने बांधलेली बाबळी बंदर मोहल्ल्यात अजून आहे. पण ती आता याच दण्डिविटांनी बुजण्याच्या मार्गावर आहे. गौरीपाड्यात सुमारे सोळा एकर गांवाची म्हणून या दर्याला आदिलशाहीकडून मिळाली होती. दिवाणशा याचाचा मागील तलावाचे नाव तुमशुलुला असे आहे. एकदा पोतुणिजांनी गळावत हल्ला करून लुटालूट केली होती.

दिवाणशा दर्याजवळील वैशाखात भरणाऱ्या उरुसाला एके काळी फार

गाळ तो, जग्नाच ती... सर्वच गावकरी या ऊरुसाला उत्साहाने व आनंदाने वैशाखाची विजा टांग्याने जात असत. दिवसरात्र चार ते पाच दिवस टांगे, घोडे, हुक्माखाला पुराळा उडवित पळत असत. आम्ही आमच्या बैलाडीतून ऊरुसाला तीतो, दर्गा कबर व ती आसपासची जागा गुलाबाच्या अन् उद्बृतीच्या पुढीच्या शिक्षा संश्रम करावासासह आल्या. तेहापासून मोहरमच्या दिवशी आली. दोन अडीचशे मुसलमान पकडले जाऊन, साठेक जणांना केवळाचा मुदतीच्या शिक्षा संश्रम करावासासह आल्या. तेहापासून मोहरमच्या कडक पोलीस बदोबस्त असायचा. मुंबईचे शिल्पकार, प्रख्यात समाजसुधारक कै. नाना शंकरशेट यांनी यावेळी ब्रितिश सरकारवर नैतिक दबाव आणु,

पहुळी आहे, महाराष्ट्रातील सर्वांत प्रदूषित शहर म्हणून भिंवडीकडे बोट दाखविला आणुनी याच वर्षांनी येथे मोकळा शवास, सूर्योपकाश, स्वच्छता या बाबीचा मागापूस राहणार नाही. वन्हातलेवीपासून कल्याण स्वच्छावरील भागापर्यंत सात डॉगांरांची निरनिराळ्या चुडुपांनी गच्च भरलेली एक सुबक माळ होती. तिची करतल होऊन तेथे पांचालमूळच्या शेड्स व खडी फोडणाऱ्या मशिन-स्त्रिया राक्षस स उभा ठाकला आहे. या गावाचे विठ्ठलीकरण आम्हीच केले. 'कानून क्या कोरेगा?' ही प्रवृत्ती वाढली.

दिल्लीकर मोगल सप्तांत शाहजहान याने सन १६३६ मध्ये कल्याणभिंवडी हा प्रांत विजापूरक आदिलशहाला दिला. भिंवडीचा सुभेदर मोहतबरखवान याची कबर कल्याणाला शेणाळेचे तलावाकाठी आहे. पेटुणिज व मुसलमान यांचे संबंध फारसे चांगले नव्हते. पेटुणिजांनी मुसलमान (अरब) लोकांना वरई, विगर प्रेदेशातून हाकलल्यावर ते भिंवडीकल्याण प्रांतात स्थायिक झाले. मात्र त्यांनी येथील भाषा प्रेमाने स्वीकारली. १७५० च्या सुमारास भिंवडी तहसिलात ४६३ गावे मोडत होती. महसूल एक लाख वीस हजारपर्यंत मिळत होता. १७९० पर्यंत तो २ लाख ४२ हजारपर्यंत गेला. सन १८१७ पासूनच ब्रितिशांनी देशी शिपायांची एक पलटण केंटन प्रिक्टॉन्ट्या हाताखाली कापात तलावाजवळ ठेवली होती. शेवाळे तलावाला चौफेर घाट निजमशाहीच्या (अहमदनगर) काळात इ. स. १५०६ मध्ये बांधले गेले आहेत. कल्याणाला दुर्गाडीवर जुमा पशीद होती. दुर्गाडीवरील देवीची मूर्ती ब्रितिश काळात सन १८७६ मध्ये कोणी तरी चोकून नेली. शिवाजीच्या सैन्याने कल्याणभिंवडी येथील श्रीमत मुसलमान लुटले, असे भारताचार्य के. चिंतामणराव वैद्य 'शिवभारत' अध्याय अठाच्या आधाराने सांगतात.

एप्रिल १४ ते १८ सन १८३७ मध्ये भिंवडीत हिंदू-मुसलमान असा मोठा झागडा उत्पन्न झाला. १४ एप्रिल रोजी १८३७ ला रामनवमी व मोहरम एकाच दिवशी आले. त्यापुढे हिंदूलोक मोहरमच्या मिवणुकीत सामील झाले नाहीत व मुसलमानांनीही असा पवित्रा घेतला की रामनवमीच्या दिवशी विठ्ठलच्या पुढीची पालखी निघता कामा नये. मोठीच दंगल उडाली. बराच रक्तपात होऊन, काही हिंदू मारले गेले. शेवटी १८ एप्रिल १८३७ रोजी गण्याहून एक ब्रितिश पलटन असिस्टंट मौसिस्ट्रेटच्या हुक्माखाली येऊन दंगल शमविषयात आली. दोन अडीचशे मुसलमान पकडले जाऊन, साठेक जणांना केवळाचा मुदतीच्या शिक्षा संश्रम करावासासह आल्या. तेहापासून मोहरमच्या दिवशी कडक पोलीस बदोबस्त असायचा. मुंबईचे शिल्पकार, प्रख्यात समाजसुधारक कै. नाना शंकरशेट यांनी यावेळी ब्रितिश सरकारवर नैतिक दबाव आणु,

ग्राहण आळीतील पोस्ट ऑफिसची इमारत ही बैठी आहे. ती एकशेवीस
पालौपूर्वी सन १८९३ मध्ये पोस्ट खात्याच्या ताब्यात आली असावी. तशी
बसलेले असायचे. काही मौलिकी आवाच वरीबरील चारदर्हीची उलथापालथ
करीत बसायचे. कवरीच्या डुकाने मांडलेली दिसायची. काही हातचलाई करून दाखवित. कोणी
अशी खेळयांची दुकाने मांडलेली दिसायची. काही वेगवेगऱ्ये खेळ करून दाखवित. कोणी
असत. काही जण पोपट-कबुलारकदून वेगवेगऱ्ये खेळ करून दाखवित. कोणी
जादूचे खेळ करी. लाकडी पाळणे होते. विवेक चालणारे मोठे पाळणेही नंतर
आले. लाकडी घोडऱ्यांकर बसून फेर धारयलाही आम्हा मुलांना आवडत असे.
तेथील भेळ आवडे; मग ती धुळीचे लेठ उडालेली उघऱ्यावरची का असेना!
बर्फचा रंगीत गोळा हमखास खात असू. त्या वयात काही समजत नसे व
तब्येतीस अपायकारकही होत नसे. निळ्या रंगाची प्लास्टिकची अंडे
कोंबडी, लाल गंगातला छोटा आसा असलेला जादूचा कागद, हिरव्या रंगाची
जीप, पुणे-नार अशी पाटी असलेली लाकडी इस.टी.बस या वस्तू. फरा.
आवडीच्या होत्या. साधारण अकरावी होईपर्यंत आम्ही या उस्साला नेमाने जात
होते. आमच्या आजोबांना मुलांचे लाड करायची फार होस्म होती. ते उरुसाच्या
पहिल्याच दिवशी शेतावरून बैलगाडी मागवून ठेवीत असत. पुढे काही वर्षांनी
उस्साला ओहोटी लगाली अन् आता तेथे बेवारस, बकाल लोंडेच्या लोटे
येऊन थडकले व उरुसाचे भले मोठे मैदान हात हात म्हणता जमिनीत गडप
शाळे.

भिंवडी हे गाव पूर्वी सार्वी-माहिमला जोडलेले असावे. कारण कुतुबद्दीन
खलंजी १३१८ इ. स. मध्ये सुभेदार दिसते. मुल्ला अहमद हा १६५७ पर्यंत
भिंवडीकल्याण प्राताचा सुभेदार होता. खलंजीच्या काळात भिंवडीचे नाव
इस्लामाबाद होते. मलिक अहमद बहरी याने भिंवडीजवळील माहुलीच्या
किल्ल्याचर सन १४८५ मध्ये कड्या केला. हा प्रात सुरुवातीला नागरच्या
निजमशाहीकडे होता. तो १६३६ च्या सुमारास विजापूरच्या आलिशाहने
आपल्याकडे जिकून घेतला. कुलाबा ते बाणकोट असा तळ कोकणचा विस्तृत
भूभाग आदिलशाहने आपल्या ताबेदारीत ठेवला होता. 'तारिखे दिवाणशा' या
डॉ. मोमिन मुहुरदीन यांनी लिहिलेल्या पुस्तकात ही माहिती दिलेली आहे. हे
पुस्तक उर्दू भाषेत आहे.

पालांगांगा दर्शा

माणसे सांगत असत. पोलीस लाईनच्या एका आडव्या भितीवर सन १८७८ सालची दगडात कोरलेली पाटी आहे. भिंवंडी पोस्ट ऑफिसच्या मागे बंद होते. बिटिशांच्या थोरणावुसार पोस्ट ऑफिसेस ही बहुधा बंदराजवळ असायची. ही इमारत अजूनही बैठी व कौलरु आहे. तशीच मजबूतही आहे.

५) टिळक मंदिर : लोकमान्य टिळकांचे भारतील पहिले स्मारक कोणते, असे जर कोणी विचारले, तर आम्ही पटकन अल्यंत अभिमानाने सांगतो की आमच्या भिंवंडी गावातील टिळक मंदिर होय. सन १८९५ ते १९२० हा काळ टिळकांचे व्यक्तिमत्त्व, खुदिमत्ता, धडाडी आणि उदात चारिश्वाने भारलेला होता. या काळात लोकमान्य टिळक म्हणजे भारतीय हृदयाचे संपदन होते. त्याचा परिणाम भिंवंडीवरही संपूर्ण पसरलेला होता, यात नवल ते कसले असणार? ब्राह्मण आणी पोस्ट ऑफिसजवळील एका मोठ्या कौलारु इमारतीच बांधकाम सुरु होते. सन १९२० चा कालखंड होता. कै. महादेव कृष्ण जोगळेकर हे त्या वास्तवचे मालक होते. या वास्तवचे काम पूर्ण होत असतानाच लोकमान्य टिळक वारल्याची बातमी आली. कै. जोगळेकर हे स्वतः टिळक भवत आणि दानशूर असल्याने, त्यांनी या वास्तुचा वरील भाग समाजासाठी देणारी म्हणून टिळकांच्या नावाने तावडतोब दिला. दोनशे माणसे बसतील एव्हे मोंठे सभागृह आहे. आजपर्यंत गेल्या ९३ वर्षात तेथे अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, कला-साहित्य यांचे कार्यक्रम झाले; त्याची गणतीव नाही. आजही टिळक मंदिर म्हणजे आमचे सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आधारस्तं आहे. याच सभागृहात गिरावतील प्रवळात चिचकार कै. वि. सी. गुर्जर यांनी रेखाटलेले भव्यदिव्य अन् अल्यंत देखणे टिळकांचे तेलिचित्र आजच्या धाराधकीच्या काळात नकळत आधार देऊन जाते. टिळक स्मारक म्हणून या वास्तूचे जतन व्हावे; अशी सर्व भिंवंडीकांची तीव्र इच्छा आहे.

६) वाचन मंदिर : याच टिळक मंदिरात वाचनालय सन १९३३ पासून ता सन १९७६ पर्यंत होते. सन १९७६ मध्ये वाचनालयाची स्वतःची इमारत बांधाझाल्याने, वाचन मंदिर टिळक मंदिरापासून किंचित दू गेले. वाचनालयाचे दोनतीन वेळा स्थलांतर माव झाले. प्रथम ते प्रमुऱ आळीतील गणपती मंदिराजवळ दुर्व वाढवात होते. तेथून काही वर्षांनी ते वाणी आळी येथील कै. श्री. धानुसतार यांच्या दुकानावरील जागेत होते. तेथून ते टिळक मंदिरात हालले. आज वाचन मंदिराची तीन मजली इमारत आहे. पेस्ट आफिस, पोलीसलाईन पागाली पी.डब्ल्यू.डी. क्वार्ट्स ही सर्व जगा सरकारी आहे. येथे जुना पेशव्याचा बुरुबंद वाडा होता. उतेकडील बुरुजावर एक अरब सैनिकाची कबर आहे.

वाचनालयाचे मूळ संस्थापक मुनसफ सोराबीजी, मोशेवर रामचंद्र घनवटकर, आत्मरापत जयवंत, ददाजी नाना, क्रामजी होरमुसजी, गणपत रावजी मांडण भिंवंडीचे त्या वेळचे मामलेदार गोपाळाव बर्वे होते. मामलेदार गोपाळाव नाही ही त्या काळात सामाजिक चलवळीत बच्याच आस्थेने भाग घेत असत, तो इतिहास संशोधक वैज्ञाने तहहयात सभासद होते; याची नोंद आहे. भिंवंडीली काही देवस्थान गणपती उत्सव यांनाही ते देणा देत असल्याचे संदर्भ आहेत. (कीटद वहा) आपापडीला वाचनालयाकडे सुमारे चाळीस हजार पुस्तके आहेत. ती वाचनालयाचे कालदृष्ट्या महत्वाची आहेत. उदा. गॅंग डफने लिहिलेला मारतांच्या विष्णुशास्त्री, मोत्सवर्थ कैंडी यांचा माठी-इंग्रजी शब्दकोश, कै. विष्णुशास्त्री विष्णुकरंगाची मूळ निबंधमाला ही पुस्तके अनुक्रमे १७५, १५०, १३५ विष्णुविली आहेत. जानकोशकार केतकरांचे जानकोशाचे तेविस खंड तसेच विष्णुविली राजवाडे याचे समग्र साहित्य उपलब्ध आहे. उतमोत्तम समीक्षांग्रंथ प्राणावर पाहावयास अन् वाचावयास मिळतात. सन १९०३ साली विष्णुविला नवीकरशास्त्री यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल.

वाचनालयाचे भागी, ब्रिटिश राज्यकर्ते भारतीय नागरिकांना 'नेटिब्हर्ज' म्हणत असत वाचनालयाचे भागी, भिंवंडी विष्णुविली यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल. वाचनालयाचे भागी, भिंवंडी विष्णुविली यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल. वाचनालयाचे भागी, भिंवंडी विष्णुविली यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल. वाचनालयाचे भागी, भिंवंडी विष्णुविली यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल. वाचनालयाचे भागी, भिंवंडी विष्णुविली यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल. वाचनालयाचे भागी, भिंवंडी विष्णुविली यांनी लिहिलेल्या 'कैलास मानस' प्रवासाची माहिती यांनी प्राप्तप्राप्त आहे. अशी अनेक पुस्तकांची यादी देता येईल.

कर्वे, वा. रा. तथा दादा कर्वे (सर), आबासहेब कुंटे आणि श्री. गो. गं. तथा शरद मराठे, श्री सुधीरजी सिंगासणे यांनी ही संस्था चांगली नावारूपास आणली. १९५१-५२ च्या सुमारास वाचन मंदिराची महिना वर्गणी रुपये तीन होती; असे एका किंदिवर्लन समजते.

(७) भिंवडी बंदर : हे एके काळी भरपूर उलाडलीचे आणि व्यस्त बंदर होते. आमदी विजापूरच्या आदिलशाहीपासून तर अण्डी ब्रिटिश सतेच्या अस्तपर्यंत भिंवडीतून मोठा व्यापार या बंदरामार्फत होत असे. सागवान लाकूड, तांदळू, खारवलेले मासे, गवत, वैलागडीची चाके, कापडचोपड या जिन्नसच्या पैदावरीसाठी भिंवडी प्रसिद्ध होती. खास करून सागवान आणि तांदळू यांची मोठी नियात श्रीलंका, पाकिस्तान, इडन, मल्बार किनारा येणे भिंवडी बंदरातून होत असे. ब्रिटिश काळात १२/१३ टर्नी मालवाहतूक करणारी जहाजे लागत असत. सन १८६० मध्ये भिंवडीचा जलमार्ग होणारा व्यापार ३०/३५ लाखांपर्यंत पोहोचला होता. ब्राह्मण आळीतील पोस्त आफिसच्या मागे बंदर मोहल्ला हा मुसलमान वस्तीचा भाग आहे. तेथे हे बंदर आहे. एक कस्तम हाऊस लाकडाचे काही वर्षांपूर्वी या बंदराजवळच होते. आता ते पूर्ण पडीक आहे. जकतीचा मवता दिला जात असे. भातीच्या वेळी या बंदरामध्ये वीसवीस टर्नी जहाजे जाये करीत असत. सन १८८० मध्ये रु. अंकरा लाखाचा माल परेशी पाठविल्याची नोंद सापडते. पाच ते सहा लाखांपर्यंत आयात होत होती. आज या बंदराचा एक छोटा दाढी धवका आणि त्यावरील एक लोखंडी खांब तेलाच्या दिवाबतीसाठी टांगलेला शिल्लक आहे. या बत्तीमुळे गत्रीच्या वेळी बंदरात येण्यासाठी जहाजांना मुळभ होत असे. ती एक प्रकारची बंदराची निशाणी होती. आता हे बंदर गेल्या पन्नास वर्षात गाळ साचल्यामुळे आणि वाहतूक पूर्ण थांबल्याने निकामी झाले आहे. आम्ही शाळेत असताना आमची सहल या बंदराद्वारे मचवाच्या वार्षीन वार्षीला जात असे.

(८) गुलबाई पेटी हॉस्पिटल : प्रभू. आळीतील मंडईजवळ बाई गुलबाई पेटी या पारशी माहिलेच्या नावाने असलेल्या मोठ्या दाढी इमारती भिंवडी नारापालिकेचे हॉस्पिटल बर्वे वर्षे होते. ही इमारत १३० वर्षांपूर्वीची म्हणजे सन १८४४ मधील आहे. या हॉस्पिटलसाठी लोकवर्गाणीही जमा केली गेली होती. भिंवडीत शंभर वर्षांपूर्वी सुमारे पस्तीस छतीस पारशी कुटुंबे राहत होती. आता लाखोच्या भिंवडीत एवढीची पाशी व्यक्ती तगा धरून उधी असलेली दिसेल. तेही आता पिकले पान आहे. भिंवडीत खिशचांची वस्ती आदीच अत्यल्प होती व आजाची कमीच आहे. काही लोक मागास वस्तीत असल्यास महिनी नाही.

आजाही ब्राह्मण आळी, सोदागर मोहल्ला, बंदर मोहल्ला, निजामपुरा येथे यांनी तुने चांडे १००/१५० वर्षांपूर्वीचे उतम लाकडाचे व शोभिवंत कोरीव गांगो पुकात, असे पाहावयास मिळतात.

१) खायालाची इमारत : न्यायालयाची इमारत ही आग्ना रस्त्यावर आता नाही. दृढत्वा अणादी समीप आहे. सदर वास्तू सन १८८२ मध्ये तयार करावणी आहे. संपूर्ण काळ्या दाढ व कोलाळू आहे. आसपास मोठे प्रांगण आहे. गोळा प्रकारचे जुने वृक्ष पाहावयास मिळतात. काही ब्रिटिश लोकांची थड्या न आवारात होती, त्यावर काही कोरीव लेख्याही होते असे गंझेटिअर सांगते. याच काठाच्या इमारतीच्या बाजूला बेलिफाची दाढी अशी छोटी कवेरी आहे, सागर सन १८५८ असे एका दगडावर लिहून ठेवलेले आहे. कोट येण्यापूर्वी याची नियात एक लळकी इस्पिताळ होते सन १८८५ मध्ये रोयाला भूल याची काणग्यात आलेली भारतीली पहिली शास्त्रक्रिया भिंवडीत या न्यायालयाच्या मालिनीत झाली.

२) इतर काही खाणाखुणा : तीन बतीवर्लन जुन्या एस. टी. स्टॅंडकडे काटायोट मशिदीच्या अलीकडे मुलेमान बिलिंग नावाची मोठी चम्पाचा कमात मुलेमान वस्तीची होती. बरिच कुटुंबे यात राहत असत. याची लाई जोते या इमारतीला होते. ती एक मोठी चाळव होती म्हणा ना! याच मालिनी सन १९८८ मध्ये 'अंगलो उद्दृ॒ हायस्कूल'ची स्थापना झाली. त्यावेळी याची लाई जोते या शाळा भारयाची. सुखावीला एकूण बाग विद्यार्थी या शाळा तीनों या शाळेचे एक हॉस्टेलही निजामपुरात होते. पडधा, कल्याण, वालापूर, कोकण या ठिकाणाहून विद्यार्थी येत असत. मैट्रिकपर्यंत याची नियात असे. त्यातील काही डॉक्टर, वर्किल झाले. महाराष्ट्राचे एक शाळा तीनों या शाळेचे एकूण हायस्कूल'मध्ये शिकले होते. अहमद मेमन, मलिक तासे हेही करील शाळेचे विद्यार्थी होते. याची नावाचा नावाचा १९४५ मध्ये इदगा रोड येथे स्थलांतरित झाली. त्याचे नाव नंतर याच काटायोट असे झाले. पॉवरलसची शेड होती. तेथे आता मुलकी याची नावाचा पटरसा चालतो. हे मदरसे मुलामोळबी चालवित असल्याने, याची आपूर्णिक शिक्षणापासून फार दू राहते. आता सुलेमान बिलिंगचे नाव आले, तेथे एक बैगलळ, गर्डी व कोलाहलाची बाजारु इमारत उभी दिसेल. तेही आता पिकले पान आहे. भिंवडीत खिशचांची वस्ती आदीच अत्यल्प होती व आजाची कमीच आहे. काही लोक मागास वस्तीत असल्यास महिनी नाही.

३) न्यायालयाच्या समोर निजामपुरात जाणारा रस्ता आहे. सुलेमानच्या नावाचा नावाचा नावाचा याच या मेदानाच्या मागेच कब्रस्तान आहे. सुलेमान व सुभाष भिंवडी बायान / ४३

मैदानमधून जणारा रस्ता पुढे रामेश्वर मंदिराकडे व तलावाकडे जातो. सुभा मैदानाच्या मागेच कॅप्टन श्रिस्कॉट या ब्रिटिश लळकरी आधिकार्याची कब होती. दहा वर्षपूर्वीच तेथील झोपडपटीदांनी तेथे झोपडच्या बांधतान, सद कबर उखदून फेकून दिली, असे तेथील झोपडीतले लोक सांगतात. त्वाच कबरीला हिंदुशानी लोक 'गोरे की कबर' म्हणायचे. येथेच 'हवाई महल' नावाची लहानशी इमारत आहे. या इमारतीकर कोण्या कारणिगिनं एक सिंपेंट विमान बनवून दिलेले आहे. म्हणून त्याचे नाव 'हवाई महल' पडले तीन बतीवर शीतलादेवी मंदिराजवळ आणि हेवेलीसमेर एक दगडी घटकोन आकाराची भरपूर पाण्याची मोठी विहीर असायची. या विहिरीचे वैशिष्ट्य अ की येथे कोणी ना कोणी आंघोळ करताना किंवा कपडे धुताना केव्हाह सकाळ, दुपार, सांयकाळी, रात्री, उशिरापर्यंत दिसत असे. बहुतेक सर्व लव्ह उत्तर हिंदुस्थानी असायचे. सर्वकिंडेच लाईफबोय साबण व कपडे धुण्यासाठ चाबी छाप साबण असताना व शाळा, कॉलेजी एस. टी. स्टॅंडबर पायीच जात असू. त्यामुळे विहीर आली की असमचे लक्ष आंघोळ करण्याकडे जाताच असे. शुक्रवारी गर्दी जास्त असायची त्यामुळे लहानपणीच आमचा समज असा झाला की, हे उतरी मुसलमानांचे खरोखरच 'जुमे ते जुमे' अशी आंघोळ करतात काय?

हनुमान बाबाडीसमोरच एका भैयाची हवेली होती. या हवेलीस हल दरवाजासारखा मोठा लाकडी दरवाजा होता. आतील भागात बोरच गुजाराशी मारवाढी व ऐम्ये लोक रहत असत. आता त्या जागेवर एक मॉल उभा आहे वर सांगितलेल्या सर्वच वास्तु शंभर वर्षांपूर्वीच्या किंवा आसपासच्या आहेत इमारत सोदागर मोहल्ल्यात, सुतार आळीकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर उभी आहे. हे इमारत दिवाणशाच्या वंशजांची आहे. याच इमारतीला लग्नुन सुमोरे सावधांपूर्वी शिक्कांसाठी एक ट्रेनिंग कॉर्टेज होते. कंटीकर मास्तर याचे मुळ होते.

११) झेंडा नाका : वाणी आळीत झेंडा नाका प्रसिद्ध असून, बरा वर्दळीचा आहे. बंदर मोहल्ला, मंडई, ताणा रस्ता, तीन बती, शिवंडीचे ब्राह्मणीतील जुने पोस्ट ऑफिस आणि प. ग. विद्यालय, टिळक वाच मंदिराला जोडणरा तो एक महत्वाचा नाका आहे. स्वांतंत्र्यसंग्रामातील कार्यकर्त्यांनी या नाक्यावर सन १९३० सालात तिंगा घ्यवज फडकविला होत म्हणून त्याचे नाव झेंडा नाका असे पडले. काही जुने लोक या झेंडा नाक्याच

जाहारच्या कोळी राजाशी जोडतात; पंतु त्याकाही तथ्य नाही. कारण ती जाहार रामनगरचा राजा पेशवांचा मांडिलिक होता आणि त्याचे ते छोटेसे विषय पेशवा ननासाहेबाने काही कारणामुळे खालसाही केले होते. पुढे बचाच त्याची त्या राजाला त्याचे राज्य माधवरांच्या कारकिर्दीत परत मिळाले. झेंडा कामाक्यावर एक उलटी यांगलेली गॅसबती असायची. ती सांयकाळी लावली जात नावाची लहानशी इमारत आहे. या इमारतीकर कोण्या कारणिगिनं एक सिंपेंट विमान बनवून दिलेले आहे. म्हणून त्याचे नाव 'हवाई महल' पडले तीन बतीवर शीतलादेवी मंदिराजवळ आणि हेवेलीसमेर एक दगडी घटकोन आकाराची भरपूर पाण्याची मोठी विहीर असायची. या विहिरीचे वैशिष्ट्य अ की येथे कोणी ना कोणी आंघोळ करताना किंवा कपडे धुताना केव्हाह सकाळ, दुपार, सांयकाळी, रात्री, उशिरापर्यंत दिसत असे. बहुतेक सर्व लव्ह उत्तर हिंदुस्थानी असायचे. सर्वकिंडेच लाईफबोय साबण व कपडे धुण्यासाठ चाबी छाप साबण असताना व शाळा, कॉलेजी एस. टी. स्टॅंडबर पायीच जात असू. त्यामुळे विहीर आली की असमचे लक्ष आंघोळ करण्याकडे जाताच असे. शुक्रवारी गर्दी जास्त असायची त्यामुळे लहानपणीच आमचा समज असा झाला की, हे उतरी मुसलमानांचे खरोखरच 'जुमे ते जुमे' अशी आंघोळ करतात काय?

१२) दिवाण महल : सदर बेलगा व अजूनही मजबूत, टवकाही न उडालेल दरवाजासारखा मोठा लाकडी दरवाजा होता. आतील भागात बोरच गुजाराशी मारवाढी व ऐम्ये लोक रहत असत. आता त्या जागेवर एक मॉल उभा आहे वर सांगितलेल्या सर्वच वास्तु शंभर वर्षांपूर्वीच्या किंवा आसपासच्या आहेत इमारत सोदागर मोहल्ल्यात, सुतार आळीकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर उभी आहे. हे इमारत दिवाणशाच्या वंशजांची आहे. याच इमारतीला लग्नुन सुमोरे सावधांपूर्वी शिक्कांसाठी एक ट्रेनिंग कॉर्टेज होते. कंटीकर मास्तर याचे मुळ होते. झेंडा नाका : वाणी आळीत झेंडा नाका प्रसिद्ध असून, बरा वर्दळीचा आहे. बंदर मोहल्ला, मंडई, ताणा रस्ता, तीन बती, शिवंडीचे ब्राह्मणीतील जुने पोस्ट ऑफिस आणि प. ग. विद्यालय, टिळक वाच मंदिराला जोडणरा तो एक महत्वाचा नाका आहे. स्वांतंत्र्यसंग्रामातील कार्यकर्त्यांनी या नाक्यावर सन १९३० सालात तिंगा घ्यवज फडकविला होत म्हणून त्याचे नाव झेंडा नाका असे पडले. काही जुने लोक या झेंडा नाक्याच

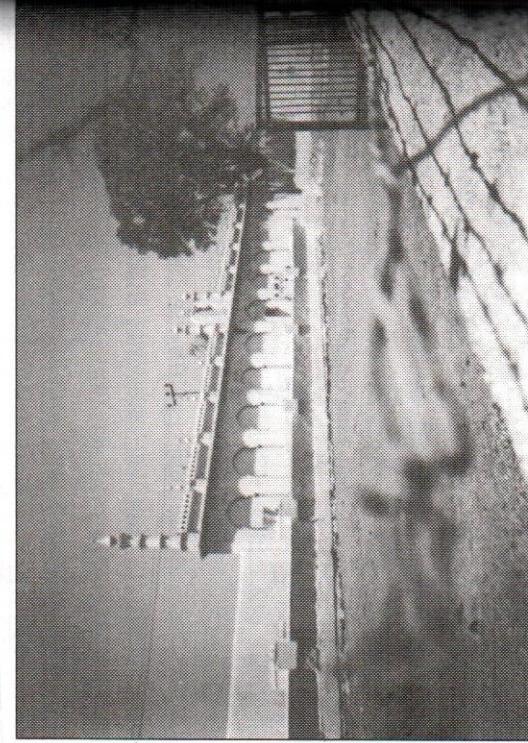
१३) तीन बती : हा भागाही शिवंडीतील एक बराच गट्ठिचा, गोंगाटाचा, विषया, अत्यंत गलिच्छ आहे. या तीन बती चौकात एक गोल द्याडी चौथरा यांगो तीन फूट उंचीचा आहे. वीज येण्याअगेदर या चौथ्याचावर तीन बत्ता कामाक्याचा कलन टांगून ठेवलेल्या असत. सांयकाळी साततच्या सुमारास नारपालिकेचा कामाक्याचा कामागार या बत्ता लावून जात असे. तीन बत्तावरून एक रस्ता खडक यात जातो. दुसरा नाल्याच्या स्लॅबवरून नीळकंठ मंदिर हाफसण आळीत यांगो तर तिसरा बाजारपेठेनून आगांदी बंदपर्यंत जातो. तेथेच स्लॅब होण्याअगेदर यांगो पूल होता. या लेंडी पुलावरूनच टांगे, बैलाङ्का तुन्या कापातील एस. टी. स्टॅंडबर किंवा पुढे कोन कल्याणपर्यंत जात असत. हा लेंडी पूल लाकडी लेंडी पूल हा नीळकंठ मंदिरसमेर होता. म्हणजे आताच्या बांग्यावरून बैलाङ्क्या अलीकडे होता. डाया बांजूला व्ही. आर. सायरिंग होते. १९७० च्या दांगलीत भ्रस्मसात झाले. एप्रॉज कोलिंक हाऊस, तीन बत्ती यांगो पूल होता. त्रुत्या एस. टी. स्टॅंडकडे जाणारे टांगे पाराखालूनही सुदूर ते तीन बत्ती पुलावरून जात असत. निजामपूर पोलीस स्टेशनजवळही एक यांगो पूल होता. तेथून निजामपूरत खडकावर किंवा वंजापट्टी नाक्याचावर जाणे यांगो पूल होते, सन १८६३ पूर्वी शिवंडी गवठणाचे पूर्व व पश्चिम असे दोन भाग यांगो यांगोच्या मध्ये एक मोठा व लांबलचक नाला होता. तो आणा रस्त्याहून नीळकंठ मंदिर, जैतुनपूरा, तीन बत्ती, निजामपूर पोलीस स्टेशन, भावे भात असा जाऊन पुढे कामवारी नदी व खाडीला मिळत असे. शिवंडी व अशी दोन गावे एकत्र करून आजनी शिवंडी-निजामपूर शहर नारपालिका याली आहे. सुरुवातीला शिवंडी नारपालिकेला 'क' बांग्या दर्जा उत्तरेव केलेल्या लांबलचक नाल्याचावर शिवंडी नारपालिकेच्या कमिटीचे बराच काळ अध्यक्ष गाहिलेले कै. याकुब मोहम्मद जाफर यांगी एका मोठ्या स्लॅबवर स्वतःचे बोर्च पैमे खर्च केले. आहेत. तेथेच यांगी पालवरूच्या अस्ताव्यस्त बाजार, बेशिस्त रिक्षावाले, हडेलहणी करणारे यांगी यांगी बाजार आणि टप्यांची वारुळे उभी आहेत. उदासीन व महानारपालिका आणि पोलीस यांगो तेथे अंदाधुंदीत मोठी भर पडून

पायी चालणाऱ्या किंवा कामानिमित बँका, एस.टी.स्टॅड, मामलेदर आ कोटकचे-न्यायांमध्ये जाणाऱ्या लोकाना मोठाच वास सहन करावा लागतो. भिंबटीत सर्वत जास्त हवा अन् ध्वनीप्रदृष्टण या तीन बँती भागातच पाहावयास मिळेपावसाळा अन् रमऱ्यान महिन्यात तर थेथील चित्र भयानक व अंगावर सर्वकाटा उभे कणारे असते. महानगरपालिकेच्या मुख्याधिकाऱ्यांना प्रशस्त आलिशान बँगले मिळाले असल्याने ते या समस्येकडे ऊळूनही पाहत नाही त्याना पायी चालावे लागत नाही.

नझराना टांकीजच्या पुढे वस्ती नव्हती. सन १९६४ ला नझराना टांकी सोलीशेट पारश्याने सुरु केले होते. ‘मेरे मेहबूब’ हा राजेंद्रकुमार व साधना सुपरहिट पिक्वर पहिल्या दिवशी दाखविला गेला. या टांकीजचा रुबाब सोली असेपर्यंत कायम होता. खुच्यांच्या मध्यभागी जाड गालिले खाली घातले हो भिंबटीत शंभर एम.एम. चित्रपट त्यांनीच प्रथम आणला. सदर टांकीज होण्याच अगोदर तेथील मोकळ्या जागेवर रेमन, काळेंकर अशा सर्कशी येत अस त्याबेळी या सर्कशी जाहिरात व्हावी म्हणून आकाशात विजेचे झोत सो असत. काही सर्कसवाले, काही प्राणी व जोकर घेऊन बँडच्या ताला सकाळी प्रभातफेरी काढीत असत.

पारानाक्यावरचे वाडा स्टॅडजवळील छोटेसे भिंबटी टांकीज हे आम्हा

१०० वर्षांपूर्वीचा इदगा

काळानपणी फारच आवडायचे. आयुष्यातला पहिला सिनेमा तेथे पाहिला. आपाच्या घाराजवळ हे थिएर असल्याने सिनेमांची मोठमोठी पोस्टर्स रोज पाहायला मिळायची. दर शुक्रवारी किंवा पंधरा दिवसांनी सिनेमा बदलत असे. या थिएरचा मैनेजर अणा वाळ हा चांगला आर्टिस्ट असल्याने तो स्वतः पीटरसे बन्याच वेळा रांवित असे. या थिएटमधील ध्वनिव्यवस्था फार उतम उंचीची होती; असे अमच्या मागील पिढीचे लोक सांगतात. सिनेमा सुरु विषयापूर्वी कलंगेनेटच्या धुनवर काही जाहिराती स्लार्डइसच्या सहाय्याने दाखविल्या गासत. मग काळ्या रांगाचा पाऊस पडतोय, असा भास होणारा फिल्म विलिंगनचा शो काही वेळ दाखविला जात असे. त्याला ब-च्याच वेळा, विजय पांचवार याचे संपती वा बासरीवादानाची पारवर्खभूमी असायची. चित्रपट हे ३००, के, वे किंवा जेमिनीचे वा ए.व्ही.एम.चे असायचे. काही निरुद्योगी तस्ण गासा जणकिंशनची गाणी ऐकायला मिळवित म्हणून त्या गाण्यांच्या टायमाला विषयाच्या दवावाच्या पडद्याला कान लवून उभी असत. कमीत कमी विकिट आठ आणे व जास्तीत जास्त तिकिट दोन रुपये सन १९७५ पूर्वी होते. विकिटाचा काळाबाजारही येथे होत असे. पोलिसाला दोनतीन रुपये दिल्यावर गोलीमार्ही युश होत असे.

विषेदी टांकीज १९४५-४६ पर्यंत पक्काचे होते. पुरुषांसाठी व स्त्रियांसाठी गोली बायकांच्या बसण्याच्या जागेत पडद्याचीही सोय किंवी होती. या टांकीजमध्ये हिंदी व मराठी सिनेमेच जास्त येत असत. इलिश विषयाचा कर्तव्यात पॅखांद्या रविवार सकाळी ९ ते १२ दरम्यान दाखविला जात असी. या थिएटमधील प्रोजेक्टरवर काम करणारा माणसू आम्हाला फार मोठा आवाहणीय चाटायचा. तेऱ्हा अमादी स्त्र्यावरून ती ग्रोजेक्टर रूम सहज दिसत असी. पक्काचे चेदरी गोल डबे रिळांचे पाहावयास मोठी मौज भासत असे. भिंबटीमध्ये फिल्मचे तुटलेले तुकडे थिएटरजवळ सापडत. ते आम्ही उचलून घरी नाहायण्याच्या एका सिनेमाचे काही तुकडे पाहिल्याचे अजून स्मरत आहे. हे तुकडे हांकीनही सोलीशेटचे होतं. मैनेजरही बाबाजी इरणी म्हणून होता. हे विषयाची आता पिकले पान झाले आहे; कधी गळून पडेल याचा आता भरेसा गोली. गोलेस असताना दारासिंगचे पिकवर्स या थिएटमध्ये भान विसरून मरेन विषयाची गोली. दारासिंगसारखी अचाट कृत्ये काहीवीत असे स्फुरणीही तात्पुरते विषयाची गोली. पात घरी आल्यानंतर दृध्यपोहे किंवा विवड्यावर समाधान मानावे विषयाची गोली. तारासिंगचे पिकवर्स पाहून मॅट्रिकच्या परीक्षेशी कुस्ती खेळता येणार आहा यास परचा अहेरही मिळायचा.

१४) लैडिसची गम्भी : खिंडी कल्याण स्त्रियावर पाईपलाईन येथे मुंब महापालिकेचे पाणी पुरवठा कायली आहे. तेथील पाईप लाईनही पुढे पांजरापू भीमेश्वर भिनारपर्यंत त्या काळी जात होती. या पाईपलाईनच्या निरीक्षणाकरिता व दुसऱ्याकरिता एक छोटी लोखंडी रुळांची पाईपलाईन टाकली होती. त्याव ट्रॉली ठेवलेली असे. त्यात मुंबई महापालिकेचे अधिकारी बसत असत व मागू काही कामगार ती ट्रॉली लोट असत.

बन्याच वेळा सायंकाळी सदर ट्रॉली तुसीतीच रोगळत या दीड फुटी रुळांच पडलेली असे. कधी कधी आस्ती त्यात बसून पोगावर्पत जात होते व पासो फिलू यायचो. आलीपालीने काही मुळे बसायची अन् ढकलायची. त्या ट्रॉलीला लैडिस म्हणत असत. आता पाईपलाईनजवळच ढांबरी रस्ता झाल्याने ते लैडिसही गेले अन् ते लोखंडी छोटे रुळही गेले.

मंदिरे व त्यांचे उत्सव

श्री भीमेश्वर मंदिर : ब्राह्मण आलीतील भीमेश्वर मंदिर खिंडीतील लोकां ग्रामदैवत आहे. हे मंदिर आठशे वर्ष जुने असावे असा एक तर्क आहे. कास देवळासमोरील रस्ता खण्डाना सुमारे ४०/४२ वर्षांपूर्वी काही शिलाहारकाली अवशेष सापडले आहेत. जब्हारच्या संस्थानिकांद्वान या देवालयाला वार्षी सोळा रुपये दिवाबतीसाठी मिळत असत; अशी नोंद गँझेटिअमध्ये आपूर्वांच्या काळी हे मंदिर सर्वात उच जागी असावे. कारण या ठिकाणी यायल सर्वच दिशांनी मेठे चढ होते. १९४९ पूर्वी सदर मंदिर लहान म्हणजे गर्भाणि प्रदक्षिणेची जाग इतपतच होते. पुढे पूर्व दिशेला मोकळी जाग होती मोकळी जाग के. नानासाहेब घनवटकर यांनी फरोक्त करून, ती कांडाक भीमेश्वराकरिता सन १९२९ मध्ये विकत घेतली. दुसरे महायुद्द संपल्यावर मोकळ्या जागेवर खिंडीचे प्रसिद्ध कारखानदार के. दादसाहेब दांडेकर या स्वत: पदरमोड करून एक सभागृह व त्यावर माडी व नगारखाना चढवून दिले देवळाच्या आत सभागृहात गणपती आहे. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वाराच्या वारपटटीकर काळभेव असावा. कारण शेंद्र व पाणी यामुळे ती प्रतिमा फारूपूभिमुख पार्वती आहे. आत शंकराची पिंड व पश्चिमेच्या बाबूर्वांपूर्वी नरहरी गुरव हा दशवात रोज दहा दिवस सनई-चौथडा वारांसे. त्याची मुळे त्याला सुनी व चौधड्यावर साथ करीत असत. पंढरी १७६३ मध्ये दिलेली थोरल्या माधवरावाच्या कारकिर्दीतील अजनूही आहे. भीमेश्वर मंदिराच्या मागेच राम मंदिर आहे. रामनवमीला

गाव होतो. राम मंदिराचा अलीकडे जीणोध्दरां झाला आहे. तीन हैदर आणि गंगा दशहरा उत्सव : वरिल दोन बाबी म्हणजे भीमेश्वर भासावाचे खास वैशिष्ट्य आहे. त्याशिवाय या मंदिराला पूर्णत्वाच येऊ शकत नाही. १८५२ पूर्वी गावात पाण्याचा दुङ्काळ होता. तेव्हा ब्रिटिश सरकार वापासील काळी जणकार व सहळ हाताने सामाजिक उपक्रमांना मदत करणाऱ्या असे ठरविले की, गावाबाहेर कामातचला मुबलक पाण्याचा जो तलाय आहे. त्याला धरण बांधून ते पाणी गावात खापरी नव्यांनी त्यासाठी एक दाढी खिजनाही बांधण्यात आला. खापरी-नलिका मासाकोरीपासून तर गावात ब्राह्मण आली, प्रभू आलीपर्यंत टाकण्यात आल्या. तीद ब्राह्मण आलीतील भीमेश्वर मंदिराच्या बाजूला बांधण्यात आले. तीद प्रायू आलीतील दुर्वे वाडा (गणपती मंदिराच्या जवळ) बांधला. या गावकचांगोना मोठीच सोय आणि सुधारणा मिळाली. पण्याचे दुर्भिक्ष आगुण्याच्या वस्तीतील बच्याच बायका करावू धुण्यासाठी वेत असत. भासांन घरीही नेत असत. आसपासच्या गांवहून बैलाडीने लोक बैलांसाठी पाणी येथेच उपसित असत. काही टांगेवालेही येथे यापाणेमाती सरकार दरबारी बरेच प्रवत्न केले. अगदी आताआतपर्यंत यापाणेहृषीच्या जुऱ्या वाड्यांना नारापालिकेद्वान पाणीपट्टी माफ होती. यापाणेहृषीच्या कांड, मेकळ यांचे कोणीही वंशज आज मिंवंडीत हयात नाहीत. यापाणेहृषीच्या जाव्याही मेकळ किंवा कांड यांच्याकडे असत. यापाणेहृषीच्या मामलेदारांनी आपल्या ताड्यात घेतल्या. बन्हाळदेवी यापाणेहृषीच्या भासाकुळा मुबलक होत्या. काही वर्षांनी आणखी एक हौद ब्राह्मण यापाणेहृषीच्या विकल्पांच्या निर्माण झाली; म्हणून सन १८५१, पासून तकाळीन प्रामळशंत निर्माण झाली; म्हणून सन १८५१, त्यामुळे गावात प्रत्यक्ष गंगाच अवतरली, अशी अस्पष्ट व विचित्र झाली आहे. आत शंकराची पिंड व पश्चिमेच्या बाबूर्वांपूर्वी नरहरी गुरव हा दशवात रोज दहा दिवस सनई-चौथडा वारांसे. त्याची मुळे त्याला सुनी व चौधड्यावर साथ करीत असत. पंढरी

रबर किंवा चामड्याच्या पाखालीतून पणी घेऊन येत आणि ते मारून जायचे. हे भिस्ती लोक यु.पी.टील हिंदू किंवा मुसलमान असत. देवळाच्या सभामंडपाच्या प्रवेशद्वाराला नारळाच्या झावळ्या किंवा केळीचे उंच, मोठे खांब बांधले जायचे. सभागृहात असलेली शहाबादी फरशी लालव धुतली जायची. आता ही फरसबंद नाही. त्याकर स्वयंविदेषित दानशूर म्हणिविणाच्या लोकांनी आता बरेच मार्बलचे थर चढविले आहेत.

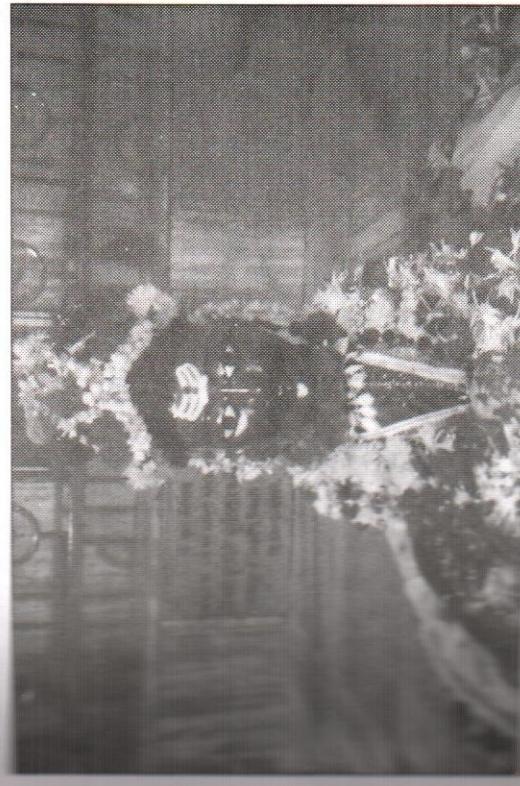
संध्याकाळी मुरेल सनईघडा वाजायचा. आम्ही लहान मुरेल सनईवाल्यासमो कोंडाळे करून बसत असू. त्यातले काही समजत नसे. सनई आहे की कलोरेन आहे, ही बाब समजण्याची अस्कल शाळेय जीवनात नव्हती. साधारण ५८/५९ साली शंकर जयकिंशन हे भलेंच फॉर्मात होते. ऐंडीओ आमच्या घराल नित्य चालूच असल्याने, ही नावे ओळखीची ज्ञाली होती. मनात कधी तरी असा विचार यायचा की, या सनईवाल्या गुरवाला शंकर-जयकिंशनकडे पाठवावे. त्याचा मुलगा भगावान हा बाजापेटी किंवा सुंदरीकर सूर धरत असे. चौघड्याचा आणिक एक मुलगा असे. हा चौघडा वाजवणे कठीण असते; करण ते वाजवताना त्याच्या काळ्या पंजा व मनगाट उलटे करून धाराव्या लगातात.

गाभरा स्वच्छ धुतला जाई. पिंडीवर देवाचा चांदीचा मुखवटा डोळे, भुव्या, कपळावर आडव गध रेखादून व रांगवून चढविला जाई. देवाला धोतर व गळ्याल रुद्राक्षांच्या माळा चढविल्या जात. हा चांदीचा मुखवटा रेखीव देखण, मास्तित करणारा आहे. कानात जाड चांदीची बिकबाळी असे. सलग दहा दिवस हा मुखवटा पिंडीवर असे. कै. भाऊसाहेब धनवटकर यांनी तो मंदिराला सुमो शंभर वर्षपूर्वी दयन म्हणून दिलेला आहे असे हे श्री. भीमेशवराचे स्वरूप होते गाभाचातच पश्चिमेला पार्वतीची मूर्ती आहे. दशहरामध्ये दहाही दिवस रोज दोन मोठेच्या तिन फूट उंचीच्या समया लखलवितपणे श्री भीमेशवराच्या उजव्या डाव्या बाजूस चमकत असत. गळ्यात जरिकाठी उपणे असे. कुलांची सुरेण आरास अवतीभोवती असायची. भाविकांची, ग्रामस्थांची वर्दळ वाढत असे ब्राह्मण, भट्टिशुक मंडळी सकाळी रुद्राभिषेकाला बसत असत. कोणाचे उगंध असे तर कोणाचे आडवे; कोण चार पदरी, तर कोणी दोन पदरी जानां घालून बसे. देवळाला लागूनच रहदारीचा रस्ता असल्याने ही मंडळी जानव्या सल्व्यापसव्य उगाच करीत व बाहेर रस्त्याकडे बघातच रुद्र पुरुषुट असत. काही जण तर तंबाखुचा गुळणा धूरूनच नुसते तोंड हलवित असत. चिंता कशाची नसे. देवळातून शेवटी बाहेर पडताना, श्रावण अधिक का भाद्रपद अधिक असाच्या करून, घरच्या रस्ता धारायचे. यांच्यात तंबाखु अन् बिडी पिण्याचे व्यासा

उगामोतम कीर्तनकारांची हजेरी : या दशहरा उत्सवात अनेक नामांकित कीर्तनकर दहाही दिवस कीर्तनासाठी हजेरी लावून गेले आहेत. अजूनही लागले कीर्तनकर आणण्याचा प्रधात आहे.

भोरले व धाकटे क-हाडकर बुवा, नरहरवुवा वडुकाळ, पिलुबुवा वडुकाळ, पाळीपरवुवा निजामपूरकर, पुण्याचे शिरवळकरबुवा, गजाननबुवा राईलक, पिलुबुवा मराठे (गणपती-पाली), गोव्याचे ढोलेबुवा, नरसोबाबाडीचे घागबुवा घागबुवा मराठे (गणपती-पाली) की, त्यांची नावे अजूनही आमच्या लक्षात नाशी कैक नावे सांगता येतील की, त्यांची नावे अजूनही आमच्या लक्षात नाहीत, धाकटे क-हाडकरबुवा हे हमोनिअम फारच अप्रतिमरीत्या वाजवीत नाहीत. नरहरवुवा यास, पिलुबुवा यांचा आवाज गोड होता. पिलुबुवा व लुवाचुवा मराठे यांच्या कीर्तनात थोडेसे नाट्यही असे. ते छान नकला करायचे. लुवाचुवा आवाज म्हणजे प्रती मन्नाडेच की! गजाननबुवा राईलकर म्हणजे, फूलग व उतररंग यांची अचूक सांगड घालायचे. एखादे ऐतिहासिक पुस्तक बाबायाला घेऊन, ते शीघ्रपणे एका दिवसात आख्यान व त्यातील पदे त्यार कठीत असात. कै. शंकरबुवा काळे व कै. गं. ना. कोपरकरबुवा हे तर आमच्या लिहारीचे गाजलेले कीर्तनकर होते.

लोक शुद्ध १० रोजी देवाची पालखी निधायची. सांध्यकाळची वेळ असायची. लोक, परंग आणली जात. काही वारकरीही जमा व्यायचे. मंदिरात पालखी

गांगारातील भोगवत (दशहरा उत्सवातील मुख्यवटा)

फुले, तोणे, हार यांनी सजविली जायची. पालखीत देव बसला की मोठी आरी व्हायची. मग पालखी मंदिरातून खाली रस्त्यावर उत्रत असे. पालखीच्या पुढे चांदीचा टंड घेतलेला इसम असे. त्याच्या मागे दोन माणसे लाल कपड्याची 'श्री भीमेश्वर संस्थान' अशी पांढरी अक्षेत्र लिहिलेली अबदागिरी घेऊन असत. पालखीच्या पुढे भिंवडीतील वरकरी संप्रदायाचे अध्यर्थ कै. शांतरामभाऊ जयवंत याचे भजनी मंडळ हजर असायचे. पालखीचे प्रस्थान होण्याअगोद कै. दमुअणा लंगाडे, शंकरबुवा वस्ताद, बेडुकमामा हे फुण्डक्का घालायचे. लिंबा न्हावी व बेडुकमास्तर विठ्ठल विठ्ठल महणत टणटण उड्ढा मारायचे. पाहायला खूप धमाल यायची. पुढे पालखी कै. शांतरामभाऊच्या भजनाच्या ठेक्यात आस्तेआस्ते पुढे सरकायची, सुवासिर्णीची ओवाळ्याचासाठी व युरुषांची दर्शनासाठी झिम्मड उडत असे. टाळ, मुंदा, भजनाच्या जल्लीषात पालखी गावप्रदक्षिणा करून दोनअडीच तासांनी पुन्हा भीमेश्वर मंदिरात परत असे. नंतर हौदाच्या बाजूला मोठे घंगाळे ठेवून, देवाला आंघोळ घातली जायची. हौदातलेच पाणी आंघोळीसाठी वापरले पाहिजे, असा संकेत होता. नंतर यथासांग पूजा, आरती, मंत्रपूजा होऊन देवाचा मुखवटा पुन्हा सजवून भिंवडीवर विराजित केला जाई. त्यावेळी गावातील अनेक तरुण मुळे, हौदाच्या कठडीच्यावर उभे राहून, पाण्यात उड्डा घेत असत. पाणी दीडदेन पुण्य खोल असायचे; पण उत्सवाहाला सीमा नसायची. या शेवटच्या दिवशी लिलिताचे कीरतन रात्री उशिरा अकरा वाजेपर्यंत मुळ व्हायचे. शेवटी महाप्रसाद होऊन, उत्सवाची सांगता होत असे. गाव सोडून गेलेले ग्रामस्थ या दिवशी मंदिरात येत असत आणि मंदिराला काही आर्थिक मदतही करीत असत.

पाऊस पडत नाही! कोंडा भीमेश्वराला : भिंवडीत साधारणणे दशहराच्या उत्सवाच्या अखेरिस पाऊस सुरु व्हायचा. दहा ते बाग जूनकडे तो बरसायला सुरुवात करायचा...

उत्सव संपला की, तीनचार दिवस फार सुनेसुने आणिक उदास वाटायचे. लोकांजवळ वेळ व स्वास्थ्य भरपूर असायचे. मग कोणाच्या तरी सुणिक दोक्यात काही कल्पना आवत असत. दशहरा संपला, ज्येष्ठ महिना अर्ध मरला; वीस, बाबीस, पंचवीस तारखाही मागे पडल्या, तरी अजून मास्तून का बरसत नाही, असा विचार करून, काही ग्रामस्थ अस्वस्थ होत असत. मग साहजिकच बूट निघे की, 'धरा, धरा, श्री भीमेश्वरावर संततधार धरा व त्याला गाभाच्यात पाण्यात कोंडा, कसा पाऊस पडत नाही, ते पाहतोच आम्ही!' काही रिकामटेकडे लोक याबाबत अग्नित्वाही असत. मग घरोघर जाऊन लोकाना निरोप देतील की, 'चला! चला! देवावर संततधार धरांची आहे, तरी घरटी एक लांबी छोटी लांबीचे आहे. त्याच्या बाहेर प्रदक्षिणेची ओवरी आहे. ती

माणस पायेजेल.' बेच भाविक व भावडे लोक तयारही व्हायचे. चहापाण्यासाठी जमविली जायची. चोवीस घंट्यासाठी तीनचार जणांचा गट करून लोक सुवात करीत. पिंडीवर बरोबर मध्यभागी एक अभिषेकपात्रही पाण्याने भरलेले हातातील असायचे. कोण मुक्ता तर कोण सोबळे नेसून येत. काही महाभाग यांतीच धोतर न खाद्यावर उपरे टाकून येत. कसा तरी दिवस निघत असे. मात्र ती शाळी की, गमत व्हायची. एक एक जण काहीबाही सबूती सांगून काढता पाण घेत असे. संततधार धरताधरताच काही लोक डुलक्या घेऊ लगायचे अन् लालचा हातातील भांडे एखाद वेळेस पटकन पिंडीच्या पिल्ही पत्र्यावर आपटत असे, कोणी छु दृष्टपुट्टायचे; तर ज्यांना रुद्र महणता येत नसे, ते उसतेच 'ओम मात्रा विवाय' म्हणायचे. गाभाच्यात असे चित्र दिसे; तर देवळाच्या पायरीवर लालाचीगावकीच्या गप्पा रावत असत. तीनचार दिवस झाले की, हे स्वयंधोषित लालाचीक लोकातील शेवटी कंटाळायचे अन् कळ दाबून बसलेले ढ्याही तेहाच असे गोतात बरायचे की लोकांना अतिशय हर्ष व्हायचा; आणिक म्हणायचे, चाचांना, देवाला कोंडला; म्हणूनच पाऊस बरसला बरे!' मग त्या रात्री भासायाचीपास नियडा, भजी किंवा खमगाकाकडी हाणून, या संततधारची सांगता लालाची.

तीन वारिपाला सभागृहासाठी मार्बलची लादी संगमेनरचे कै. गुलाबचंद लालाची बांधी अपार केली आहे. त्या लादीमुळे या मंदिरात बाग महिने शंदावा लालाची. उताळा बरोबर मध्यभागी एक जांभळ्या रांचे सुरेख मोठ्ठे कुंबरही लालाची.

संपूर्ण काळ्या दगडाची आहे. त्याकर दोन लाकडी गोलाकार खांब अमून, वरच्या बाजूस मुखक दाढी महिन्प आहे. त्यामुळे मंदिर प्रथमदर्शनीच लक्ष वेधून घेते. देवळाच्या सभगुहातही दोन योठे गोलाकार खांब आहेत. त्यांनी मंदिराचा छताचा व गॅलरीचा भार सांभाळला आहे.

इतर उत्सवही माजे होत : ज्येष्ठ महिना संपला की चातुर्मास, श्रावण, गोकुळ अष्टमी, गणपती उत्सव यांचे वेध लगाऱ्याचे व लाबग लाबग सुरु व्हायाची. चातुर्मासित ब्राह्मण आळी येथील दत मंदिर, वाणी आळीतील विठ्ठल मंदिर, भीमश्वर मंदिरात पुराणे, प्रवचने, सप्ताह यांचे कार्यक्रम चालू असायचे. या मंदिरातून भाविकांची गर्दीही खूप होत असे.

दत मंदिरातील प्रसिद्ध भारुळ : ब्राह्मण आळीतील कै. भाऊसाहेब घनवटका यांची दत मंदिर व गोपाळकृष्ण मंदिर अशी दोन मंदिरे. अजून त्याच्या वंशजांकरे आहेत. या मंदिराला नुकतीच १०३ वर्ष पूर्ण झाली आहेत. सन १९९३ मध्ये कै. भाऊसाहेब यांनी सदर मंदिर, तलकालीन शिंगी समाज यांच्या सहकायनी बांधले. सदरहू मंदिरासाठी त्यांनी खुली जागा कै. केशवभटजी कानडे यांच्याकडून ऑफिटोबर १९९० सालात फरोक्त करून घेतली.

गोपाळकृष्ण मंदिर हे मूळचे कांडांचे होते, ते घनवटकरांनी १९४७-४८ मध्ये विकात घेतले. भिंवडीत माहेश्वरी मारवाडी समाज पेशवारांपासून स्थायिक झाला होता. त्यांना आपले स्वतंत्र मंदिर असावे अशी तीव्रतेची भाववा झाली तेव्हा सन १९६३ मध्ये या समाजाने गोपाळकृष्ण मंदिर घनवटकरांकडून घेतले तुने गोपाळकृष्ण मंदिर तेव्हा बोरेच्ये उदास व अंधारलेले होते. लाकडाचे भरपूर केला होता. या मंदिराच्या माडीकर कोणी साळवी म्हणून गृहस्थ राहत होते. त्यांचा तेथे गणपतीच्या मूर्त्या तयार करणे व रांगिणे हा उद्योग होता.

मावाडी समाजाने गोपाळकृष्ण मंदिर नव्याने १९६५ मध्ये बांधून घेऊन मूर्तीही राजस्थानातून नवीन अणली. समोर गळू अणि हनुमंत आहेत. मंदिरारोज देवाची पूजा अन् आरती दोनदा होते. मंदिरात देवाची केलेली आरामनगोहक लक्ष वेधून घेणारी आहे.

गोकुळ अष्टमी, दसरा, जीणोंदराराचा वार्षिक दिवस मोठ्या धूमधाराच्या साजरा होतो. देवाची पालखी निघते. सर्वांनाच प्रसाद वाटला जातो. देवळाकडे भांडीकुळी, सतरज्ञा, जाजमे असा बराच संरजाम आहे. तो गोलोकांना त्यांच्या घरातील कार्यासाठी वाजवी दराने दिला जातो.

या मंदिराच्या विकासाकरिता कै. मोहनशेट करवा, कै. झुंबरशेट करवा, कै. कमल किशोरजी हेडा यांनी बरीच मेहनत घेतील. यांनी यांत्रिकफैली एकादा कार्यक्रम होत असे. पुढे हा कार्यक्रम

गोकुळ अष्टमीला वरील दोन्ही देवळात उत्सव होत असे. सकाळी साडेनऊ बाजूना दहीहंडी फोडण्याचा कार्यक्रम होत असे. मा बाजारपेठेत येऊन कालीगांधीश्वरापू जोशी यांच्या दुकानावरून, झेंडा नाका, वाणी आळी मार्ग परत यांत्रिकात अशी एक दिंडी निघत असे. या दिविला कै. शांतारामभाऊ जयवत, कै. दाणुअण्णा लंगडे, कै. शंकरबुवा शिंदे, कै. सर्वोत्तम भाऊली शिंदे, कै. बापमानाव देहरकर ही मडळीही आवर्जून सामिल होत असत. आणाह-श्रावण महिन्यांत विविध कार्यक्रम होत असत. प्रवचने, पुराणे, मार्ग होत, इतरही काही उत्सव होत असत. दर गुरुवारी दत मंदिराच्या मार्गीतील रात्री दहा वाजता भजन होत असे. त्यातही वरील सर्व मंडळी तसेच काळी, त्याले काळा, जगन्नाथभुवा आमे, विनायकराव जोशी, मुळ्ये मास्तर, विनायक आपार्य, आगाशे गुरुजी हे शामस्थळी येत असत. या भजनात कै. विनायक देहरकर 'हेइन भिकरी पंढरीचा वारकरी' हा अंभग म्हणायचे. या विनायकाकै, दामुअण्णा लंगडे पखवाजाची साथ करत असत. कै. शांतारामभाऊ विनायक 'पूर्ण मपूर' वाजवितो वेणू ही गैल्झण अमादी तन्मयेने म्हणायचे. तसेच विनायक लांगडे 'डोईचा पदर आला खांच्यावरी, भरल्या बाजारी जाईन मी गवळण मादर करत असत.

गोकुळ अष्टमीच्या आदल्या दिवशी भारुळाचा कार्यक्रम दतमंदिरात होत असेच काळीकम अत्यंत बहारदर आणि संतदार होत असे. सदर भारुळ विनायक तिळिद्यात लोकप्रिय झाले होते. हे भारुळ कै. दामुअण्णा लंगडे, विनायक पालाव, कै. शंकरबुवा शिंदे, विनायकराव जोशी, बेंडुकमामा, लिंबाजी मार्गी नेटकेपणाने सादर करत होते. श्रोत्यानाही मोठी मौज विनायक तिळी आणि पूर्णजमाचे कीर्तन कै. भाऊसाहेब कर्वे हे करीत असत. नंतर विनायक तिळी निघे, दतमंदिरात कै. बाळासाहेब भारदे, सोनुमामा दांडेकू, विनायक तिळी मार्गाचार्य, मुरलीधरभुवा निजामपूरक यांची कीर्तनी आणि विनायक तिळी निघे, दतमंदिरात सुमारास झालेली आहेत.

गोकुळ अष्टमी, दसरा, जीणोंदराराचा वार्षिक दिवस मोठ्या धूमधाराच्या साजरा होतो. देवाची पालखी निघते. सर्वांनाच प्रसाद वाटला जातो. देवळाकडे भांडीकुळी, सतरज्ञा, जाजमे असा बराच संरजाम आहे. तो गोलोकांना त्यांच्या घरातील कार्यासाठी वाजवी दराने दिला जातो. या मंदिराच्या विकासाकरिता कै. मोहनशेट करवा, कै. झुंबरशेट करवा, कै. कमल किशोरजी श्री. कमल किशोरजी हेडा यांनी बरीच मेहनत घेतील. यांनी यांत्रिकफैली एकादा कार्यक्रम होत असे. पुढे हा कार्यक्रम

केवल पांडुलिपि लागला आणि नामदेव पृथिवीचा कार्यक्रम शिंपी समाजाच नवीन सभागृहात होऊ लागला. हे स्वतंत्र मंदिर आता भिंवडी टांकीजजवा आहे. ही जागा कै. रामचंद्र भिक्षेट वेल्हाळ यांनी मंदिराला दान दिली. या तारीख दि. २३-११-१९६४ असावी. वर वर्णन केलेल्या सर्वच उत्सवां आणि कार्यक्रमांना गावातील अनेक भाविक मंडळी येथे उत्सवाने व भक्तिभवा येत असत. अपेक्षा कशाचीही नसे. तो काळ समाजाबोरव चालण्याचा होल बहुसंख्य लोक निरासपणे त्यांचे चाकोरीबद्द जीवन जात होते. समाजगा रुळावर ठेवत होते. ब्राह्मण विरुद्ध वाणी, वाणी विरुद्ध मुतार, शिंपी आ जातीय संघर्ष भिंवडीत कधीच उत्पन्न झाला नाही, हे भिंवडीचे खास वेशिष्ठ आहे. एकमेकांच्या उत्सवांना व त्यानंतर होणाऱ्या भंडाऱ्यांना सर्वच जातीजमाती माणसे जात असत. उत्सवांना उत्सवी स्वरूप न येता; आनंदाचे अन् उत्सवां भरते येत असे.

वाणी आळीतील श्री विठ्ठल मंदिर : हे एक प्रसिद्ध मंदिर झेंडा नाका पोट आफिस यांच्या मध्येमध्य आहे. या देवळाचे नाव पंढरीनाथ देवस्थान आ देवस्थान फारसे जुने नसावे. साधारणपणे ते पेशवाईच्या अखेच्या काळातील असावे. आमच्या तरुणपणी ते मंदिर बन्याच वेळा बघितले आहे. बोंलाकडी काम आतबाहेर पेशवाई बनावतीप्रमाणे केले होते. आतमध्ये व व लाळकडी खांब होते. कैलाळू छप्पर होते. देवळाच्या बाहेर एक हौदही होतो वो बाजूच्या गल्लीत, पण देवळाला लगून होता. तेथेही घोडे, बैल पि पिण्यासाठी येत असत. देवळाच्या लाळकडी तज्जपेशी छप्पराच्या खाली हो विठ्ठलाबोरव रुक्मिणी व सत्यभामा यांच्या मूर्त्या होत्या. पुढे १९५७ या गणपती व कृष्ण या देवता होत्या. त्या अजूनही आहेत. सदर मे १९६६-६७ च्या सुमारास पाडले गेले व त्या ठिकणी सिंगटचे मंदिर उभे गेले. या मंदिरात अजून आषाढ व कातिक महिन्यात कीर्तनसप्ताह हो येथेही उत्तम कीर्तनकारानी होजी लावली आहे. कीर्तनसप्ताह संपल्यावर देव पालखी सांयकाळी गावातून विशिष्ट मागणि निघते. पूर्वी सुमारे १९८० अगोदर कै. ह. भ. प. शंकरबुवा काळे अनेक वर्ष चातुर्मासाचे कीर्तन महिने करीत असत. १८३७ च्या हिंदू-मुसलमान दालीनंतर मुंबईभूषण नाना शंकरशेट यांनी या मंदिराला भेट दिली होती, हे मागे सांगितले आण्या मंदिराला पूर्वी एक नगराखाना होता. मंदिराच्या समारे रस्त्याच्या पाली एक रेखीव व सुबक दीपमाळ होती; पण त्याचे आज केवळ भानाच बघायास मिळतात. विठ्ठल मंदिरात एक निळ्या रांगाचा मेणाही त

पांडुलिंगांची पानाफुलांची वेलबुटटीही नजाकतीने चितारलेली होती. पंचवीस तीस वर्षांपाइली हा मेणा देवळात दिसत होता. नंतर तो सत्यभामेप्रमाणेच कालालैघात आलत जीण अवस्थेत मंदिर सोहळून निघून गेला. त्याची हळहळ वाटते. सदर मंदिराचे कामकाज श्री. सुरेशभाऊ शेटे यांनी बरेच वर्ष सांभाळले व ते नावारूपास आणले, या मंदिराचा गणेशोत्सवाची फार जुना असून; त्याने शंभरी पार केली अपूर्ण, पक्षेचे पाचाच्या वर्षात पदापण केले आहे.

भिंवडीतील भीमेश्वर मंदिर, ठिळक वाचन मंदिर, विठ्ठल मंदिर, ब्राह्मण भाजी व वर उल्लेखलेला विठ्ठल मंदिर गणेशोत्सव, भिंवडी महानगरपालिका, शास्त्र शास्त्र या सर्व संस्थांनी शंभर ते दीडेशे वर्षांपर्यंतचा टप्पा पार केला आहे. भाव भाव भिंवडीसारख्या बदनाम गावासाठी एक भूषणवह बाब आहे. त्या गावात याहील्याशिवाय त्यातील अंतर्गत उलाडत नाही. वरील सर्वच संस्था, भाव भाव भाव आजही नवीन पिढी जोमाने व उत्सवाहाने चालिकित आहेत.

भीकळक महादेव मंदिर : हफ्फसाण आळी नाक्यावरचे नीळकंठ मंदिर हे भीकळक महादेव मंदिरपेक्षा आकाराने बोरे च मंदिर १९६८ पूर्वी भावावराजा ओढेचाजवळ होते. आता या नात्याच्या जागेवर बराच मोठा भाग भावावराजा टाकीच्या समेर कांब्याकडे जाणाऱ्या पुलशी जोडून टाकला आहे. भावावराजा कल्याण-ठाणे रस्त्याने आता अगदी येत गावातूनच कांबा, कोंबडपाडा भावावराजा शिवाजी पुतळ्याला बळसा घालून, वंजापटी, नावायावरून नाशिक, भावावराजा, अहमदाबाद इकडे जाता येते.

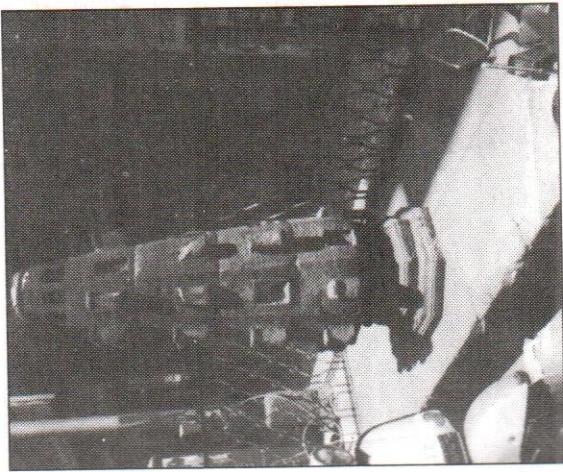
भावावराजा आवारात पूर्वी वड, पिपळ, जांभूळ यांची दाट झाडी होती. भावावराजा विषुवलेले वीरागळ व मूर्तीचे अवशेष होते. मंदिराची व्यवस्था लुअाणी भावावराजा याजाकडे आहे. पिंडीकर चांदीचा पत्ता चढविलेला आहे. श्रावणी भावावराजा व महाशिवरात्रीला येथे मोठी गर्दी असते. मंदिरात जलरामबाबाचेही भावावराजा आहे.

भावावराजा भावितर : कल्याण नाक्याजवळ सुंदरबेनी पेट्रोल पंपच्या मागच्या भावावराजा आगलेले राम मंदिरही सुमारे शंभर वर्ष जुने आहे. या मंदिरासमारेच एक भावावराजा (पण टुमदार, घाटदार तळे) होते. या तलावाला भरपूर पाणी असून, भावावराजा भावावराजा तलाव लालपांडचा कमळांनी गच्च भरून जायचा. चोही भावावराजा गर्ड झाडी होती. शांत व निराय चातावरण तेथे कायम असायचे. सदर भावावराजा कै, कोड, घुले, मेकल या सद्गृहस्थानी पायच्या व घाटही बांधून भावावराजा आहे. (पांडितिअर १८८२.) रामेश्वर मंदिराकडे जैतुनपुरा व कापकणेरीतूनही भावावराजा आहे. मंदिराच्या वाटेवर कोटरगेट मशिदीजवळ अगदी अलीकडे दहा

वार्षापूर्वी एक थडो होते. आता तेथे बकाल झोपडपट्टी झाल्याने ते थडो केकून देखात आले आणि तलावरी आक्रमसत जाऊन, तेथे एक डबके देवळ कल्याण खाडीवर पूल उतम प्रतीचा बांधला. मंदिरही जीणीद्वाराच्या नावाखाली नवीन कपडे त्वाळेले आहे. देवळाल सभामंडप आहे. देवळाभोवतीही अकाळविक्राळ, विळू सिमेट चे जंगल अल्पावधित उमे केले गेले. शासनाला त्याची दादफिर्याद काही नाही. यांदिराजवळच एक भौद्.यु.पी.हून आलेला भावी कफनी धारण केलेला बाबा राहत असे. त्याच्यासमोर विस्तव पेटलेली धुनी असायची आणि त्यात ते त्रिशूल तीन फाळांचा उंभा करून काही तरी पुटपुट बसलेला असायचा. गावातले लोक त्याला फार घाबरायचे. त्याच्याकडे जाताना हा, पेहे, नाळ, जिलेल्या घेऊन जात. चिडला तर 'शापून भस्स करीन' असा दम लोकाना द्वायचा. 'माझा मुलगा परीक्षेत पास होईल काय?' इथपासून तर अगदी 'माझी म्हस गायब झालीय, ती कुंतसा गावेल?' इथर्पर्यंत अनेक प्रश्न त्याला विचारीत. पुढे हा बाबा काही भानगार्डीमुळे पळून गेला. साधारण १९६० ते १९६५ दरव्यान या बाबाचे बोच प्रस्थ त्या वेळच्या लहानशा गावात होते.

मेकलांच्या वाड्यातील काळाराम मंदिर : मेकलांचे स्पाणे श्रीमंत आणि फार जुने म्हणजे दोनशे वर्षापूर्वीचे भिंवडीत स्थायिक झालेले होते. त्यांचे आत कोणीही चंशज गावात नाहीत. एक आहेत ते अंधेरिला गहातात. वर्षातून एकद रामनवमीला काळाराम मंदिरात येतात. मेकलांचा वाडा सुमोरे तीनशे वर्षापूर्वीच निश्चित असावा. प्रचंड वाडा आहे. बघून थवक व्हायला होते. दगडी जेत्याव हा प्रशस्त वाडा आहे. लाळूकडकाम भरपूर केले असून, त्या वेळच्या पृष्ठीत्रप्रामाण कौलाऱ्य आहे. या वाड्यात साठस्तर ती भाडेकरू नक्कीच होते. आता वाड पूणी पडऱ्याईच्या मार्गावर असल्याने काही थोडीच मंडळी या ठिकाणी गहतात. मात्र दक्षिण बाजूला खालती बाजारेठेच्या रस्त्यावर या वाड्याच्या आश्रयान बरीच वेगेगाळी ठुकाने थाटली गेली आहेत. हा वाडा एवढा प्रशस्त आहे की, त्याचे एक टोक ब्राह्मण आळीत व दुसरे बाजारेठेत पारनाच्यावर निघते. एक काळी मेकल वाड्यातील मेकलांचा दिवाणखाना व औसती पाहण्यालायक होती.

पूर्वी भिंवडीहून कल्याणला जायचे. झाल्यास फार कष्ट पडत. भिंवडीहून कोन खाडीपर्यंत टांगा वा बैलाईने जावे लागे. तेशून होडीने कल्याण बंदरापर्यंत जावे लागे व पुढे गावात आणि रेल्वेस्टेशनपर्यंत जायचे असल्यास टांग्याने जावे लागत असे. म्हणून मेकलांच्या दिवाणखान्यात भिंवडीतील गावकन्यांची सभा घेण्यात आली की, कल्याण खाडीवर पूल बांधण्यात याचा. त्याप्रमाणे ठराव संमत होऊन, तो ब्रिटिश सरकारकडे पाठविला गेला. या सभेचे अध्यक्षपद के

सांगली = बाणी आळी

विद्यालयाच्या पलिकडे यांचा वाडा होता. काळेकर गणपतीभक्त होते. राजांनी समाजाने वाहतुकीस बराच अडथळा होतो. १८९६ मध्ये काळेकरांनी भिंवंडी सोडली. त्यावेळी त्यांनी हा मंदिराची व्यवस मेठे सभग्रह मैमून, त्यांच्याकडे सोपाचिली. मंदिर स्वतंत्र होते. त्याला खेटूनच प्रजांती भिंवंडी त्यांच्या आत मोठा नगार होता. देऊळ पटीक होत चालले होते; कार्यक्रम होतात. लग्ने, मुंजी आदी समांसह बांधले गेले. तेथेच गणपती उत्सवाचे वा अजाते. काही वर्षांपूर्वी मंदिराच्या मारीली आवारात मोठमोठे वृक्ष कैक वर्षांपूर्वी बेलगापणे उमे होते. ते आत मानवी आक्रमणामुळे नष्ट झाले आहेत. देवळा जीरोंदर होतेय आता अनु एकिकडे आमच्या मारीली शाळा ओस प्राणात अहेत. मुळाना धड मराठीही येत नाही अनु इंग्रजीही येत नाही, अशा परिस्थित देवळांचे जीरोंदर वेगाने होत आहेत. ब्राह्मण आलील भगिनी मंडळार शाळेची अवस्था अगदी दयनीय आहे. आधुनिक शिक्षणाला प्राधान्य देऊ शाळांचा पुनर्विकास होणे गरजेचे आहे.

गणपती मंदिरातील गणेशोत्सवाला मात्र जबळजबळ एकशेदहा वर्षे याली आहेत. अनेक छ्यातनाम वक्ते, कलाकार, गायक, प्रकार, लेखक गणेशोत्सवामुळे भिंवंडीकराना जबळून पाहता आले अणि ऐकता आले. मागेश जन्म, कोजागिरी, विजयदशमीचे कार्यक्रम येथे होतात. या मंदिराच्या सभागृहात आत शिरताना, उजव्या बाजूस एक पिंपळ आहे. या वृक्षाखाली पाऊलांच्या प्रतिमा असलेले काही दाढ आहेत. हे द म्हणजे सरी गेलेल्या स्त्रियांची स्मारके असावीत, असा तर्क आहे. असे द खाली कोकणात बरेच सापडतात. या देवळाच्याच मागे ५५/६० वर्षा, सुभाष गोडबोले या एका लहान मुलाची हत्या त्याच्या सखळ्या दोन माम केली होती, याची चांगली आठवण आहे. हा मुला जेमतेम तिसरीचोर होता. त्यावेळी आखबे गाव हादरले होते. तो बहुथा नरबळीचा प्रकार असा जुन्या गणपती मंदिरावर एकदर एक गृह छाता त्या काळी दिसून याच मंदिराजबळील गल्ल्याही अगदीच अंदं आहेत अणि रात्री दिव्याचा प्रकार अंधुक आहे. कार पार्किंगची व्यवस्था भिंवंडीतील इमारतीमध्ये नसल्या सर्वांचीच वाहने रस्त्यावर उभी असल्याने वाहतुकीस मोठा अडथळा निहोतो. रस्ते सफाईही त्यामुळे होत नाही.

मारुती मंदिर, राणो आळी : हे मंदिर पूर्वीच्या वाडा स्टॅडजवळ आजाच्या स्वाचिय मीनाताई ठाकरे नाट्यगृहाजबळ आहे. मंदिरासमोर अदवाज्यासमीप मोठा पार आहे. पाराखालची पुढची जाग कोणी तरी बळकावला आहे. त्यामुळे नाट्यरसिकांना नाट्यगृहात जाण्यासाठी कछू पडता महानगरपालिकेला त्याचे सोयसुक काही नाही. नाट्यगृहामेवती खुली जाणाऱ्या घरांपूर्वी स्थायिक झाले आहेत.

मारुती मंदिर, राणो आळी :

पैदिकी घरीच्या आत मोठा नगार होता. देऊळ पटीक होत चालले होते; त्याची वरीच डागुडुजी केली आहे. मारुतीची मूर्ती युगटीमध्ये असून, दर विश्वस्त नेमून, त्यांच्याकडे सोपाचिली. मंदिर स्वतंत्र होते. त्याला खेटूनच प्रजांती भिंवंडी तिळा चांदीचा मुख्यवरा लावण्यात येते. सभामंडप लहानसे आहे. काही वर्षांपूर्वी मंदिराच्या मारीली आवारात मोठमोठे वृक्ष कैक वर्षांपूर्वी बेलगापणे उमे होते. ते आत मानवी आक्रमणामुळे नष्ट झाले आहेत. देवळा जीरोंदर होतेय आता अनु एकिकडे आमच्या मारीली शाळा ओस प्राणात अहेत. मुळाना धड मराठीही येत नाही अनु इंग्रजीही येत नाही, अशा परिस्थित देवळांचे जीरोंदर वेगाने होत आहेत. ब्राह्मण आलील भगिनी मंडळार शाळेची अवस्था अगदी दयनीय आहे. आधुनिक शिक्षणाला प्राधान्य देऊ शाळांचा पुनर्विकास होणे गरजेचे आहे.

गणपती मंदिरातील गणेशोत्सवाला मात्र जबळजबळ एकशेदहा वर्षे याली आहेत. अनेक छ्यातनाम वक्ते, कलाकार, गायक, प्रकार, लेखक गणेशोत्सवामुळे भिंवंडीकराना जबळून पाहता आले अणि ऐकता आले. मागेश जन्म, कोजागिरी, विजयदशमीचे कार्यक्रम येथे होतात. या मंदिराच्या सभागृहात आत शिरताना, उजव्या बाजूस एक पिंपळ आहे. या वृक्षाखाली पाऊलांच्या प्रतिमा असलेले काही दाढ आहेत. हे द म्हणजे सरी गेलेल्या स्त्रियांची स्मारके असावीत, असा तर्क आहे. असे द खाली कोकणात बरेच सापडतात. या देवळाच्याच मागे ५५/६० वर्षा, सुभाष गोडबोले या एका लहान मुलाची हत्या त्याच्या सखळ्या दोन माम केली होती, याची चांगली आठवण आहे. हा मुला जेमतेम तिसरीचोर होता. त्यावेळी आखबे गाव हादरले होते. तो बहुथा नरबळीचा प्रकार असा जुन्या गणपती मंदिरावर एकदर एक गृह छाता त्या काळी दिसून याच मंदिराजबळील गल्ल्याही अगदीच अंदं आहेत अणि रात्री दिव्याचा प्रकार अंधुक आहे. कार पार्किंगची व्यवस्था भिंवंडीतील इमारतीमध्ये नसल्या सर्वांचीच वाहने रस्त्यावर उभी असल्याने वाहतुकीस मोठा अडथळा निहोतो. रस्ते सफाईही त्यामुळे होत नाही.

मारुती मंदिर, राणो आळी : हे मंदिर पूर्वीच्या वाडा स्टॅडजवळ आजाच्या स्वाचिय मीनाताई ठाकरे नाट्यगृहाजबळ आहे. मंदिरासमोर अदवाज्यासमीप मोठा पार आहे. पाराखालची पुढची जाग कोणी तरी बळकावला आहे. त्यामुळे नाट्यरसिकांना नाट्यगृहात जाण्यासाठी कछू पडता महानगरपालिकेला त्याचे सोयसुक काही नाही. नाट्यगृहामेवती खुली जाणाऱ्या घरांपूर्वी स्थायिक झाले आहेत.

प्रभू आळीतील श्री गणपती मंदिर : एक काळी प्रभू आळी म्हणजे गावास मध्यभग आणि वर्दळीचा भगा होता. सरकारी हॉस्पिटल, भाजी मंडई, बँक कापड डुकाने, होटेल्स, लागूनच बाजारपेठ, ताण्याला जाणारा रस्ता, टांगा नंतर रिक्षास्टॅंड यामुळे हा भगा कायम गजबजलेला आणि अत्यंत गर्दीचा हो व अनजूही आहे.

येथील गणपती मंदिर प्रसिद्ध आहे. या मंदिराला लगूनच एक दाढी हे १९५८ पर्यंत होता. तो सन १८५१ च्या सुमरास बांधला व त्यात व-हाळ्यादे तलावाचे पाणी खापी नाळीनी आणू सोडले होते. सदर मंदिर १९८६ पूर्वी रे व कौलालू जुन्या पद्धतीचे होते. मंदिराच्या पुढे एक छोटेसे प्रांगण होते. ते पालचे गुरुजी या मंदिरात बरीच वर्षे पूजाअर्चा करित असत. प्रांगणात का छोटे औंठी बसायासाठी बाधले होते.

मंदिरात चतुर्थीला बरीच गर्दी जमते. माझी गणपतीला मोठा उत्सव होते आजबाजूचे सर्वच गिहवाशी कणककश लाऊडस्पीकर मोठ्या आनंदाने ऐक असतात. मंदिराच्या बाहेर फुलबाले, भिकारी यांचा घेरा पडलेला असल आसपास अनेक रिक्षा आणि मोटरसायकल्स उच्या असतात. आजबाजू टप-च्या असल्यामुळे सामान्य माणसाला तेथून चालेही असक्य होते. नागपालिकेला त्याचे ना सोयर आणि सुतक! निरनिराळे टऱ्यास वसूलू कराएवढेच आता नागपालिकेला काम राहिले आहे. गर्दिचे नियंत्रण करण्यास एकही पोलीस तेथे नसतो. पाकीटमार म्हणतात, मंडईली गर्दीचे नियंत्रण आमहीच करतो. हत्तुलू गांधीजी पिंजन्यातून हताशपणे पाहतात. गांधी पुल समोरच आहे.

एकनाथ मंदिर : कै. शांतारामभाऊ जयवत यांच्या राहत्या वडेच्यात अएकनाथ मंदिर उभे आहे. भिंवंडीत वारकरी संप्रदाय भाऊंकी रुजविला आवडवला आहे. भाऊंकडे अठरपायाड जातीचे लोक यायचे. कै. भाऊसाहेब कै. नानासाहेब घनवटकरांकडे शांतारामभाऊ तरुणपणी कीरत-प्रवचन करायचे. कै. नानासाहेब घनवटकरांकडे त्यांनी नाथषष्ठीचा उत्सव मुख्य शिकळे. केशवदत महाराजांच्या प्रेरणेतून त्यांनी नाथषष्ठीचा उत्सव मुख्य केले तेहापासून लांच्या घराला नाथमंदिर असे नाव पडले. नाथमंदिरात नेहम प्रवचने, भजने, कीतिने यांची रेलचेल असायची. वातावरणही अगदी प्रस असायचे. नाथषष्ठीच्या उत्सवात ही७७ उसती भाऊंदी उडत असे! लांबूनला गावावरून अनेक लोक येत आणि आपली हजेरी लावत असत. शांतारामभाऊंचा चोहा शांत आणि प्रसन्न असल्याने लोक त्यांच्याकडे आरु होत असत. पांढे धोतर अन् अंगरखा आणि मस्तकी पांढरा केटा असा त्या वेश असायचा. कृपाळी मोठां गंधाचा टिळा असे. ते कीरत करताना पाव

वाळ भाषायचे. मागे सात-आठ टाळकरी असत. डावी उजवीकडे हार्मनियम वाळवाजी असायचा. त्याचे कीरत एक सुरु झाले की, सभगृह डोलत असे. शांतारामभाऊंकडे २६ एप्रिल १९७५ मध्ये निधन पावले. नंतर लावकरच काही काळी त्याच्या वाडेच्या नूतनीकरण करण्यात आले. शांतारामभाऊंची समाधीही ती आहे, भाऊ गेल्यानंतर उत्सवाला ओहोटी लागली आणि टाळ्यांदुगाचा गावाज झीण झाला. एकनाथ मंदिरातील चैतन्य हप्पून गेले. प्रख्यात कलाकार यांनी विजया मेहता आणि नलिनी जयवंत या भाऊंच्या आगदी जवळील गावांपासाक आहेत. विजया मेहता यांच्या आत्मचरित्रात भाऊंचे बरेच उल्लेख आहे.

बालाजी मंदिर : तीन बतीवर एजो जोलिंक हाऊसच्या लाईनीत बालाजी मंदिर आहे, या मंदिराला लोकडी दिंडी दरवाजा आहे. ही जागा पूर्वी घुले या लोका शासन कुटुंबाची होती असे म्हणतात. मंदिर साथारण अडीचो वर्षांपूर्वीचे लोकाने, वैध बालाजीची पितळी मृती आहे. दाढीधारी ब्रह्माही आहे. याच बालाजाना मादिश्वर महादेव आणि हुमान यांचीही छोटी मंदिरे आहेत. तूतास लोकी येथे लोक या मंदिराची देखभाल करतात. मंदिर अस्ताव्यस्त आहे. काळी येथे पडळी मंदिराच्या आवारातच काही मिठाइचे पदार्थ बनवितात. सदर शिलालेखांपूढे पंथारवीस पावलांबर प्रसिद्ध अशी हुम्युन बाबटी होती. लोकांपाश्या आक्रमणामुळे या मंदिराची जागा बरीच कमी झाली असून ते आग तेव्हाले गदीत शोधावे लागते. या देवीला शितलादेवी म्हणतात.

भग्नाळे तेवी मंदिर, कामतार : एके काळी कामतार हे गाव भिंवंडीच्या गावापासून तीन किलोमीटर अंतरावर आहे. जलशायाला लागूनच भग्नाळे तेवा टेपाडावर वन्हाळदेवी मंदिर आहे. मोठा निसरिय परिसर एके गावी तो. मंदिरात वन्हाळदेवी अन् तिची बहीण वाघार्जई यांच्या मूर्त्या गावात, देवीमार दोन सिंह आहेत. त्यामुळे वन्हाळदेवी म्हणजे निसरियक गावा आली, असा तर्क करता येईल. बच्याच आगरी आणि कुणी समाजाची गावात येतील भाऊंकडे आहे. मंदिरासमो बच्यापेकी मोठे प्रांगण आहे. यात एक गावात येतील भाऊंकडे आणा लोक व गावातील मराठी लोक गावात येतील भाऊंकडे आणा लोक व गावातील भाऊंकडे आहे. तलावाच्या आसपास पन्नास गावातील मालाची उंच झाडी मोठ्या प्रमाणावर होती. मंदिराच्या समार सात शांतारामभाऊंचा चोहा शांत आणि प्रसन्न असल्याने लोक त्यांच्याकडे आरु होत असत. पांढे धोतर अन् अंगरखा आणि मस्तकी पांढरा केटा असा त्या वेश असायचा. कृपाळी मोठां गंधाचा टिळा असे. ते कीरत करताना पाव

पाणी चमचमणारे दिसायचे. पाणकोंबड्या उड्या मारताना दिसायच्या. परंतु १९८० नंतर येथील सर्व निसर्ग उद्घवस्त झाला आणि मंदिराच्या आसपास, 'डॉगराच्या कुशीत बकाल इमारती, पॉवरल्यूम्सच्या शेईस आणि द्याव फोडणाऱ्या कनारीज अल्पावधीत उभ्या राहिल्या. डॉगर पोखरून अक्राळविक्राळ राक्षस निर्मण केला गेला. एखाद्या शहराची धूळधाण कशी उडते, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. नारपालिका व इतर प्रशासनाला पर्यावरणाची जाण नसल्याच्या कारणामुळे भिंवडी अनेक ठिकाणी भाजल्याप्रमाणे विद्यु झाली आहे. ठाण्याहान चंद्रशेखरसारखे आय ए.एस. आॅफिसर्स पनास जरी आणले तरी आता भिंवडी सुधारणे शक्य नाही.

त्वाटा कासार मंदिर (कालिका देवी) : सदाहृ मंदिर कासार आळील पद्मशाली लोकांच्या मार्केड मंदिराच्या जवळच आहे. हे मंदिर कालिकेने आहे. ते कासार समाजाचे आहे. जुने मंदिर द्याडी फरश्या आणि बेठे कोलाह होते. वर्दळ कमी असायची. देवीची मुद्रा जरा अग रूपाची असून, चार भुजा आहेत. प्रत्येक हातात शास्त्र आहे. तलवार, त्रिशूल, हतोडा, जलपात्र असल्यान ही देवी काही तांत्रिक लोकांनी स्थापन केलेली असावी, असा तर्क आहे पायाजवळ हात जोडून एक सेवक, उभा आहे. पायाखाली तीन नमऱ्या आहे आपल्याकडे तांत्रिक देवता या बंगालमधून आल्या आहेत. बौद्धांमध्येह वक्रान पंथात तंत्रपूजा अस्तित्वात होती. अश्विन नवरत्नीत येथे उत्सव होतो बडके, गोडांबे, समेळ अशी आडनावे या समाजात आहेत. ३।।'x2।।' लंब रुदीची मूर्ती आहे. अंगाकर दक्षिणी पृथदतीचे लुगाडे आहे.

भटांची देवी (महालक्ष्मी) : टिळक मंदिरासमोर कै. बाळासाहेब जोगळेकांच्या घरात आगदी लहान जागेत हे देवीचे मंदिर आहे. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी जोगळेकर कुटुंबियांच्या अगोदर या घरात भर आडनावाचे कुटुंब नांदत होत त्याच्यापैकी कोणी तरी या देवीची स्थापना त्या घरात कराविली. देवीची मूर्तीभिन्मुख असून, ही देवीही तांत्रिक प्रकारातील आहे. काळ्या द्याडी कातलाती आहे. मूर्तीला चार भुजा आहेत. एका हातात त्रिशूल, तर दुसर्या हातात खल आहे. तिसन्या हातात जलकुंभ असून, चौथ्या हातात म्हाबुंधाचे गोल फाऊ आहे. तसेच आणवी एक वैशिष्ट्य म्हणजे देवीच्या डोक्यावर शिविला आ॒ शिवलिमावर नागफणा आहे. ही खूण तांत्रिक देवेतीची असून, तिचा संबोलहपूर्वच्या देवीशी आहे काय? हे बघावयास हवे. देवीची मूर्ती सुम २।।'x2।।' लंबी रुंदीची आहे. देवीला कानडी पृष्ठदतीचे लुगाडे मूळ मूर्ती आहे. वरील देन्ही मंदिराच्या मूर्तीत बोच सायं आढळते.

पुण्यका वज्रेश्वरी कालिका

फळ दिसत आहे. महालुंगाच्या फळाचा संबंध तांत्रिक गोचरीशी आहे. वज्रेश्वरीजवळच एक मैलावर महालुंगे नावाचे गव आहे. कालिकेडाच्या

हातात कसलेसे एक भांडे दिसत आहे. तिर्धांच्या डोक्यावर मुकुट आ शिवंडील मशिदी: शिवंडीत मुसलमान वस्ती मोळचा प्रमाणावर असल्या मुसलमानांचा भरणा जास्त आहे. पन्हास एक उतरी मुसलमानांची घरे वाळ की, ल्योच त्यांना मशिदी, दर्दी, पीर उभे करण्याची घार्ड सुटे. बहुतेक दाढ्या लांबलचक वाढवून, त्यांना कोवेगळे आकार देण्याची फर मोठी ह आहे. डोक्यावर गोल जाळीजाळीची पांढरी किंवा हिरवी टोपी घालला पायव्योळ अंगारखा घालतात आणि पायाच्या घोट्याच्या वर जाईल, अस्टॅंड, बँका, बँकीची दुकाने किंवा एखाद्या चौकात मजेने रवंथ करता आधुनिक शिक्षण अणि विचार त्यांच्यात अजूनही रुजला नाही. धार्मिक प्रमोठा आहे. आपण जरी एखाद्याला गमतीत म्हटले की, 'एड्झ फारुक!'। एकदम कावरेबाबरे होतात. त्यांना असे वाटे की, जणू काय आपल्या ह एखादा घोर अपराध झाला आहे.

उतरी मुसलमानांच्या खालोखाल कोकणी, खोजे, बोहरी, मेमन या संख्या थोड्याफर प्रमाणात आहे. कोकणी, खोजे, बोहरी, मेमन यांच्या मिस्त्रीनं आहेत. यांचा आपापसात बेटीव्यवहार क्वचितच होते. कुंभार आळीजवळ काही वाजे व तेली लोकांची वस्ती आहे. वाजे म्हणून बुनकरांचा समाज होय. ते पूर्वी बांगड्या व लाकडाचे कंजावे बनवीत आकाही तेली लोक पावविस्कुटाचा व तसेच पतंगी, माजे विकायाचा व्यवस्थापन असत. शिवंडीसारखा पाव महाराष्ट्रात फारच कमी ठिकाणी मिळतो. स्वादिष्ट आणि खंगंगा असतो. शिवंडीली बेकरी व्यवसाय हा पूर्ण सुलेमानांच्या घावात आहे. बंदर मोहल्याच्या नाक्यावरील म्हणजे पूर्वी मशिदीचे वैशिष्ट्य असे की, सर्वच मशिदीच्या आत एखादा लहानाची भूक्ती आहे. त्याचे डबके झाले आहे. मदरछलत्यावर करगा मशिदीच्या आत पावरण आहे. सुतर आळी रस्त्यावरील हिंदुस्थानी व शक्करशा मशिदीतही पावरण आहे. याकूब रोड स्लॅब्जवळ राबिया मशिदीत लहान तलाव होता. यांना मशिदी, निजामपुरातील चांदतारा मशीद येथेदेखील तलाव होते. नारळी पानाप्रमाणेच चांदतारा मशीद आणि राबिया मशिदीजवळ तलाव बुजविष्यात आहे. मेमन मशीद शिवंडी बंदराला लागूनच होती; तेथे पंथरवीस टनी बालाहातुकीची जहाजे येत असत. बंगालपुळ्यात शिया लोकांची मोठी मशीद आहे, गाव हेदी असे आहे. जवळच पाच कबरी आहेत.

मोठी आणि शक्करशा मशीदी बांगड गल्लीत आहेत. जामा, कडया, गोळाकार, भुसार मोहल्यातील मशीदी या 'मुनी' पंथीय समाजाच्या आहेत. या भूषण होत्या. त्याचप्रमाणे देन मशीदी मोमिन लोकांच्या होत्या. या मशिदीना बांगालातीली अर्थसाहाय्य सरकारकडून मिळत नसे. (बि. ग्रॅ.) निजामपुरात चांदतारा मालीजवळ एक लहानसे चर्च आहे; परंतु गेली अनेक वर्ष बंद आहे. बिंदिचीचा उत्तर पश्चिमेला क्रॉस दाखविला आहे. कॅपात (कापात) ब्रिटिश अखल्याने; त्यांच्या प्रार्थनेकरिता हे चर्च उभे केले गेले. शिवंडीत बिंदिचाची संख्या अगदीच नगण्य पूर्वीपासून आहे. झोपडपटीतील कोणी बांगालकडे नवीन छिऱचन आले असतील तर! चांदीसाएक घरे पारशी लोकांची गोळेकार बोहरी आहेत. हे लोक इतर समाजात फारसे मिसळत गोळात, करोबरसे तग धरून आहेत. हे लोक इतर समाजात फारसे मिसळत गोळात, कला, साहित्य, संगीत, उच्च शिक्षण, आधुनिक विचार याबाबत ते कुणीले उदयीन आहेत. पूर्वी या लोकांची बाजारपेठेत डुकाने व घे होती; ती यांना बंगालपट्टी नाक्यावर गेली आहेत. थोडेसे बोहरी दून्सपोर्ट किंवा पेट्रोल यांना घेता करतात. या समाजाची मशीद ठाणे आळीत मारुती मंदिराच्या गोळात गोळी घावात दुर्मिळ आहे. असल्यास दोनचार कुटुंबे असतील.

पायाने भरलेला उथळ हैदर किंवा मागालील बाजूस लहानसे तळे किंवा पृष्ठांनी नमाज पढण्याआगोदर हे लोक तेथे हातपाय धुतात. कोटरगेट मशीद तीन बत्तीच्या पुढे आहे, तेथील मोकळ्या जागेत कांरऱी असलेला आयताना

पायानी भूक्ती आहे. त्याचे घरी भाषा फार उत्तमरीत्या आत्मसात केली. या समाजात समाजसुधारक शिवंडी बायान / ६७

होता. भोईवाड्याजवळील डोकळा मशिदीत मागील बाजूस पोखरण (ताळाव) आहे. तेथे लहान, तरुण मुले पोहायला घेत असत; ही पोखरण आत भूक्ती आहे. सुतर आळी रस्त्यावर करगा मशिदीच्या आत पावरण आहे. सुतर आळी रस्त्यावरील हिंदुस्थानी व शक्करशा मशिदीतही पावरण आहे. याकूब रोड स्लॅब्जवळ पोखरण होती. सौदागर मोहल्यातील भूक्ती परत्यावरील मेमन मशिदीजवळ पोखरण होता. यांना मशीद येथेदेखील तलाव होते. नारळी पानाप्रमाणेच चांदतारा मशीद आणि राबिया मशिदीजवळ तलाव बुजविष्यात आहे. मेमन मशीद शिवंडी बंदराला लागूनच होती; तेथे पंथरवीस टनी बालाहातुकीची जहाजे येत असत. बंगालपुळ्यात शिया लोकांची मोठी मशीद आहे, गाव हेदी असे आहे. जवळच पाच कबरी आहेत.

मोठी आणि शक्करशा मशीदी बांगड गल्लीत आहेत. जामा, कडया, गोळाकार, भुसार मोहल्यातील मशीदी या 'मुनी' पंथीय समाजाच्या आहेत. या भूषण होत्या. त्याचप्रमाणे देन मशीदी मोमिन लोकांच्या होत्या. या मशिदीना बांगालातीली अर्थसाहाय्य सरकारकडून मिळत नसे. (बि. ग्रॅ.) निजामपुरात चांदतारा मालीजवळ एक लहानसे चर्च आहे; परंतु गेली अनेक वर्ष बंद आहे. बिंदिचीचा उत्तर पश्चिमेला क्रॉस दाखविला आहे. कॅपात (कापात) ब्रिटिश अखल्याने; त्यांच्या प्रार्थनेने; त्यांच्या गोळेकरिता हे चर्च उभे केले गेले. शिवंडीत बिंदिचाची संख्या अगदीच नगण्य पूर्वीपासून आहे. झोपडपटीतील कोणी बांगालकडे नवीन छिऱचन आले असतील तर! चांदीसाएक घरे पारशी लोकांची गोळेकार बोहरी आहेत. हे लोक इतर समाजात फारसे मिसळत गोळात, करोबरसे तग धरून आहेत. हे लोक इतर समाजात फारसे मिसळत गोळात, कला, साहित्य, संगीत, उच्च शिक्षण, आधुनिक विचार याबाबत ते कुणीले उदयीन आहेत. पूर्वी या लोकांची बाजारपेठेत डुकाने व घे होती; ती यांना बंगालपट्टी नाक्यावर गेली आहेत. थोडेसे बोहरी दून्सपोर्ट किंवा पेट्रोल यांना घेता करतात. या समाजाची मशीद ठाणे आळीत मारुती मंदिराच्या गोळात गोळी घावात दुर्मिळ आहे. असल्यास दोनचार कुटुंबे असतील.

पायानी काळात गोळी काळात शिवंडीत बोहरी माहेश्वरी (मारवाडी) स्थायिक गोळेकार घरी तर ते अहिल्याबाई होळकळाच्या काळामध्येच माहेश्वर (मध्यप्रदेश) गोळाकारापृष्ठ प्रथम खानदेशात उतरले. नंतर व्यापारानिमित सर्वत्र पसरले. या समाजात समाजसुधारक

न झाल्याने तो बराचसा रुढीपंपराग्रस्त राहिला आहे. बव्हंशी लोकापडव्यवसायात गुतलेले आहेत. मात्र या समाजाला सामाजिक जाणचांगली आहे. विविध सामाजिक प्रकल्पाना चांगला हातभार लावतात. लाहोकरवा, सोमाणी, मालणी, हेडा, झंवर अशी आडनावे यांच्यात आहेत. गावकाही अग्रवाल मारबाडीही आहेत.

जैन समाजाही मोळचा प्रमाणावर या गावात व्यापारधंदचानिमित पाय रोखणाऱ्याचे रहाटाडो घिभाग आहे; मात्र हे लोक तिकडे फिकतही नाहीत. उभा आहे. मोठी उलाडाल करतात. मात्र हा समाज लवचिक नसल्या स्वतःच्याच कोशात अडकून गाहणार आहे. बाह्य जा, समाज यांच्याशी लोकांचे काहीही देणेहेणे नसते. यांची दृष्टी आणि वृती फक्त त्यांच्या मंदिरपुरुत्तमयादित असते. सांस्कृतिक, सामाजिक, गणजांकीय या कोणत्याच कार्यक्रम त्यांचा सहभग नसतो. शंभर वर्षपूर्वी ब्राह्मणांमध्ये जसा कर्मिठणा होता; ते या समाजात आधुनिक काळात आहे. मराठी माती आणि संस्कृतीशी कधी एकरूप झाला नाही. क्वचितच एखादा जैन मराठी भाषेत बोलतो. संन्यासदीचे घेणाऱ्याचे फॅड फार आहे. यंत्रमाग, दुकानदारी, बहाच्या टप्प्या आणि लहाट यामुळे कच्छी समाजाही बराच दिसून येतो. काही उडुपी लोकही होई धंदवात होते; पांत त्यांची संख्या आता कमी होते आहे. तुळक मद्रासी आकेळी माणसे दिसतात. अलीकडे गेल्या काही वर्षात बाधकाम मजूर आहेत. हाटेल वेटर म्हणून औरिसा प्रांतातील बरेच लोक भिंवडीत आले आहेत. ग्रामीण भागांतून आणी आणि कोकणी मुसलमान यांनी मोठ्या प्रमाणांनी भिंवडीतून बाहेर पडली. कुटुंबनियोजन हे एक कारण आहेच; त्याचबरी उच्चशिक्षण आणि चांगल्या नोकच्या यांच्या आकर्षणामुळे ब्राह्मण समाजिंहीतून बाहेर पडला. आता फक्त पन्नास उंबरठे ब्राह्मणांचे या गाव आहेत. भिंवडीत फक्त यु.पी.च्या माणसांची कमतरता नाही. अंगणात वाळवणमार्वे, तशी ही माणसे पसरली आहेत. मात्र हा समाज कष्टाळू, आणि असते.

हरिजनांची वस्ती निजामपुरा, वाजा मोहल्ला व काहीही भिंवडी कोलेजवर बरेच लोक सरकारी व निमसरकारी नोकच्यांमध्ये आहेत. आहे. सरकारी सबलतीमुळे यांची परिस्थिती आता हळूहळू, सुधारते आहेत; ठक्कर, शहा, लेहाणा, पेटेल हे हिंदूगुजाराशी भिंवडीत ब्रिटिश काळापासांची वातावरण मानावणी यांचीही दृष्टी किरकोळ दुकानदारीपलिकडे कधी गेली नाही. एखादा गुजाराथी संगीत कार्यक्रमाला, चांगल्या भाषणाला आला असते.

सांगणकी यांची पुस्तक विभाग आहे; मात्र हे लोक तिकडे फिकतही नाहीत.

भिंवडी याच पूर्वी कसे होते : १९७० ची दंगल होण्याच्या अगोदर भिंवडी नाहीन, लहानसे, शांत, स्वच्छ अन् मोकळ्या हवेचे गाव होते. ध्वनीप्रदूषण,

फ्लास्टिकचरा यांचा मागमूसही नव्हता. स्वस्तराई होती आणि लोकांना यांचाचे रहाटाडो घ्यवस्थित मुळ होते. लोकांना शांत झोप लगत नाही. युक्तारी तुळक होती. लोकवस्ती जेमतेम एक लाखाच्या आसपास काही लोक स्वतःची घेरे असूनही रात्री दीडोन वाजता कुठल्याशा ताणून देत. रात्री दीडच्या सुमारास मटक्याचा आकडा येत असे म्हणे. ताळाची उंचउंच भरपू झाई होती. अनेक घारांचे परमू विविध विहिरींचा चूतांनी आणि भरलेल्या विहिरींचा समृद्ध होते. घाराच्या जिमिनी लक्ख सारवलेल्या. त्यात तांदूळ कांडण्यासाठी लहान तोंडाची उखळ लागत नाही. याडलेली असायची. जुन्या वाड्यांमध्ये मोठ्या उखळी, पहार, पिकाव, धुमस (मुसाची जमीन दाबायासाठी), भाताचे कणगे, खाली-गर यांची मापटी, मोठे लाकडी हडपे, एखादा हार्मनियम, गोठ्यात लागली नाही एकदा सरजाम असायचाच. गावातले परिचित अन् नातेवाईक सालाही कायम असायचा. वार लावून जेवणारे विद्यार्थी असायचे. तांदूळ यांगत बटिक्यांचे केंद्र नसायचे. तेथील अकारावी मैट्रिकला बसणारी तुळी तिकडीत कुणा परिचिताकडे येऊन, परीक्षा संपैर्यत गाहत असत. काही घारांचे लाकडी झोपाळे, राजा गविरमा यांनी चितारलेली पौराणिक विहिरी, खुकेर अन् काचेच्या रंगीत वा पांढऱ्या हळव्या असायच्या. हे असले यांगतीचे यातावरण मानाला मोहवून जात असे. रेडिओ फारच कमी घरात होते. यांगतीचे गहांगेर काही विशिष्ट कार्यक्रम असतील, तर त्या घारांच्या ओसरीवर कुमांगाची कुमांग उडायची.

यांगत के, नगासाहेब घनवटकर यांचे सन १९३७ च्या सुमारास रेडिओवर काही नाही. ते कीरत उत्तम करीत असत. त्यांच्या कीर्तनाची बातमी समजाच विहिरीमुळे अनेक जणांनी रेडिओवाल्यांच्या घरी गर्दी केली. काहींनी तर

माणी एक उदाहरण म्हणजे १९५९ सालातील कानपू येथे झालेली गोटेलियामध्यील टेस्ट मॅच होय. ही मॅच भारत जिकला होता. याच घणजे यांगते दोन्ही इनिंग्ज मिळून अंस्ट्रेलियाच्या चौदा विकेट्स

(१५) घेतल्या होत्या. रिची बेनों हा आस्ट्रेलियाचा तर गुलबराय रामचं हा भारताचा केंटन होता. या मॅचच्या वेळी ओमसच्चा हाऊसफ्कल झाल्या होत्या. मॅच खेळणाऱ्याचा हातात बेट बँबळ; तर कॉर्मेट्री एकगान्याच्या हातात पानंबाखू किंवा सुपारी अडिक्टा असायचा. काही लोक स्वतःच कॉर्मेट्री करायचे, 'उमरीर ऐवजी दुराणीला बॉलिंग द्यायला हवी होती,' 'चंदू बोर्डला स्लीपमध्ये आणा,' तर कोण म्हणायचे, 'मंजरेकरला बँडी लाईनला पाठवा. कुणी सुचवले की आस्ट्रेलियाचा 'बॉली सिसमन हा फार वळवळ करतो; त्याची धोंड आगोदर बाजूला करा.' एक मात्र की, मॅच जिंकल्यावर लेले निराप अंदाने घरी जात. फटके वाजवून रस्ता कवरामध्य करण्याची पद्धत त्या वेळी नव्हती.

ज्यांची घेरे उंच जाणी व तीनचार मजली असत; त्यांना गावाच्या सभोवतालच निसर्ग महजपणे पाहता येत असे.

पश्चिमेला एका मैलावर कवरमार्कडे जाणारी खाडी; त्या खाडीपळिकडील हिवीगार टवटवीत शेते अणि जंगले अनु त्याला खेदून उभी असलेली तुंगरेश्वर मंदाकिनी डोंगराची माळ; उत्तेला स्पष्ट दिसणारी महुली डोंगराची रांग, पूर्वेच चौधरपाडा, पोगाव, दिंडिगड येथील काळसर निळे व छोट्या दुडुपांनी गच भरलेले छोटे पर्वत याच्याशी सकाळ संध्याकाळ दृष्टादृष्ट व्हयचीच. याच पूर्वेकडील डोंगरामाणून सकाळी नित्यनेमाने येणारा ताजा, गोडस, अल्हाददयाक सूर्याचा लालगुलाबी गोळा अनु निश्च आकाश, असा निसर्गाचा सदाबहार दिमाखदार सोहळ्या कैक वेळा अमुभवला आहे. तो हृदयाशी घटू घरून ठेवला आहे. माहुलीच्या डोंगरांवर अनेक वेळा वणवे पेटविले जात असत. ताणे, कल्याण, वाडा, जव्हर, शहापू या चारही दिशाना असणाऱ्या गावांना जाताना भाताची शेते होती. अन्य गावांनुन भिंवडीत शिरलो तो स्त्र्याला दुर्फा स्वगतासाठी वड, पिंपळ, आंबे, चिंच, बोर यांची मुबलक झाडी हजर असायची.

रस्ते स्वच्छ असायचे. केरीवाले अनु हतगाडीबाले यांचा अजिबात त्राव नव्हता. रस्त्यांवर भिस्ती लोकांकडून पघालीने पाणी मारले जाई. सकाळी सावाजात नगरपालिकेचा भोंगा वाजायचा. कधीकधी नंदीबेलवाले, अस्वल-माकडांचे खेळ करून दाखविणारे याचने पत्र्याची किंवा लाकडाची गोळ फिरणारी चक्री घेऊन यायचे. क्वचित एखाद उंटवाला यायचा. कुगेवाले, सोरठवाले यायचे. आणा दीड आण्यात मैज भाग असे. मात्र भिकारी अनु सधुवैरागी महामूर यायचे. त्यांना आवरताना नाकी नव यायचे.

१९६० पूर्वी झोपडपट्टी आगदी तुरळक होती. आता ती कॉर्स गवताप्रमाणे वाढली आहे. डॉग, नद्या, नाले, मोकळी मेदाने, सरकारी जमिनी वालीच लगाण झाली आहे. शासनानेही या झोपडपट्टचांना पाणी, वीज, गोपनीया पुरवून भिंवडीचे नागरिक करून मतदार बनविले. त्यातलेच काही कारणामुळे नागरसेवक होऊन, घोडाबाजाराचा खेळ करू लागले. लोकांना

शिक्षण असे मिळू लागले.

भूत चाजवा अनु आगीची खबर द्या : सन १९५८ पूर्वी भिंवडी आगीचे बंब नव्हते. तेव्हा एक उपाय केला गेला की, बाजारपेठेत एक पक्का घटा टांगून ठेवली होती. कोण्या माणसाला आगीची खबर मिळाली नाही. त्याचे खावत पारनाक्यावर यायचे व घंटा जोरात वाजवायची. घंटानाद ऐकून घावायचे आणि बादल्या, कळ्यांगमध्ये पाणी घेऊन आगी ठिकणी घावायचे; परंतु तोपर्यंत बराच विधवंस झालेला असायचा. आमच्या वाजारपेठेतच चारपाच दुकानां मोठी आण लागली होती.

भागाराड : इतर बहुतेक गावांप्रमाणे भिंवडीलाही एक लाबलचक अणी त्याचो घमलेली बाजारपेठ आहे. मदरछल्ला नाच्यापासून तर आगदी तीन तोळी गाळा हवेली, इथपर्यंत मोठी बाजारपेठ होती. जास्त कल्न कापडाची तोळी, दोनतीन औषधांची होती. वाणसपानाची काही होती. त्यात भाऊ, काणगाथबापू जोशी अनु कानजी रुपसी रुपसी दुकाने मोठ्या गर्दीची व तोळा तीवीचा तिकाईकिंवा होती. कानजी रुपसी हा खेजा होता; पण मराठी आणी गिठास आणि शृद्ध असायचे. बिचारा १९७० आणि १९८४ तीवाळी तीवाळी आणि हताशणे मुंबईला कायमचा निघून गेला. मुल्ला आणी, आगार बोहारी हे रांगचे डबे आणि लोंबंडी हाडविअरचे सामान विकात तोळाव बोहारी, खोजे, मेमन यांची मुलेमुली मराठी माध्यमात शिकत तोळी. आगार छोजाचे शिलाई मशिस्त विकण्याचे दुकान होते. काशिनाथ लिंगणा दुकानासमोर बिनीचे कापड विकारे देन मुसलमान भाऊ लालोकी बिन्नीच्या कापडाला माणणी असायची.

भागाराड बापू जोशीच्या दुकानाच्या माळ्यावर उंदीग, घुशी बच्याच व्रमणात लालोकी शिकार करण्याकरीता काही रानमांजरे कधीकधी येत असत. त्यामुळे भागाराडकडीचा बराच आवाज येत असे. त्यामुळे गावात एक अफवा तोळी तीवी की, जोशांच्या दुकानात रात्रीच्या वेळी भुताटकीचा नाच होतो. भागाराड बोहारी दुकाने बद पडली. कोणार्डे आणि वेल्हाळांचे दुकान तोळाव तांगेली मोठे होते. वेल्हाळांच्या दुकानाबोहेली ओट्यावर एक तोळा १३ अप बर्फीची दोन मोठी स्टिलची पतेली घेऊन बसत असे. त्यावर

मोरुना स्टिलच्या झाकण्या असत. गणपती, दसरा, दिवाळी, मर्टिकवा रिझल त्याला पाहूलन की, खूप हसायला येत असे. पेहेचाला धर्मभास्कर किंवा इलस्ट्रेट विकलीच्या रंगी पानामध्ये पेहेबर्फी देत असे. एक रुपयात बरीच बर्फी मिळत असे.

खिसमतरावांच्या वाण दुकानात एक आदिवासी माणूस कामाला होता. याचेळी त्याच्याकडे मोठी गर्दी असायची. पेहेचाला धर्मभास्कर किंवा इलस्ट्रेट विकलीच्या रंगी पानामध्ये पेहेबर्फी देत असे. एक रुपयात बरीच बर्फी मिळत असे.

बांगड गलीला खड्झेट सिंगासाणांचे गोळीच्या सोडा-वॉटरचे आणि वनमाळी शेटचे फरसाण-चिवड्याचे दुकान होते. वनमाळी शेट गलेलट व गोराण खड्झेट धोतर, बंडी मलमलची अन् डोक्यावर काळी गोल टोपी असायची आणि दोघांचीही दुकाने प्रसिद्ध होती. वनमाळी शेटकडे फरसाण नेहमीच ताजे, कुरकुरीत व स्वादिष्ट असायचे. तुने ग्रामस्थ अजूनही महणतात की, त्यासारख फरसाण इतरत्र कुठेही खाल्ले नाही. शेव, गाठी, पापडीची चव कैक वर्षी बदलली नाही. या दुकानावरुन जाणारा माणूस क्षणभर त्या खंग वासनेव घुटमळ्याचा अम् नाकपुळचा फेंदारायचा. शेवटी न राहवून तो दुकानात जाऊन चारआठ आण्याचा शेवाठीचा पुडा च्यायचा, तेथून तो पुढे खंडूशेटच्या दुकानात गोळीचा सोडा च्यायचा. खंडूशेट तक्याला टेकून निवांतप बिंदी ओढत बसलेले असायचे. कधीकधी ओठातील बिंदी विझवून कानाल लावून मा ओळखीच्यांशी बोलत असत. त्याचा नोकर लासात मीठमसाल टाकून, मिन्हार्हाकाला सोडा पाजत असे. सोड्याची बाटली फोडताना होणा 'फाटफूस' आवाज ऐकताना मन हरखून जायचे.

भाजीची दोन दुकाने पारसम्ये भाऊ गणपत यांच्या दुकानाजवळ होती व भाज्या केवळ त्या त्या मोसमापुरत्याच येत असत. आजच्यासारखी बारमात फळे अन् भाज्या मिळत नसत. पावसाळ्यात पडवळे, घोसाळी, अळू यांसरखा भाज्यावर अवलवून राहावे लागे. संत्री, सफरचंदे, पेसू फक्त त्या हंगामात मिळत. मोठी कलिंगाडे, आंबा, फणस उन्हाळ्याच्या सुखवातीस येत असल तीन बत्तीवर दोन दुकाने भाजीचीही होती. पराखाली व तीन बत्तीवर बरेच दृथवाले बसत असत. पाण्यात दुधाना

किंवा दुधात पाण्याची भरपूर भेसळ असायची. वंजरपट्टी नाव्यावरही दूधवात्यांचा किंवा असे. तेथे व गावाच बरेच गावदेवाले आपल्या दुधाच्या बरण्या सायकलला बाजाकान येत असत.

दोनातीनच मेडिकल दुकाने होती. चारपाच डॉक्टर्स होते. डॉ. ताम्हणे, डॉ. माणांका कानिंगकर यांचा नावलैकिक चांगला होता. त्यांनी दिलेले लाल रंगचे निधीप घेतले की, आजाच्याला आराम पडत असे.

भाजापेठेत तुन्या मंडईसमोर नवयुग नावाचे हॉटेल होते. ते घरशामधैर्या भाजावित असे. नंतर ते एका गुरुराशी माणसाने घेतले. येथे मिसळ, बटाटेवडा, भाजावा पेटिस चांगले मिळत. दोनचार अणा लोकांची होती. कासार आळीत भाजाप घेदानाजवळ अच्युता शेटटीचे हॉटेल होते.

पुढेपानची घाणी : आम्ही अनंत हलवाचाकडचे शीखंड आणतो होइ, माणी नाचे कल्याणकर मंडळी टेचात सांगतात; तसेच भिंवडीलही एके काळी माणांकलयावरील सुलेमानच्या घाणीच्यकून दृथ अणाऱे, ही काळेल ताठ करणारी गाव तोती. येथील दृथ प्रसिद्ध आणि निर्भूत असायचे, असे तुने लोक आपांनी उत्साहाने सांगतात. पहाटेपास्तूनच घाणीचर लोकांची वर्दळ असायची. माणी भागीत एखादा रेडा किंवा बेल ते लोकडी चरकाचे जू घेऊन गोलगोल फिल आपांचा, त्याच्या डोळ्यांचा मात्र झापडे लागलेली असायची. चरकात गाणांच्या घेणेपासून तेल तयार करून, गाळेले जाई.

पुढेपानशेटच्या म्हशीही बन्याच होत्या. त्याची माणसे घाणीच्या बाहेर आपांचा बादलव्या घेऊन, दृथ विकण्यासाठी बसत असत. दृथ विकत घेणारे आपांची माणांका असायचे इलिस असायचे की, पावशेर दूधासाठी मोठी पिस्तिलची किंवा पितळी दोन शेराची बर्णणी घेऊन जात; अन आव असा आणायचे की आपांचा आजाखी म्हसच खेरेदी केलीन् काय!

३३. तुतार : चंचला आणि पंढरीनाथ बिलक्रीम :

१. घाऊ सुतार यांचे वाणी आळीत विळूल मंदिराशेजारी एक दुकान होते. घाऊ सुतार यांचे चलवळीत भाग घेतला होता. मितभाषी पण चेहन्यावर घाऊम हायांगटा असायची. पांढरा सदरा अनुं पायजमा असा त्यांचा वेश कायम आपांचा, घोरवर सकाळी नऊ ते रात्री नऊ असा त्यांचा दुकानातील दिनक्रम आपांचा, त्यांचा पतीही कधीकधी दुकानात असायच्या. दोघेही दुकानात घोरवाली गेड बोलत असत. एखादी वस्तू नको असल्यास बदलूनही देत

असत. दुकानात हरएक तहेचा माल ठसून भरलेला असायचा. त्याची यादी फार मोठी होईल.

शालेय पुस्तके व वह्या, पेसिली, पाट्या, खडू, कंपासेपी यासारख्या बाहुलीच्या आकाराच्या गोळ्या; सुया, रेशमी लऱ्या, लाल, पिवळ्या, निळ्या, पाढऱ्या रांगच्या सामान, बोबिस्ट्स, स्टोव्ह सफ करण्याच्या पिना, वाती, गाईप वॉटर, अँनासिन, ऑस्पिरिन अशी औषधे, निळीची पाकिटे, रंगीत कागद, लहान मुलांची गोष्टीची पुस्तके, काही पोथ्या, स्ट्रोंगांची पुस्तके, आणाखी बरेच काही असायचे.

क्रीम, सेव्हन ओ॒ कलऱ्यक दाढीच्या ब्लेड्स याही वस्तू मिळत असत. चंचला औंडिक झाले होते. ती पावडर आणोपर्यंत बरेच जण दातही घासत नसत. बाई क्रीमचा सुवास आवडायचा लोकाना. मात्र या वस्तू आता मिळत नाहीत. लहान परे तर चंचला पावडर उमसीच चथळत बसायचे.

गणपत चिवडेवाला : डोक्याला केशरी किंवा पांडरा केटा, कपाळाले वैष्णवी गंध, तलवार कर्त मूळ, सफेद झाङ्या, धोतर, खांदवावर लालपांडन्या रेघाचा आवृद्ध पंचा अनू॑ कम्पेकर किंवा पोटावर चिवडेवाची वेताची टोपली घेऊन जणारा बेरकी नजरेचा गणपत चिवडेवाला अजूनही नजरेसमर किंचित वेगाने चालताना दिसत आहे. ‘हेंड्ड! चिवडा लेनेवाला!’ असे तारसुरांगोडावर तुद्दन पडतात; तसेच गावकरीही या चिवडेवावर उड्या मारत असा पोस्टमनएन्ड्हीच गणपतची वाट चातकप्रमाणे पाहत असू. त्याचा चिवडेवारील कादा, कोर्थिंबीर, शेव आणि हिरव्यागर कैरीचा स्वाद, गंध, अजूनही जिभेवर व नाकात रेंगाळत आहे. गणपतची हाळी ऐकली न ऐकली की आसपासचे लोक पटाप घराबाहेर यायचे. हातातील देन बोटात घट धरलेली तपकिनीची किंवा तंबाखूची चिमूट तशीच बोटात पकडून ठेवील खिंशात चारआठ आण्यांचे नाणे आहे काय, हे चाचपडून बघायचे. गणपत एकटक त्या घराकडे बघत गाहायचे. या गणपतला पान खायची सवय असल्या त्याच्या ओठांच्या कडा कायमच किंचित लालस दिसायच्या, त्यामुळे आणखीनच लऱ्यांवर वाटायचा. बरेच जण पते, सोंगट्या खेळताना या गणपत चिवडेवाचा आस्वाद घेत तल्लीन बघायचे.

गुलजार आईस्क्रिम : तीन बतीवर हे आईस्क्रिम दुकान आहे. खरोखरच ते गाणपत्यांचे गुलजार होते. इतर कंपान्यांची आईस्क्रिमस यापुढे इक मारतात. नाहीकमप्रमाणेच सभ्या व शेवई घातलेला फलुद्याही लाजवाब होता. कल्याण, बाबी, भुजई येथूनही अनेक लोक उन्हाळ्यात येथे आईस्क्रिम खायला येत नाही. ती आईस्क्रिमचा आस्वाद घेणे म्हणजे आमच्या लहानणी मोठी असायची. येथे शिकजबीही अफलातून मिळत असे. गुलजारप्रमाणेच तीन लोकांच कालिंक हाऊस येथेही आईस्क्रिम व फालुद चांगला मिळत असे. गुलजारप्रमाणेच काशीविश्वनाथ व अमीचंद भैयांची मिठाईची ढुकाने होती. या हाटेलसमेरच काही गाजपूत खाणाऱ्याली वडक्यांची मिसळ प्रसिद्ध होती. या हाटेलसमेरच आसत. हे लोक परिस्थितीने अत्यंत सुख न अशिक्षित होते. कशीबरी गुजरण करीत. अजूनही मागासलेण फार नाही.

गुल बाबू बैडवाला नावाचा म्हातरा या लोकांच्यात बसत असे. हा गुलबाबे फार गरीब होता. काहीबाही किडुकमिडुक विकत असे. याचा एक गुल बाबू नाही. तो धरून तीन मणसे याच्या पथकात होती. बाबू फ्लूट किंवा गुल बाबू चाजवी. एक जण ढोल वाजवी. एकाच्या हाती छोटे तालवाढवी गुल बाबू बैड परवडत असे. बाबू काळा, चाषेवाला होता. गुल बाबू चालायचा, पण का माहीत नाही, त्याच्याबदल एक प्रकारची गुल बाबू नाही. त्याचा चेहरा गरिबीने गांजलेला दिसायचा. गुलबी हांकिजसमारोचा गोळेवाला : भिंवंडी टॉकीजसमरे एक मुळकी गुल बाबू नाही. बफानी भरलेल्या बादलीत ठेवून एकदोन आण्याला विकत गुल बाबू पुण्यापायन हे गोळे बनविले जात. काही गोळांना इलायचीचा गंध गुल बाबू आकाराच्या अंल्युमिनियमच्या डबीत गोळा असे. त्यावर काळ्या गुल बाबू नाही. तीव्ह असे, गोळा देतेवेळी गोळेवाला ते वेष्ट काढत असे. गोळा गुल बाबू नाही. त्याचा कठवार आपटायचा. मा त्या अंल्युमिनियम डबीते देन भग गुल बाबू पांढारापूळ गोळा निघे. त्याला काढी लाबून तो मुलांना खायला गुल बाबू नाही. आण्यात केवढा हर्ष आमच्या पदरी पडत असे. हा गोळेवाला एकटक त्या घराकडे बघत गाहायचे. या गणपतला पान खायची सवय असल्या त्याच्या ओठांच्या कडा कायमच किंचित लालस दिसायच्या, त्यामुळे आणखीनच लऱ्यांवर वाटायचा. बरेच जण पते, सोंगट्या खेळताना या गणपत चिवडेवाची गाही नंतर एका गुजराथी बाईने विकत घेतली.

बाणांची लडाई : हेदेखील भिंवंडीचे खास वैशिष्ट्य होते. दर वर्षी देवदिवाळीला कागदवेष्टित हे बाण असायचे. आत दारू, सोरा भरलेला असे. वाणी आळीत दहानंतर ब्राह्मण आळी विकृष्ट वाणी आळी असा सामना रागत असे. ब्राह्मण मेणबन्धनवर किंवा पणतीकर हे दारूचे बाण पेटवून ते एकमेकांकर सोडत असत. तेव्हा पळापळ होत असे. दोन्ही बाजू सुरू जात. काही तरुण मुळे भाजू नवे म्हणून ओले कपडे घालून येत असत. लढाई बघायला धम्माल येत असे. ची मोठी द्याल झाली. त्यामुळे ही लढाई कायमची इतिहासजमा झाली आहे.

कवाडची जन्म : सखराम महाराजांचे गाव म्हणून कवाड ओळखले जाते. कवाडच्या असपासची ग्रामीण भागातील माणसे मोळ्या संखेने जेतेला येत असत. मैदानावर प्रचंड धूळ असायची. पिपणे, लाऊडस्पीकर, इतर गोंगात बराच असायचा. लालकडी पाळणे असायचे. जेतेल गेल्यावर कच्चकड्याचा गंगीत गांगल घेणे ही एक होस असायची. लाल, पिवळा, निळा कोणताही चालत असे. जेतेल बटाटेवळे, बर्फी, सोनकेळी वसईची, पणचे पेढे खाण्याचा मोह प्रसिद्ध आणि पेशावाई धाटणीचे आहे. प्रशस्त सभागृह, वरती लाकडी तखल्याशी बसविले आहेत.

सखराम महाराजांचे गाव म्हणून कवाडा ओळखले जाते. कवाडजवळील विकास कधी झाला नाही. गावात चैतन्य काही नाही. लोक उदासीन वाटतात. उमे गाहिले नाही. भिंवंडीसारख्या दाट लोकबन्धनीच्या गवापासून कवाड फूल चार मैलावर आहे. देवकात भाद्रपदात दोन दिवस उत्सव होतो तेवढाच. फार पुर्वी या देवकात मोठमोठे गायक आणि वादक आपली हजेरी लावून गेले

आहेत. चाळीस वर्षांपूर्वी येथे छोटा गंधवर्चे गणे ऐकले होते. खळदकरची सनई ऐकली होती.

कवर कामणकरची : भिंवंडीच्या पश्चिमेला, खारबाब-वसई रस्त्यावर युन्या कब्रस्तानात पै. मोहम्मद कामणकर यांची कब्र आहे. कब्र ६'-३' लंबाची असून साधी आहे. तीन फूट उंच आहे. सदर कबरीच्या खाली लाई पटटीकर पै. कामणकर यांचे नाव व हिजरी सन आहे. हिजरी सन ११२९ असा तक्र करता येईल. कामणकराचा मृत्यू सुमारे पाऊणेचारशे वर्ष तरी भिंवंडीत असावे; असावा. सध्या हे कब्रस्तान बापरात नाही. एकूण अठार-वीस कब्रस्ताने भिंवंडीत असावीत.

युन्या कृतीच्या पश्चिमेला, खारबाब-वसई भिंवंडीतून टांगेवाले यांचे आहेत. बळंशी टांगेवाले हे मुसलमान होते. हे लोक मराठी उत्तम शोलत असत. गाव लहान असत्याने जबळजवळ सर्वांची घेर यांना माहिती नाही, कोणा ग्रामस्थाला त्यांच्या लांबवळा शेतावर किंवा अन्य कामांसाठी नाही, वज्रेश्वरी, पड्या, कल्याण, टेमघर येथे जाणे असल्यास टांगेवाल्याना निराशचे, कारण हा टांगा एका घोड्याचा, संगोटी केलेला, सजविलेला, निराशाचा डोक्यावर लाल, पिवळे, हिरवे, निळे तुरे लावलेले असायचे. त्याच्या पायाशी 'ट्रिंग-ट्रिंग' अशा नादाने वाजणारी घटी असायची. आम्ही निराशाका ते जुना एस्टी स्टॅंड असे चार आणे भाडे माणशी असे. टांगाच्या गोंग या टांगेवाल्यांची अवस्था अत्यंत बिकट आहे. केविलवाणी नजर, शोला कपी भेटतात, तेव्हा आस्थेने चौकशी करतात.

पूर्वी कवर : पूर्वी गावात एसट्या नव्हल्या. त्या सन ११५२ मध्ये सुरु झाल्या असेप होत्या. या बसेसना मागिल बाजूस कोळशाचे सिलेंडर असायचे. त्याच्या भाण्या बसच्या मागे बसे. या बसेस कल्याण, ठाणे, मुंबई, वाडा, मुंबई ने गिंवडी या फेरीचे भाडे तेव्हा फक्त चौदा आणे होते. बाजारपेठेतून

डॉ. कानिंकराच्या दवाखाच्याजवळून ठाणे-मुंबईच्या बसेस सुटत. तर ठाणे जाणाऱ्या गडका बाजारपेटेली भाऊ गणपत यांच्या दुकानाजवळून सुटत कै. रामभाऊ भडकमका, वासुदात्या जोगळेकर, बाबुलाल परदेशी यांच्या आणली. कै. दाजी आगाशे यांनी ट्रकचा व्यवसाय मिंवडीत आणला. त्याचा ट्रक होता.

कापडाचे ताग, यंत्रमागाचे साहित्य, बैलगाडीची चाके, राईस मिल्सचे सामान यांची वाहतूक ट्रकमार्फत व्यावयास लागली. कधीकधी ट्रकमध्ये बसून, आणीतील बोर्चसे लोक २६ जानेवारीला मुंबईला दिव्यांची रोषणाई पाहावयास जात असत.

सुमारे १५/२० वर्षपूर्वी काही टॅक्सीज मिंवडी-कल्याण, मिंवडी-ठाणे अशा फेचा करीत असत. मात्र आंटोरिक्षासारखे वाहन मोरुना संखेने गावात आल्यावर टॅक्सीजच्या धूळ्याला उतरती कळा लागली. काळी-पिक्की टॅक्सी कधीकधी मेसेही जास्त मागायचे.

खेळ व मेळ्यांमधून जातीय सलोखा : हे गाव अन्य गावांप्रमाणेच अनेक वसलेले आहेत. उदा. ब्राह्मण आळी, वाणी आळी, सुतार आळी, प्रभू आळी, कुभार आळी, बंदर मोहल्ला, सौदार मोहल्ला, बंगालपुरा, खजूरपुरा, निजामपुरा, वारी वारी.

साठसतर वर्षपूर्वी गावात जातीय सलोखा खोरखरच वाखाण्यासारख होता. एकमेकात झागडे, संवर्ष नव्हता. १९७० आणि १९८४ मध्ये हिंदुमुसलमानी जोरदार दंगल झाली; परंतु सुज नागरिकांमुळे ती लवकर आटोकात आली.

पूर्वी इंग्रजी व उर्दू माध्यमाचे खुळ अजिबात नव्हते, त्यामुळे बिगरमार्ही मुलेही मराठी माध्यमात शिकत असत. आपोआपच मोठेपणीही या व्यक्ती एकमेकांशी ओळख, आतिथिता बाळगत असत. शाळांमधून खेळांच्या स्पर्धा अणि मेळे होत असत. शाळेतील मुलेमुली देशभक्तीपर आणी मेळ्यांना गर्दी चांगली होत असे.

मेळ्यांचे गणेशोत्सवाही साजरा होत असत. त्यासाठी वर्गाणी गोळा केली जायची. ब्राह्मण आळीतील दत मंदिरात मेळ्याचा गोळेशोत्सव होत असे. तो १९२९ ते १९३५ पर्यंत साजरा झाल्याची नोंद एका जमाखर्चाच्या वहीत सापडली. या उत्सवाला देणी देणांचांमध्ये व्याकरणशास्त्री, पोस्टमास्टर, मामलेदार अशी सर्वनामेही आहेत. आता हे व्याकरणशास्त्री कोण? याचा उलाडा अद्याप होत नाही. मेळ्यांतील गणपती उत्सवही लोकमान्याच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झाला आहे. व्याकरणशास्त्रांपासून तर आगदी बाळा दांगवाल्यापर्यंतचे ग्रामस्थ या उत्सवाला वर्गाणी देत असत. रु. ६६ व रु. १०१ अशी एकम जमा झाल्याची नोंद आहे.

विंबा ब्रीज कल्ब, स्टार क्रिकेट कल्ब, असे पते आणि क्रिकेट शौकिनांचे मृतज होते. स्टार क्रिकेट कल्बमधून हिंदू मुसलमान, पारशी असे संमिश्र मापासदही असत. बिंबा ब्रीज कल्बचे खेळाहू ठाणे, कल्याण, डॉबिकली, पुणे वैष्णवीत दुनमिंटस खेळायाला जात असत. एके वर्षी खिंवडीच्या व्याजमोहनानी पुण्याहून फायनल मॅच जिंकून, ढालही आणली होती. मात्र मार्गदर्शन आणि सुविधा, तसेच उत्तम क्रीडांगणे यांच्या अभावामुळे क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, टेनिस, बैडमिंटन या खेळांमध्ये गार्ड्रीय पातळीवर खाणारे खेळाहू निर्माण झाले नाहीत. शाळा कॉलेजमधूनही तरुण युवकांना कधीच उत्तेजन मिळाली नाहीत. शाळा कॉलेजचे संचालक त्यांची मैदाने लम्ब सांगेप्रक्षेप किंवडून सभाना देण्यातच धन्यता मानतात. विजान व भूगोल वा विषयांकडेही शाळांमध्ये दुर्लक्ष होत असल्यामुळे, मुळे पुढे खूप मगे विजानात. मोटरसायकलवरून कणककर्कश होर्न वाजवून, धुळ्या रडवित वेगाने आणे; पांढेरे खेळ आता फक्त खिंवडीच्या तरुणाईच्या हाती राहिले आहे. खाली आळी, सौदार मोहल्ला, निजामपुरा येथे आज काही १००/१२५ वर्षांपूर्वी सागवानी लाकडाचे दवावजे, खांब यावर उत्तम नक्षीकाम केलेले तो वाहे पाहावयास मिळतात.

भागागायांचे क्रदृष्ट : इतर सर्वच गावांप्रमाणे चौकाचौकात किंवा देवळांच्या शाळांचावर गावकीनच्या गपा जोरदार रंगत असत. काही जण वीरशीयुक्त शाळांमधून बोलत; तर काही स्वतःला सी.आय.डी. संप्रज्ञत असत. सरकारकडे गावांप्रक्षेप माहिती नसायची, तेवढी ती या लोकांकडे असायची. मिंवडीत विलक्षण गाडियाजवळ, भीमश्वर मंदिराच्या पायऱ्यावर व त्या शेजारील कटदृच्यावर गावी, गेली, काशी, काशेस, क्रिकेट, खिंवडीतील हिंदू-मुसलमान दंगली हे विषय

प्रायङ्क्याने चयङ्कले जात असत. सर्वच जण स्वयंघोषित राष्ट्रेमने भारलेले असायचे. गांधी ने हरूना लक्ष्य करणे, हा एक देशभक्तीचा प्रकार समजला जायचा. लोक म्हणायचे, 'गांधी बरा होता; परवडला! पण या ने हरूबाबान देशाच मुक्तसान केलंय बघा! आमच्या सावरकरांचे ऐकले असते, तर चीन, पाकिस्तान यांनी भारतावर हल्ला केला असता काय? भारत-चीन सीमेवर पांढऱ्या रांगी एक लाईन मारली असती नेहरून तर काय बिघडले असते? तो नुसताच आपली धरण व कारखाने बांधत मुटला!' त्यांची बिचार्यांची विचारस्थणी इतिहास, भूगोल यांची ओळखाही नसायची. वरंमानपत्रे किंवा साप्ताहिके पुरवील तेवढीच माहिती असायची. सुभाषबाबू किंवा वल्लभभाई असते; तो देशासमेर समस्याच गाहिल्या नसत्या; असेही काही भावडे लोक तंबाख तंबाखूची गुळणी तोडात ठेवून ढहायचे. काही ब्राह्मण लोक अवहेलना केली. त्याचे विचार पचविले नाहीत. हेच लोक सकाळ झाली की देवळ्यात एकादशी किंवा कोणाकडे सत्यनारायणासाठी जात असत वा ग्रहशाली करीत असत.

क्रिकेटेमीची गोष्टच न्यारी असायची. म्हणजे मंच वेस्ट इंडिज किंवा इंडियला चाललेली असायची; अन् इकडे भिवंडीच्या गल्लच्याबोल्हांतून चलंगायची. माझा एक मित्र मला नेहमी म्हणायचा, 'अरे, वेस्ट इंडिजचे फाँसीलस आपल्या चंदू बोर्डेला घाबरतात.' काही तज्ज म्हणायचे की, 'नारियां डोक्यावर आदळला होता. 'त्यावेळी निरिमानऐवजी पॉली उमरिगला करायला होते' नरिमान भारतीय संघाचा केंप्टन होता. (सन १९६३) 'मुस्लमानांचे फार प्रेम ना!' अर्थात या लोकांना पतौडीची इंगिल्या को क्रिकेटपद्धिल मोठी कामगिरी माहिती नसायची. कपिलदेव सरस की बोथेंम, या विषयावरून तरुण लोक मारामारीपर्यंत पोहोचत.

खरी मजा यायची ती द्याल ओसरल्यावा. कारण प्रत्येकाच्यातच पायांना स्फुरण चढत असे. १९७० च्या दंगालीची 'आँखे देखा हाल' घरात नसतानाही पाहावयास मिळत असे. दंगा कुठे सुरु झाला याबदल की माहिती मिळे. कोण म्हणे; दंगा भुसार मोहल्यात सुरु झाली, काण की ती मुग्गी बाजारात पेटली; तर आणिक कुणी म्हणे की दंगापरावर आळी नाक्यावर, तर कुणी म्हणे दंगा भोईवाड्यात सुरु झाला. काही

धारागुल्लीत आणून ठेवली; आणि सांगणाराही बरील निरनिराळ्या ठिकाणी गाविष्ट असे. योड्यावर बसलेला शिवाजी ब्राह्मण आळीत घेऊन, ठिळक खाली काहीच उपाया. माझा एक मित्र फारच भेदला होता. धावपळीत काय रे अशेक काकाडु, म्हणजे वाणी आळीतील झेंडानाक्यापायंत तो आला आणि विचारतो, 'काय रे अशेक काकाडु, आण सुरक्षित ठिकाणी आलो आहोत ना?' त्यानेही मुंडी हल्लवली व मणाला, 'सुरक्षित आहोत हे खरे! पण कायी भाषण आळीवर हल्ला होईल हे सांगता येत नाही. आपण गत्रीच्याला तात्राचा कटद्यावर लाठीकाठी घेऊन, बंदोबस्तात राहू.' काही लोक अधिक यांवडी होते. ते सांगायचे की, 'घाबरू नका! आम्ही भिवंडीच्या डी.एस.पी.ला तात्राचा कालेकरतला दम माळून आलोयत. त्यामुळे एस.आर.पी.चा तीकाळा गावात आलाय. तसेच उद्या सी.एम.देखील गृहमंत्रासह भिवंडीला आहेत.' आम्ही त्यावेळेस तुकरेच कालेजला जाऊ लगालो होतो. माझी मंडळी आम्हाला भलतीच आदरणीय वाटायची.

माझांग, गरीब अनु वेहे नसलेले लोक मारले गेले आणि प्रबंध प्रमाणात तात्राचा गुणसन झाले. चांगल्या नगरी सुधारणा झाल्यास दुर्लिना आळा झाला. आगा तक त्यावेळी काही अस्यासांनी केला होता. चांगले शिक्षण, याही, याहावयास चांगली घरे, सांस्कृतिक व सामाजिक उपक्रम, तात्राचा याही याही दिल्यास भिवंडी सुधारेल, असे एका मोठ्या सरकारी कांटूकरात डोके शिफिथने वेस्ट इंडिजमध्ये फोडले. शिफिथचा फास्ट बांगला करायला होते होते. नरिमान भारतीय संघाचा केंप्टन होता. (सन १९६३) 'मुस्लमानांचे फार प्रेम ना!' अर्थात या लोकांना पतौडीची इंगिल्या को क्रिकेटपद्धिल मोठी कामगिरी माहिती नसायची. कपिलदेव सरस की बोथेंम, या विषयावरून तरुण लोक मारामारीपर्यंत पोहोचत.

स्फुरण चढत असे. १९७० च्या दंगालीची 'आँखे देखा हाल' घरात नसतानाही पाहावयास मिळत असे. दंगा कुठे सुरु झाला याबदल की माहिती मिळे. कोण म्हणे; दंगा भुसार मोहल्यात सुरु झाली, काण की ती मुग्गी बाजारात पेटली; तर आणिक कुणी म्हणे की दंगापरावर आळी नाक्यावर, तर कुणी म्हणे दंगा भोईवाड्यात सुरु झाला. काही

किलोमीटर अंतरावर उत्तर-पश्चिमेला साऊदा आणि तात्राचा गुणसन पुढे वसईच्या खाडीला मिळते. तात्राचा गुणसन पुढे वसईच्या खाडीचे माजी नागाधायक्ष श्री. रिव्हन बुवेरे यांवडी यांवड गावंदे गावंदे खरेदी केली. या जगमिनीवर कतलखाना

जनावराचा उभारण्याचा यांनी घाट घातला होता. सदर बाब काही बीजेपी आणि शिवसेनेचे लोक यांना अजिजित पटला नाही. त्यांनी या विरोधात मोठे आंदोलन उमे करून, निषेधमोर्चे काढले. कतलखानविरोधी समिती स्थापन झाली. बैल, गायी यांच्या कतली होणारच; पण त्याचबरोबर नदीचे पाणीही प्रदुषित होईल; अशी भीती हिंदून पडली होती. पुढे प्रकरण चिघळले आणि हाताबाहेर जाऊ लागले.

सांकेत्याला बराच मोठा जनसमुदाय एकत्र आला होता. सरकारलाही या क्षेमाची भीती उत्तन्न झाली होती.

एक दिवस जमाव प्रकृत्यं झाला. दाढकेकीला सुरुचात झाली. पोलीसांनाही जमाव आवरेना. शेवटी सरकारने गोळीबाराचा आदेश दिला. तशात पुन्हा कतलखाना विरोधीचा एक नेता भीतीने पोलिस जीपमध्ये आपणहून जाऊन बसला. अंदोलनकर्त्यांना असे वाटले की, या रातन पेशा म्हात्रे याला पोलीसांनी अटक केली आहे. जमावाने पोलीसांना लक्ष्य केले. पोलीसी गोळीबारात चार इसम ठार झाले होते. ठाणे जिल्हा ग्रामीणचे पोलीस प्रमुख श्री. ओमप्रकाश बाली हे होते; कलेक्टर होत्या श्रीमती जॉयस शंकरन. प्रशासनाने परिस्थिती कौशलत्यांनी हाताळळी आणि परिस्थिती आटोक्यात आणली. पुढे सरकारने या कतलखान्याची परवानगा काढून घेतल्याने मोठे संकट ठाळले होते. श्री. राम जेठमलानी यांनी या प्रकरणात मोठी कामगिरी बजावली होती.

सिनेमाच्या चर्चा अधिक रांगतदार व्हायच्या. राजकूपूर शेष की दिलीपकुमार? देवानंदने सुरेत्याशी लून का केले नाही? एका सिनेमात धर्मद्वारे कल्याण खाडीवरच्या पुलावरून खाडीत उडी मारली होती; ती खरी का, की डमी वापरली होती? प्रेगरी पेक हा अमेरिकन हिरो पर्वातवरून, प्रचंड थंडीतदेखील खाली समुद्रात कशापायी सूर मारेल? असे अनेक प्रश्न त्या वेळेच्या तरुणार्द्दल पडत असत. राजकूपूर हा पक्का धंदेवाईक असूनदेखील, त्याला काही रसिकांनी कथ्युनिस्ट बनवले होते. कारण तो कायम गरीब माणसाची भूमिका करायचा. अशा गप्याचे गुहळ कायम चालू असायचे. म्हणजे उसाच्या रसाच्या दुकानात चोवीस तास फक्त रस मिळतो; तसाच हा प्रकार होता. गुहाळे तीच अ॒ मणसेही तीच असायची. भारताची शेतीविषयक, अर्थविषयक, विज्ञानविषयक प्रगती काय आहे, याचा सुतरामदेखील उच्चार या गपापास्तकांमध्ये नसायचा.

भिंवंडीतील सांस्कृतिक जीवन : भिंवंडी एके बाबतीत सुदेवी होती; ती अशाकरिता की, पूर्वीच्या काळी आजच्या इतक्या सुविधा नसताना, नगरिकांनी बोरच सांस्कृतिक कार्यक्रम बघता व ऐकता आले.

गणेशोत्सव, नवरत्न मित्र मंडळ, अशा काही संस्थामार्फत चांगली व्याख्याने, गायक, कलाकार भिंवंडीत हजेरी लावून गेले आहेत. उदा. काकासाहेब गाडगील, कृ. पां. कुलकर्णी, इतिहासमहर्षी के. ग. ह. खेरे, पु. भा. भावे, श. ना. नवे, बाळकृष्ण हरदास, गंगाधर गाडगील, व्यंकटेश माडाळकर, शंकर पाटील, हिराबाई बडोदेकर, बालांगर्थव, पं. भीमसेन जोशी अशी मोठी माणसे येऊन गेली आहेत.

प. ग. विद्यालयाच्या कार्यक्रमात कै. दत्तो वामन पोतदार, सोनमामा दांडका, सोपानदेव चौधरीही येऊन गेल्याची नोंद आहे.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चलवळीच्या वेळी आचार्य अमेही खडकावर (भिंवंडीचा एक भाग) भाषणासाठी आले होते.

टिळक वाचन मंदिरात आतापर्यंत किती व्याख्याने आणि कलाकार, गायक-बादक येऊन गेले आहेत की, त्याची गणतीच करता येत नाही.

ईस्म हायस्कूलमधील कार्यक्रम : ठाणे रस्त्यावरील रईस उर्दू हायस्कूलमध्येही गोठमाते कार्यक्रम अवतंत प्रसिद्ध लोकांचे झाले आहेत. ते दिग्ज असे आहेत की, त्याचा भारताबाहेरही बोलबाला आहे. उदा. शंकर-जयकिशन, मुकेश, दिलीपकुमार, तलत मेहमूद, इत्यादी. तसेच साहित, फिरक गोरखपुरी (रघुपती माहाय), हसरत मोहानसारखे प्रख्यात गळकाकार आपले कार्यक्रम देऊन गेले आहेत. भीष्म सहानी, कमलेश्वर, खुशवंतसिंग यांसारखे मोठे लेखक, पत्रकारही आले होते. एकदेव नव्हे तर पुण्याचे प्रसिद्ध गांधीबादी विचारावंत व लेखक कै. शिगद, जोशीही आपले विचार माझून गेले आहेत. ते उर्दू व फारसी भाषेचेही गोठ आयासक असून, त्याचे उर्दू-मार्ठी, फारसी-मार्ठी शब्दकोष प्रसिद्ध आहेत, बरेचसे कार्यक्रम श्री. अब्दुला हाती आणि जनाब युसुफ हसन यांनी सांगीत केले होते. श्री. अब्दुला हाती यांचा हिंदी-उर्दू कवितांचा अभ्यास काढा आहे. रागदारी संगीताची माहिती आहे.

गटविषयक चलवळ : माझ्या आठवांती भिंवंडीमध्ये नाट्यविषयक चलवळ राबविली; ती श्री. दत्तशेट भद्रणे आणि श्री. मुलशेट मुंदे यांनी शिगद, माधरण हा १९६२-६३ चा काळ असावा. त्या काळात सुविधांची वापराच होती आणि गावीही लहानसे होते. दोनचार मोठारी अम्. मोठ्या मोठर-सामाजिक दिसपाच्या. ठांगे व बैलगाड्याच जास्ती कलून असायच्या. फार सांगांचा पारात वीज असायची. मध्येच ती लुप्तही होत असे. मंडप साहित्यही कायमानान आणावे लागे. टेलिफोन नव्हते.

भाऊच्या मैदानावर नाटके होत असत. सर्व अडचणी लक्षात घेऊन, श्री. माझेण भद्राणे यांनी मोठ्या धाडसाने बरीच नाटके भिंवंडीत आणली. नंतर

त्यांना श्री. मुरलीधर मुंहे येऊन मिळाले. या नाट्यबोडापाची दोघांना बरीच नुकसानी सहन करावी लागली. प्रचंड मेहनतही घ्यावी लागली. स्वतः गोस्तर्स तयार करून घेणे, ती चौकाचौकात लावणे, टांग्यातून स्पीकरवरून जाहिरात करणे, कलाकारांचे हवे नको ते पाहणे, त्यांच्यासाठी घरीच जेवण तयार करणे, ते शाळेपर्यंत पोहोचविणे, सरकारी अधिकारी आणि गावातील प्रतिभिताना खेळाचे पासेस नेऊन देणे, नाटकसंस्थांशी बोलणी करणे, नाटक संपर्यंत वीजप्रवाह सुरु राहील अशी व्यवस्था करणे; या प्रकारची शेकडो कामे त्यांना करावी लागत. शेवटी थोड्याफार भांडवलावर श्री. मुंहे यांनी आपला मंडप व लाऊडस्पीकरचा व्यवसाय सुरु केला.

संगीत मंदारमाला, दिवा जळू दे सारी रात, दिल्या घरी सुखी रहा, सीमेवरून परत जा, अशूची झाली फुले, अकुलिना, माझी बायको माझी मेहुणी यांसारखी प्रसिद्ध आणि दर्जेदार नाटके या वरील मंडळीनी आणली. सुलोचना चव्हाण यांच्या लावणीचा कार्यक्रम खूप रंगला होता. पूर्वीची प्रव्यात हिंदी गायिका मधुबाला झवेरीचाही कार्यक्रम ठेवला होता. मुरलीधर गेडे यांचा एकपाची प्रयोग करण्यात आला. संजीवनी बीडकर, तुकाराम खेडकर यांचे तमाशाचेही कार्यक्रम श्री. भद्राणे आणि श्री. मुंहे यांनी सादर केले होते. सुमारे सातआठ वर्षे हे कार्यक्रम आयोजित केले गेले. या नाटकांमुळे व गायांच्या कार्यक्रमामुळे राजा परांजपे, राजा गोसावी, प्रभाकर पणशीकर, काशिनाथ घाणेकर, पद्मा चव्हाण, बाळ कोलहटकर, स्पेश देव, सीमा देव, पं. हृदयनाथ मंगेशकर असे मोठमोठे कलाकार येऊन गेले. सर्वच कलाकारांनी चांगली साथ दिली. तास कोणी दिला नाही; असा उल्लेख श्री. दत्ताशेत भद्राणे विनायाने आणि आदराने करूतात. नाटकाना गटीही चांगली व्यायाची. नंतरही इतर काही नाटकमंडळ्या स्थापन झाल्या; पंतु सातत्य राहिले नाही.

मिठाचा सत्याग्रह : ब्रिटिश काळात बरीच तरुण मंडळी गांधीजींच्या सत्याग्रह चाळवलीकडे आकर्षित झाली होती. दिनांक २६ जानेवारी १९३० रोजी ठिळक मंदिरात सभा होऊन, संपूर्ण स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा वाचण्यात आला. स्वातंत्र्य चाळवलीचे लोण खेडोपाईही पोहोचले होते. आंदेलनाच्या सभा कधीकधी लोकल बोडांच्या दाढी शाळेतही होत असत. ब्राह्मण आळीतील हनुमान व्यायामशाळेतील अनेक युवक या आंदेलनात उडी घेण्याचा निर्णय घेऊ लागले. तत्कालीन मध्यप्राताचे मुख्यमंत्री डॉ. ना. भा. खेरे हे १९५६ च्या सुमारास या हनुमान व्यायामशाळेला भेट द्यायला आले. यांचा जन्म भिंवडीचा असून, त्यांचे या व्यायामशाळेजवळ होते. सन १९३० च्या मे महिन्यात भिंवडीस कै. नानासाहेब दामले यांच्या

अध्यक्षतेंवांती कायदेमंगास प्रारंभ झाला. ठिळक मंदिरापासून ते भिंवडीच्या खाडीपर्यंत प्रभात फेरीही झाली. येताना खारे पाणी घेऊन काही लोक परतले. आणलेल्या पायापासून मीठ तयार करण्यात येऊन, ते जाहीर लिलावात विकण्यात आले; मुख्यापासून पोलिसांच्या भीतीने हे मीठ विकत घ्यायला कोणी पुढे येत नसे. शेवटी बाळा टांगेवाला (म्हसकर) याने हे मीठ घेरेटी केले. त्याबद्दल बाळा टांगेवाला यांना इंग्रज सरकारने शंभर रुपयाचा दंडही केला होता. त्यानंतर मिठाचा सत्याग्रह जोर पकडू लागला. बाळा टांगेवाला हा वाणी आळीतील विठ्ठल मंदिरासमेर राहत असे. याच सुमारास भिंवडीत राष्ट्रीय मेळेही जागृतीसाठी होऊ लागले होते. ठिळक मंदिरात एक मोठे खाली कापड्यांचे प्रदर्शनी भरविले गेले होते. सरदार वल्लभाई पटेल यांनी या प्रदर्शनाचे उद्घाटन केले होते. स्वेदशेली चालना म्हणून गांधी सप्लाह होत असे.

ब्रिटिशांच्या विरोधात चाळवल व अन्य काही : लोकमान्य ठिळकांच्या नंतर स्वातंत्र्यसंग्रामाची धूमा गांधीजींच्या खांदाचावर आली. दक्षिण आफिकेत त्यांनी ब्रिटिशांच्या धोणाबदल मोठा लढा दिला होता. त्यामुळे ठिळकांनंतर राष्ट्रीय नेतृत्वाची कमतरता जाणविली नाही. गांधीजींनी ब्रिटिश सर्वोरोधात आपला लढा अधिक तीव्र केला. असहकार, सत्याग्रह, परदेशी मालावर बहिष्कार हा मार्ग त्यांनी व्यापक केला. त्या वेळची पिढी गांधीजीकडे आकर्षित झाली होती. ब्रिटिश सर्वोरोधात आंदोलक अधिक बळकट होण्यास सुरुवात झाली.

भिंवडीही त्याला अपवाद नव्हती. ठिळकांच्या काळातही वांगभंग प्रकरणात भिंवडीच्या नागरिकांनी गावात निषेध मिरवणूक काढली होती आणि मामलेदर कधीरवर मोर्चा नेला होता. ही घटना सन १९०५ मधील आहे. देशात वांगभंग प्रकरणावरून ब्रिटिशांच्या विरोधात मोठे जनसत तथार झाले. वांगभंग म्हणजे वांगालची फाळणी होय. वांगभंग प्रकरण हे एक ब्रिटिश अंगलाच्या न्हासाचे मोठे कारण आहे, असे भाष्य त्या वेळच्या अनेक राजकीय विचारांतीनी केले आहे.

भिंवडीही सन १९२२ नंतर असहकार, सत्याग्रह यांचे वारे खेळू लागले होते. देशात ब्रिटिशविरोधी वातावरण चांगलेच तापू लागले होते. भिंवडीही त्याला अपवाद नव्हती. ब्रिटिश राजवटीच्या स्थापनेपासूनच अनेक जातीजमातीनी ब्रिटिशांना प्रवर विरोध सुरु ठेवला होताच. ब्रिटिशांची जाचक अशी शेतसारा वसुली, जंगलपट्टी व शेतीविषयक कायदे यामुळे ब्राह्मणांपासून तर आदी कोळी, रामोशी, भिल, कुणबी असे सर्वच लोक त्रासून गेले होते. त्या काळी पारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा हा शेतीच होता, ही बाब ब्रिटिशांच्या व त्यांचे

गोडवे गणरे न्या. महादेव गोविंद रानडे, लोकहितवादी यांसारख्या विचारवंतांच्या कथीच लक्षात आली नाही.

इन्कम टॅक्सविरोधी आंदोलन : सन १८५७ चा उठाव आणि १८८६ मधील कॉर्प्रेसची स्थापना, या मधल्या काळात ठाणे जिल्हात ब्रिटिशांच्या विरोधात एक मोठी घटना १८६० सालात वासई येथे घडून आली. ब्रिटिशांनी जनतेवर इन्कम टॅक्स लादला, ती ही घटना होय. त्याचे परिणाम भिंवंडी, शहापूर, कल्याण, पनवेल येथेपर्यंत पोहोचले होते. मोठाच विरोध झाला. भिंवंडी, कल्याणमधील नागरिकांनी मामलेदार कर्तेचिवर मोर्चे नेले. सन १८५७ च्या ब्रिटिशांविरुद्धच्या उठावात जो लळकी खर्च ब्रिटिशांचा झाला, तो भर्लन काढण्यासाठी आम्ही हा इन्कम टॅक्स बसविला आहे, असे ब्रिटिश सरकारने जाहीर करून टाकले.

भिंवंडीमध्ये सर्वच ताळुके एकत्र येऊन, निषेधाच्या चळवळी सुरु झाल्या. इन्कम टॅक्ससंबंधीचे सर्व फॉर्म्स आणि नोटिस फाईन फेकून देण्यात आल्या. परिस्थिती हाताबाहेर गेली. मामलेदार, तलाठी यांना लोक आवरेनासे झाले. अखेर मि. हंटर नावाचे सहाय्यक जिल्हापिकारी गाण्याहून वसईला आले. हंटरनी या प्राप्तीकाऱ्ये समर्थन केले; पांतु लोकांनी एकले नाही. डाकबंगलाच्यासमोर सर्व जातीजमातीचे मिळून दोन हजार लोक जमले होते. पुन्हा नोटिस वाचून दाखविण्यात आल्या. गोवर्धन गंगादास वाणी यांचे पहिले नाव होते. त्यांनी नोटिस घेण्यास नकार देऊन, सरकारावर टीकेचा भडिमार केला. ब्रिटिश सरकारचा अनावश्यक खर्च, उधळपटी त्याच्या अधिकांयाना मिळणारा गलेलढून फार यावर ते टीकातमक बोलले. ब्रिटिशांनी भारतीयांना व्यापार, उद्योगांधंदे काहीच ठेवले नसून, रेड इंडियन्सप्रमाणेच भारतीय लोक दारिद्र्य आणि उलुमाखाली मरणार असे त्यांनी भाकित केले. गोवर्धन वाणीना पकडून नेण्यात आले; पण उपस्थितांनी त्यांना परत सोडवून आणले. हंटर कलेक्टर डाकबंगलाच्याहून मागील वाजूने वसईतून ठाप्याला पळून जायला निघाले. सत्याग्रहीनी बोट अडवून धारली. हंटरशी झटापट झाली. बोटीवर द्याडफेक करण्यात आली. नंतर बोच पोलीस वसईत येऊन, अनेकांना पकडून आले. हे आंदोलन उत्पूर्त होते. गोवर्धन वाणी हे पहिले सत्याग्रही ठरतात.

इन्कम टॅक्स सत्याग्रह, मिठाचा सत्याग्रह, होमरुल चळवळ, पैसा फंड, चले जाव आंदोलन या सर्वांशी भिंवंडीतील स्नातांश्वेसिकांचा संबंध होता. हे संक्रमण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडेही झालेले दिसते. ठाणे जिल्हातील बरीचांशी मुळे शिक्षणसाठी पुण्याला जात असत. त्याच्यावर ठिळक आणि पुण्यातील वातावरण याचा प्रभाव पडतच असे. जिल्हामध्ये सार्वजनिक सभाही

सत्याग्रहीनी सुरु केली होती. कल्याण व भिंवंडी येथील पांढरपेशा वारिकर या सभेचा प्रभाव आहे; असे दिनांक ३ फेब्रुवारी १८९७ चा जिल्हा मीजिस्ट्रॅटचा अहवाल सांगतो.

नाशिक येथे स्वातंत्र्यावरी सावारक मित्र मेळ्याची स्थापना केली होती. ते साल बहूदा १९०२ असावे. या मेळ्याची सभा शिवायंत्रीबाबत भिंवंडीत झाली. या सभेला वासुदेव रामचंद्र घनवटकर, तत्या वासुदेव कुटे, गोविंद रघुनाथ मुळे (मराठी शाळेचे मुख्याध्यापक) उपस्थित होते. सन १९०२ नंतर पैसा फंडाकरिता ठाणे, भिंवंडी, कल्याण येथेही काही सभा झाल्या. दिनांक २९ ऑगस्ट २००६ रोजी स्वदेशीच्या संबंधात सभा भिंवंडीला झाली. अध्यक्षस्थानी कल्याणचे भारताचार्य के. चिंतामणराच वैद्यव होते. त्यांनी स्वदेशीच्या माध्यमातून विज्ञान आणि कलांचा विकास झाला पाहिजे, असे सांगितले.

याच काळाच्या सुमारास साताच्याहून स्वदेशी साखर जिल्हात येत होती. भिंवंडी तालुक्यातील पडथा या गावी स्वदेशी साखेची जाहिराती करण्यात आली होती. दिनांक २५ जून १९०८ रोजी भिंवंडीच्या एका वारिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्याने एक अहवाल ब्रिटिश सरकाराला सादर केला की भिंवंडीच्या सरकारी शाळेतील काही शिक्षक हे सरकारावरीधी प्रचार करतात आणि शाळेतील मुलांना केसरीतील लेख वाचून दाखवितात. वंदेमात्रम् च्या घोषणा द्यायला लावतात. २८ जुलै रोजी ठिळकांना राजद्रोहाची शिक्षा झाली. त्या कारणामुळे बाजारपेठ बंद होती. या शिक्षेच्या विरोधात अपिल करण्यासाठी निधी हवा होता. म्हणून साहित्यसप्तांत के. न. चिं. केळकर हे कल्याणाहून भिंवंडीत आले. तेथे त्यांनी के. वासुदेव रामचंद्र घनवटकर यांच्या घरी मुक्काम केला. दुसऱ्या दिवशी सभा आयोजित केली गेली. या बैठकीला भिंवंडीचे पोस्टमास्टर, टेलिग्राम मास्टरही उपस्थित होते, असे त्या गुप्त अहवालात म्हटले आहे.

नाशिक जेल च्या अहवालानुसार गोविंदराव सहस्रबृद्धे यांचा सावरकरांनी स्थापन केलेल्या गुप्त मित्रमेळ्याशी संबंध होता. त्याच्या घरावर पोलिसांनी धाड टाकली होती; पांतु त्याच्या हाती काही सापडले नाही. भिंवंडीत कै. मोरेवर लेले म्हणून ठिळकभक्त होते. कै. लेले व कै. सहस्रबृद्धे हे दोघेही भिंवंडीतील अभिनव भारत चळवळीचे प्रमुख होते.

ठाणे जिल्हात अरुणोदय, हिंदू, पंच, या स्थानिक वृत्तपत्रांप्रमाणे 'केसरी', 'काळ' ही वर्तमानपत्रे येत होती. बंगलचे जहालमतवादी म्हणून बिपिनचंद्र पाल यांचे 'स्वराज' नामक वृत्तपत्र मुंबईत येत असे. त्याच्या काही प्रती

वसईप्राणेच भिंवंडीच्या वाचनालयात आढळून आल्या होत्या.
सन १९०९ च्या मे महिन्यात टिळक फडासाठी पुण्याहून कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर आणि कल्याणहून चिंतामणराव वैद्य, प्रभाकर ओळक, वसईहून सदाशिव मराठे हे भिंवंडीला श्री. वासुदेव रामचंद्र उर्फ भाऊसाहेब घनवटकर यांच्याकडे आले. त्या समेत्या वेळी रु. १०२०/- इतके जमा करण्यात आले होते.

भिंवंडीजवळील च तालुक्यातील अणजू येथील कै. काका नाईक यांचेही ब्रिटिशविरोधी चळवळीत मोठे योगदान आहे. त्यांना राजदोहानच्या आरोपावरून अटक झाली होती. त्यांनी उठावाची मोठी योजना आखली होती; पण ती प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही. काका नाईकाना अठरा महिन्याच्या सप्रम कारावासाची शिक्षा झाली.

कल्याण, भिंवंडी, शहपूर, मुरबाड, वाडा, अंबरनाथ, बदलपूर, जवळपरेश वाणे, वसई, बोर्डी, डहाणू, घोरवड हे प्रांत राजकीयदृष्ट्या अधिक जागृत व सक्षम होते.

भिंवंडीचे श्री. मोरोपत लेले आणि गोविंदराव सहस्रबुद्धे यांच्या घरांच्या झडत्याही घेण्यात आल्या होत्या. भिंवंडीतील एकूण बारा जणांना ‘अभिनव भारत’ची शपथ देण्यात आली होती. त्यात गोविंदराव सहस्रबुद्धे आणि फेटे (तलाठी) हे होते. ही घटना सन १९०७ मधील आहे.

सन १९१६ एप्रिल मध्ये ‘होमरुल’च्या चळवळीला प्रारंभ झाला. त्यासाठी होमरुल लीगची स्थापना करण्यात आली. १९१५ सालात कौशिंसवे अधिवेशन मुंबईला भरले होते. त्यासाठी भिंवंडीहून वल्लभदास ठक्कर आणि पांडुरंग मुंद्रुदशेठ हे हजर गाहिले होते. भिंवंडीतील वकील वर्गानीही टिळक फडासाठी पैसा दिला. पोलीस अहवालातुसार श्री. प्रभाकर भास्कर कुंते हे होमरुल चळवळीत विशेष रस घेत आहेत; असे महल्ले आहे.

ठाणे जिल्हा कॉर्पोरेश समितीने लख्नौ येथे होणाऱ्या कॉर्पोरेशनाला जणाच्या प्रतिनिधिंशी यादी प्रसिद्ध केली होती. त्यात भिंवंडीतील श्री. महादेवराव दीक्षित-जोगळेकर, श्री. नारायण सदाशिव जोग, श्री. श्रीधर बापू, कर्वे आणि श्री. प्रभाकरपत कुंते यांची नवे आहेत. दि. १६ जून १९१७ रोजी टिळकशिव कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांना भटण्यासाठी भिंवंडीचे नारायणराव जोगळेकर-दीक्षित हे कल्याण स्टेशनवर गेले होते. तेथून ते भिंवंडीस आले. श्री. श्रीधर बापू, कर्वे यांच्याकडे उतरले होते. खाडिलकरनी ‘स्वराज्य’ या विषयावर एक हजार लोकांसमोर आपले विचार मांडले. कल्याण येथे स्वराज्य तालुका समिती स्थापन करण्यात आली. त्यात भिंवंडीच्या लक्षणराव कुट्ट्यांचा समावेश

करण्यात आला. होमरुल लीगच्या समितीत कै. नारायणराव जोग (वकील) होते. त्यांच्याकडे सदस्य नोंदवणीचे फॉर्म असत. सन १९१८ च्या सुरुवातीस पडधा (भिंवंडी) येथील पोलीस अहवालातुसार भिंवंडी गावातील श्री. प्रभाकर भास्कर कुंते यांनी टिळक फडासाठी पडध्यातून निधी गोळा केला आहे. तो सुमारे रु. ७००/- इतका आहे. त्यात काही गुजराथीही आहेत.

कल्याण येथील पोलीस अहवाल सांगतो की, भिंवंडी-वाडा येथे छापील पत्रके वाटण्यात आली आणि त्यात असे आवाहन करण्यात आले आहे की, लोकमान्य टिळक हे दिनांक १० मार्च १९१८ रोजी कल्याण-भिंवंडीचा दैग करणा असून, त्यावेळी रुपये ५,०००/- चा निधी जमा करून देण्यात याचा. ही रक्कम भिंवंडीतील श्री. नारायण सदाशिव जोग (वकील) यांच्याकडे जमा करण्यात याची, असे अपिल होते.

टिळकांची भिंवंडी भेट : सन १८९५ ते १९१० दरम्यान लोकमान्य टिळक म्हणजे भारतीय हृदयाचे स्पंदन होते. त्यांचे असंग व्यक्तिमत्त्व, विचारआचार, त्याग, निर्भिडता, प्रचंड विद्वता यामुळे सारे भारतीय लोक त्यांच्या प्रभावाखाली देशभक्तीचे धडे गिरवत होते. भिंवंडीही त्याला अपावाद नव्हती. त्या काळात ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला आव्हान देण्याची ताकद आणि हिम्मत फक्त लोकमान्यांच्याच तारी होती.

दि. १० मार्च १९८१ रोजी लोकमान्य टिळकांनी भिंवंडीला भेट दिली होती. वरील दिवशी ते सकाळी कल्याणाला आले. तेथे त्यांची रथातून स्वेशनपासून ते गावात भारताचार्य कै. चिंतामणराव वैद्य यांच्या घरापर्यंत लोकांनी मिरवणूक काढली. तो रथ स्वतः काही कार्यकर्त्यांनी ओढत आणला. कल्याणाला फुडके वाड्यांशेजारी त्यांची सभा झाली. अध्यक्षस्थानी चिंतामणराव वैद्य होते.

कल्याणहून दुपारी टिळक भिंवंडीस आले. त्यांच्याबरोबर साहित्यसम्मान न. चिं. केळकर होते. ब्राह्मण आळीतील श्री. बापूसाहेब कर्वे यांच्या घरी आले. श्री. कर्वे यांच्या आमरीवर सर्वाना पानसुपारीचा कार्यक्रम झाला. या प्रसंगाचा फोटोही अद्याप चांगल्या स्थितीत आणि सुस्पष्ट आहे. पुढे हा फोटो श्री. दतोपतं कर्वे यांनी वाचनालयाकडे सुपूर्दे केला. तो फोटो आणि टिळकांच्या सभेचा फोटो आजही वाचन मंदिरात बघावयास मिळतो. टिळकांची सभा गवाबाहे पडत्या स्वत्यावर चाचिद्रा येथे एका माळावर पैण्यात आली; कारण गावात सभा घेण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने फरवानगी नाकारली होती.

सायंकाळी ४ च्या सुमारास ही सभा होती. बरोबर न. चिं. केळकर आणि

धोडोपत विद्वांस होते. भिंवंडी गाव व आसपासच्या खेडेगावांतून मोठी गर्दी झाली होती. हजारो लोक जमले होते. हिंदूबोरेबर मुसलमानांनी मोठचा संख्येने हंजेरी लावली होती. सभेच्या अध्यक्षस्थानी भिंवंडीचे नाराध्यक्ष श्री. अलीसाहेब फकीह हे होते. भिंवंडीकरांतके रु. ५,०००/- ची ईली होमरुल चळवळीसाठी टिळकाना अर्पण करण्यात आली. टिळक पुढे ठाणे, पनवेल येथे सभा घेऊन, पुण्यास रवाना झाले. भिंवंडी तालुक्यातील पडव्यासारख्या खेडेगावातूनी होमरुल लोगासाठी आर्थिक मदत झालेली आहे.

टिळकांच्या भिंवंडी दौऱ्यासाठी जी स्वागत समिती निर्माण केली गेली होती; त्यात श्री. नारायण जोग व श्री. प्रभाकर कुंते वकील हे प्रमुख होते. ठाणे जिल्ह्यातील बच्याच गावात होमरुल लीगांच्या शाखा सुरु झाल्या होत्या. याच सुमारास ब्रिटिश सरकाराने टिळकांचा पासपोर्ट जप्त केला होता. त्याच्या निषेधार्थ ठाणे जिल्ह्यात सभा आयोजित करण्यात आल्या होत्या. टिळकांच्या कल्याण, भिंवंडी, ठाणे, पनवेल या दोऱ्याची सविस्तर माहिती श्री. न. चिं. केळकर यांना दि. १२ मार्च १९९८ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या 'केसरी'च्या अंकात दिली.

ठाणे जिल्ह्यात कांगेस कमिट्यांच्या स्थापना या मुद्भवात्ताने १९९६ ते १९२० या दरम्यान झाल्या आहेत. कल्याण, मुरबाड, भिंवंडी, शाहपूर, वाडा या तालुक्याकरिता एक उपरिभागीय काँगेस समिती स्थापना करण्यात आली. ठाणे जिल्ह्यात होमरुल लीगाचे सदस्यत्व घेतलेल्यांची संख्या बाराशेच्या आसपास होती. तीन वर्षात होमरुलच्या पन्नास एक सभा जिल्ह्यात झाल्या. स्वतः लोकमान्य टिळक, न. चिं. केळकर, नितामणारव वैद्य, 'काळ'कर्ते शिवराम महादेव परांजपे हे कायम दोऱ्याचे होते. कायम दोऱ्याचा असत.

सन १९९९ मध्ये भिंवंडी काँगेस कमिटीची स्थापना झाली. त्या अगोदर सन १९९९ मध्ये ब्रिटिशांनी गोलंट अंकेट भारताकर लादला; त्याबाबत एक निषेध सभा भिंवंडीत झाली होती. दुकानेही बंद ठेवण्यात आली होती. दिवाणशा दर्गा येथे हिंदू-मुसलमान यांची संयुक्त सभाही गोलंट अंकेटबाबत झाली. गुलाम मुस्तफा खतिब हे सभाध्यक्ष होते. नारायण लक्षण कुंटे, नारायण सदाशिव जोग, प्रभाकरपंत कुंटे, वामन रामचंद्र कानिकरा, अब्दुल रजाक फकीह यांच्याशिवाय आणवी पाचशे लोक उपस्थित होते. नारायण सदाशिव जोग आणि महादेव कृष्ण दीक्षित जोगळेकर यांनी वरीलबाबत मोठा पुढाकार घेतला होता.

सन १९९९ च्या अखेरीस पौरस शांतता करार तुर्कस्थान व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये झाला; मात्र या कराराच्या विरोधात भिंवंडीत एक सभा गुलाम नवी

फकीह यांच्या पुढाकाराने झाली. कारण या करारात काही जाचक अटी तुर्कस्थानवर लादल्या गेल्या होत्या.

टिळकांनंतर भिंवंडी हे खिलाफत चळवळ आणि असहकार याचे प्रमुख केंद्र होते. नेहमीच बैठका होता. समितीचे पाच सचिव होते. एन. एस. जो. जोगळेकर, जोशी, महंमद आगा, शेख महंमद असे सचिव होते. ब्रिटिशांच्या शोणणाच्या विळळ असहकार आंदोलन हे एक प्रभावी साधन आहे असे टिळक, गांधींना ठामणे वाटत असे. असहकारासंबंधी ही वांचावर सभा होत असत. सप्टेंबर १९२० मध्ये भिंवंडीच्या जुम्मा मशीदीत मोठी सभा घेण्यात आली. या सभेला दोन हजार मुसलमान आणि एकशेपन्नास हिंदू हजर होते. अलीसाहेब हाजीभिंया, मुहमंद काझी, हाजिमिया अब्दुल, कादीर निजामुद्दीन हाजी गुलाम, नारायण मोरेश्वर घनवटकर, रामनारायण, आदी ग्रामस्थ उपस्थित होते. २५ ऑक्टोबर १९२० रोजी गावात फार मोठी मिरवणूक दोन्ही समाजांनी काढली. सुमारे चार हजार लोक जमा झाले होते. कुंटे, दांडेकर, कर्वे, दीक्षित-जोगळेकर, घनवटकर, अब्दुल रहेमान, निजामुद्दीन कुवारी नांची नावे अहवालात दिसतात. एकत्रेचे महत्त्व, ब्रिटिशांना तीव्र विरोध, स्वदेशीचा वापर, शैक्षणिक किंवा सरकारी पदव्यांचा त्याग या विषयांवर आपली मते काही वरक्त्यांनी मांडली. भिंवंडी डी.एस.पी.च्या वारेंतुसार देशी चहाच्या विक्रीतून रुपये एकशे पन्नास जमा झाले होते. ते उद्दू राष्ट्रीय शाळेला देण्यात आले. एक दिवस ब्रिटिशांवरचा राग व्यक्त करण्यासाठी भिंवंडी तालुक्यातील सर्व तलाठी संपावर गेले होते. भिंवंडी तालुक्यातील खारबाब येथे आगरी समाजाने असा निधार केला की, यापुढे युरोपियन लोकांना शिकारिच्या खेळत अजिबात सहकार्य करणार नाही.

सन १९२१ नंतर ठाणे जिल्ह्यात असहकार, स्वदेशी, स्वराज्य, बहिष्कार, खिलाफत यावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले. टिळक फंड, हिंदुमुसलमान एकता या बाबीचाही समावेश होता. जिल्ह्यात चिंतामणारव वैद्य (कल्याण), वै. जमनादास मेहता (झाणू) यांसारबे खंडे नेवृत्व तर होतेच; पण न. चिं. केळकर, डॉ. नारायण दामोदर सावरकर हे अन्य प्रांतातील नेते लोकांमध्ये स्वराज्याची ज्योत पेटविण्यासाठी मोठी मदत करीत असत. असहकार आणि खिलाफत चळवळीना मदत करण्यासाठी जिल्ह्यात काही टिळकाणी स्वयंसेवक दलेली स्थापन करण्यात आली. ऑगस्ट १९१७ मध्ये कल्याण ब्राह्मण स्वयंसेवक दल, तर भिंवंडीत सन १९११ मध्ये मुस्लिम स्वयंसेवक संघ दल स्थापन करण्यात आले. सोपारा, वर्सई, नारायण येथी अशी दले निर्माण झाली.

दिनांक १ व १४ ऑगस्ट दरम्यान भिंवडीत काही सभा झाल्या. त्यासाठी सरोजिनी नायडू, ल. ब. भोटकर, जमनादास मेहता, विक्रमभाई पटेळ असे नामांकित वक्ते आले होते. १ सप्टेंबर १९२१ रोजी दिलीचाले मोलवी मुश्ताक अहमद यांनी एक प्रक्षेपक भाषण सौदागर मोहल्ल्यातील मशीदीत केले होते.

दारु दुकानाच्या विरोधात पिकेटिगाही इतर गावाप्रामणे भिंवडीतही होत असे. त्यासाठी एक समिती व स्वयंसेवक दल स्थापन करण्यात आले. दारुच्या दुकानातून परत येताना एका सोनाराला स्वयंसेवकांनी पफडले होते. पोलीस अहवालानुसार भिंवडी तालुक्यात कालहेर, लाभिवली, धामणाच आणि भिंवडी शहरात जोरदार पिकेटिंग झाले.

सप्टेंबर १९२१ ला वल्लभदास रणछोडदास ठक्कर आणि महमद हुसेन इमामददीन मददू, यांनी भिंवडीत स्वदेशी कापाडाचे दुकान सुरु केले होते. २० आक्टोबर १९२१ ला भिंवडी येथे एका समेत मोलाना अब्दुल कलाम अझाद यांनी नागरिकांना खिलाफत आणि अंगोरा निधीकरिता मदत करण्याचे आवाहन केले. एकूण रुपये ११,०००/- चा निधी जमा झाला. याच सुमारास भिंवडीत पोलीस आणि स्वयंसेवक यांच्यात हाणामारी झाली. नोव्हेंबर १९२१ मध्ये व्यापारी व शिंफी समाजाची सभा झाली. गुलाम नबी फकीह आणि इतर खिलाफत नेते हजर होते. फक्त स्वदेशी कापडच वापरणे हा ठारव मंजूर झाला. परदेशी कापड वापरल्यास रु. ५५/- चा दंड करावा, असेही सर्वानुसारे ठरले. रु. ३००/- चे परदेशी कापड जाळण्यात आले. भिंवडीत दिनांक १५ डिसेंबर १९२१ रोजी टिळक मंदिरात राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करण्यात आली. त्यासाठी निधी आणि धान्य जमा करण्यात आले. सुखवातीला या शाळेत सतरा विद्यार्थी होते. लखिनदास भीमजी ठक्कर हे अध्यक्ष तर वर्ही एम. ठेसर या नावाचे शिक्षक होते; तर वल्लशेट गोकरणी यांनी चारखा चालविण्यासाठी प्रशिक्षण का चालू केला. त्यासाठी दोन शिक्षक नेमले आणि काहीना त्या शिक्षणासाठी साबरमतीला पाठविण्यात आले. महंमद हुसेन मददू हे खिलाफतचे कार्यकर्ते इंग्रजी शाळेचे शिक्षक होते. नोकरीचा गजीनामा देऊन ते असहकार चळवळीत सामील झाले होते.

भिंवडीचे प्रभाकर भास्कर कुटे, वल्लभदास रणछोडदास, गुलाब नबी फकीह, महमद हुसेन इमामददीन मददू, जोग कवील, गोविंदराव सहस्रबृद्धे यांची नवे नेहमी पोलीस अहवालात दिसतात. जानेवारी १९२२ मध्ये खिलाफत समितीने 'अंगोरा' दिनाचे आयोजन केले. त्यासाठी रु. २,४००/- जमा झाले. कल्याण-भिंवडी अशी मोठकरार माहित्स

९२ / भिंवडी बयान

चालविणाचा माणसाने या निधीसाठी आपले दोन दिवसांचे उत्पन्न देण्याचे जाहीर केले.

प्रिल १९२२ रोजी वल्लभदास ठक्कर, महमद हुसेन इमामददीन मददू, यांनी भिंवडीच्या बाजारपेठेत जालियनवाला बाग हत्याकांडानिमित हरताळ जाहीर केला होता. त्यानिमित गावातील कापड आणि धान्यबाजार बंद होता. मात्र चहाची दुकाने आणि टांगे चालू होते.

दिनांक १ ऑगस्ट १९२२ रोजी टिळक मंदिर, भिंवडी येथे श्री मुकुंद गोविंद बिवलकर यांनी काही लोक जमा करून पत्रके वाटली. ताणे जिल्ह्यात 'राष्ट्रसेवक' नावाचे साप्ताहिक सुरु करण्यात येणार असत्याची घोषणा केली. मात्र ते प्रकाशित झाले की, नाही ते कळले नाही.

स्वदेशी वस्तृत्वा प्रसार, टिळक फंड, खिलाफत चळवळ या बाबी कल्याण-भिंवडीत जोर धरून होत्या. स्वदेशी वस्तृत्वी दुकाने आणि खादी, चरख्याचा प्रसार कल्याण-भिंवडीत बाबू झाला होता. भिंवडीला श्री. केशव मोरेश्वर घनवटकर यांचे खादीचे दुकान होते. दिनांक ११ फेब्रुवारी १९२३ रोजी तालुका स्वदेशी कमिटीने रु. १००/- ची खादीविक्री त्यांच्या दुकानातून केली होती. १९२३ ते १९२६ या काळात ब्रिटिश विरोधी आंदोलन काहीसे रोगाळ्ये दिसते. मात्र नंतर रोलेट अॅक्ट, सायमन कमिशन, जमिनीकरील धान्याची वाढ, ब्रिटिशांनी दक्षिण आफिकेत केलेली जुलूम जबरदस्ती यामुळे ब्रिटिशांचिरोधात वातावरण खूपच तापले होते. त्यामुळे १९२८ पासून असहकारिता आंदोलन पुन्हा जोर धरू लागले.

सत्यप्रहीना प्रशिक्षण देण्यासाठी शिवीर : ठाण्याजवळील घणसोली या गावी सत्यप्रहीना प्रशिक्षण देण्यासाठी एक छावणीही उघडण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे अनला, पालै, माटुंगा येथेही प्रशिक्षण छावण्या उघडण्यात आल्या होत्या. भिंवडीचे श्री. प. स. भागवत हे माटुंगाच्या छावणीतून प्रशिक्षित होऊन आले होते. भिंवडीच्या अमेकांनी येथे प्रशिक्षण घेऊन, पुढे स्वातंत्र्य संग्रामात उडी घेतली.

जून १९२८ मध्ये बाईली दिन साजरा करण्यात आला. त्याकरिता भिंवडीतून रु. ५००/- जमा करण्यात आले होते. 'पंजाब केस्सी' लाला लजपतराव यांच्या निधनाबदल भिंवडीतही एक निषेध सभा नोव्हेंबर १९२८ मध्ये घेण्यात आली.

दिनांक २० ऑगस्ट १९३० रोजी भिंवडीच्या नारपालिकेवर कऱ्येसचा झेंडा फडकविण्यात आला. सप्टेंबर १९३० मध्ये मठ सत्याग्रह आणि असहकार, दारु दुकानांसमर पिकेटिंग करणे, याबाबत सर्वांत मोठी सभा झाली. या सभेला

पंथराशे लोक हजर होते. टिळ्क आणि गांधी कालखंडात भिंवडीत अनेक सभा आणि निषेध मोर्चे झालेले दिसतात. विशेष उल्लेखनीय बाब म्हणजे ही चलवळ अमरी खेडोपाठी पोहोचली असून, त्यात सर्वच जतीजमातीचे कार्यकर्ते दिसून येतात. ब्रिटिशांकइन्ही सत्याग्रहींवर दडपशाही आणि अत्याचार मोठ्या प्रमाणाचर झालेले दिसतात. विशेषत: ठाणे जिल्ह्याचा पिशिम किनारपट्टीवर ब्रिटिशांचा रोख अधिक होता. कैक लोकाना किती वेळा अटक झाली, याला सीमाच नाही. अनेकांनी संसार टाकून, केवळ एकाच घेयाने प्रेरित होऊन, स्वातंश्लळ्याच्या अग्निकुडात उडी घेली होती; ते आठवले की, स्वातंश्चाचे मोल किती सर्वांच स्थानावर होते याचा पारदर्शी अमुभव येतो. स्वातंश्चासेनिकाच्या कोशात भिंवडीतील काही सत्याग्रहींची नावे दिलेली आहेत.

१) श्री. कोऱ्डलेकर गजानन २) चाग विठ्ठलदास ३) ठळकर गोवर्धनदास ४) देसाई शांतराम ५) दायू विठोबा ६) फकीह मुस्तफा ७) फडके अनंत ८) शिंदे शंकर ९) शिंदे सखाराम १०) दुर्वे शंकर ११) अच्युत गोविंद १२) काळण बाबू १३) कर्ड नथू १४) पुषोतम चाफेकर १५) धामणकर शीकूज्ञ १६) दिवेकर दिनकर १७) भागवत परशुराम १८) चौधरी रामचंद १९) भावे वासुदेव २०) वाळ विश्वनाथ २१) घारुअण्णा कोहोजकर २२) श्री. इंदुताई भिंडे २३) बाळकूजा कुटे २४) अनंत काशिकर (पड्या)

इतर सत्याग्रहांमध्ये श्रीमती इंतियाबाई धामणकर, लीला गांडे, गणेशपत नेवळकर, रामच्या भूमध्या वल्लाळ, पुण्यार्थी जगानाथ महादेव, कमाल मोमिन, भाऊ सुतार ही नावेही दिसून येतात. प्रमिला दत्तात्रेय उकडवे (पूर्वीच्या पितळे), श्री. मुकुंदराव मराठे यांनीही स्वातंश्च संग्रामात उडी घेतली होती. यातील बहुतेक जणाना अटक झालेली आहे. फटक्यांची शिक्षा मिळाली आहे; तसेच जबर दंडही झाला आहे.

जून १९३५ मध्ये डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी ठाणे जिल्हा दौरा केला होता. ठिक्किठिकाणी त्यांना थेल्या अर्पण करण्यात आल्या. भिंवडीतून रु. १५७/- इतके जमा झाले होते. ही मदत पाकिस्तानमधील भूकंपप्रस्ताना मिळणा रोहती. डॉ. राजेंद्रप्रसाद भिंवडीत कोणाकडे आले होते; ते समजत नाही. पुण्याला पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते सेवादलांची स्थापना करण्यात आली होती. त्याला भिंवडीचे प. स. भागवत हजर होते. नंतर फैजपूरच्या कांगेस अधिवेशनास ठाणे जिल्ह्यातील स्वातंश्चेवक गेले होते. त्यांची जबाबदारी भिंवडीचे श्री. बाबुराव भावे यांच्याकडे देण्यात आली होती. मुंबईहून फैजपूर (खानदेश) येथे एक ज्योत नेण्यात आली होती. भिंवडीत आलेल्या या ज्योतीची देखभाल करण्याची जबाबदारी धामणकर, श्री. भागवत, श्री. कर्व

यांच्याकडे देण्यात आली होती. दिनांक २० नोव्हेंबर १९३८ रोजी भिंवडीत वळ येथे तालुका शेतकी परिषदेवे आयोजन करण्यात आले होते.

दिनांक १२ फेब्रुवारी १९४२ ला श्री. शंकराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली भिंवडीला सभा झाली, ब्रिटिशांना पैसा व मतुबद्धवळ अजिबात देऊ नये, कारण हे युद्ध भारतीयांसाठी नाही; असे त्यांनी आवाहन केले होते.

भिंवडी तालुक्यातील पडऱ्या येथेही आंदोलनाचा मोठा प्रयत्न झाला. कॅप्रिस व राष्ट्रीय स्वायंसेवक संघ हे दोन विळेखोपढे एकत्र आले होते. राष्ट्रीय स्वायंसेवक शाखा कांगेसात विलीन करण्यात आली. अंदोलनाकारिता रु. ११०/- मात्र इतके जमा झाले होते.

दिनांक ९ ऑगस्ट १९४२ पासून स्वातंश्च चळवळ मोठ्या जोमाने ठाणे जिल्ह्यात पसरू लागली. पालघर, विचारी येथे तर युद्धसदृश्य परिस्थिती होती. तेथे पोलिसांच्या गोळीबारात अनेक स्वायंसेवक मारले गेले. तर कित्येच किंवडीचे कांगेसचे सिक्किय कार्यकर्ते श्री. भाऊसाहेब धामणकर यांनी बंदी हुक्म मोहून सभा घेतल्याबद्दल पोलीसप्रमुख स्ट्रॅफर्डने त्याना अटक केली. जिल्ह्यातील सामान्य माणूसही 'चले जाव'च्या घोषणा द्वायला लागला होता. सरकारला प्रशासन चालवणे अत्यंत कठीन होत होते. हे आंदोलन जिल्ह्यातील वाडा, मोऱ्हाडा, जन्हवार अशा दुर्गम भागातही पोहोचले होते. ११-११४२ रोजी भिंवडीतही मिवाणुका व सभा घेतल्याबद्दल आंदोलकांवर पोलिसांनी लाठीहल्ला केला होता. काही लोकांना अटकही झाली होती. डिसेंबर १९४२ च्या अमध्ये भिंवडीच्या बाजारपेठेत काही दुकानांची लुटपार व तोडमोड करण्यात आली होती. सुमारे तीमिएक जणांना अटक करण्यात आली. त्यात सतरा हिंदू आणि बारा मुसलमान होते. जिल्हा मैजिस्ट्रेटच्या मते पंधरा नव्हता. नुकसान झाले. मात्र त्या घटनेचा स्वातंश्चवळजीशी काही संबंध

पोलीस अहवालासार भिंवडीतील श्री. वासुदेव विंबक भावे हे कांगेसचे भूमिगत कार्यकर्ते. यांचा क्रांतिकारक कोतवाल गाठाशी संबंध असल्याच्या संशयावरून त्यांना निचपोकळी रेल्वे स्टेशनवर अटक करण्यात आली. तसेच आंदोलनाशी संबंधित असल्यावरून एकविंस जणांना पकडून नेण्यात आले. स्वातंश्चदिन साजरा केल्याबद्दल आणवी एकाला अटक करण्यात आली. प्रिल १९४३ मध्ये भिंवडीतदर्खाल टोळिग्राफ वारसं आणि खांब यांची मोडतोड केली गेली.

दिनांक २०-१-१९४३ रोजी गावातील कांगेसचे भूमिगत आणि सक्रिय

कार्यकर्ते श्री. प. स. भागवत यांना पुन्हा एकदा मुंबईला अटक करण्यात आली. त्याच्या अटकेन्ऱ्या निवेदार्थ भिंवडीतील एका शाळेच्या विद्यार्थ्यांनी उत्पूर्त हताळ पाळला. लोकांनी मोरचाही काढला होता; पण गोलिसांनी तो उधळून लावला.

दिनांक १८ जानेवारी १९४३ रोजी कल्याणला गष्ट सेवा दलाची शाखा स्थापन झाली. त्या समेता भिंवडीचे श्री. दत्तात्रेय शिवराम उकिडवे होते. भिंवडीत श्री. नेवाळकर यांनी अभिनव चर्चा मंडळ लोकजगृहीसाठी सुरु केले होते. या संदर्भात श्री. युसुफ मेहरअली यांनी एक शिक्षी गावात घेटले होते. भूमिगत राहन कार्य करण्याचे धोरण आवश्यक आले होते. त्यात श्री. भाऊसाहेब धामणकर, बाबुराव भावे, अनंत साळवी, प. स. भागवत, भाऊसाहेब नेवाळकर असे एकूण वीस कार्यकर्ते भूमिगत झाले होते.

ठाणे जिल्हा काँग्रेस कमिटीने भूमिगत चळवळीची जबाबदारी श्री. प. स. भागवत यांच्याकडे दिली होती. नेवाळकरांकडे जोखीम येऊन पडली ती बुलेटिन्स आणि गुप्त प्रक्रे छापण्याची आणि धामणकरांकडे खर्चसाठी लागणाच्या पैशाची जिम्मेदारी सोपविण्यात आली. क्रांतिकारक कोतवाल यांच्या कायल्यालोद्देखील भिंवडीतून मदत होत होती. १९४२ च्या सुमारास भिंवडीत आंदोलनाची तयारी पूर्ण झाली होती. गोवालिया टॅक्टिवरील कागऱ्येसच्या अधिवेशनाला श्री. धामणकर आणि प. स. भागवत दोघेही हजर होते. हे दोघे भूमिगत होते; परंतु ते अत्यंत कठीण काम असल्याने श्री. भागवतांनी बाहेर राहावे आणि श्री. धामणकरांनी स्वतःला पकडून द्यावे, असा निर्णय झाला. पालघर गोळीबाराच्या संदर्भात वरील दोघांनी पालघरला एक गुप्त भेट दिली होती.

फेब्रुवारी १९४५ मध्ये भिंवडीला हरताळ जाहीर करण्यात आला. हिंदू महासभेनेही प्रभात फेरीचा उपक्रम केला. लीला गर्दे, इंदिराबाई धामणकर, प. स. भागवत, युसुफा फकिह, मोईरुद्दीन हरीम, नारायण परब यांना अटक करण्यात आली. दुसऱ्या महाशुद्धात इंग्रजांना मदत करू नये; याकरिता सर्वत्रच मोठा उठाव झालेला दिसतो. कायनिस्ट संघटनानाही स्वातंत्र्य संग्रामात उडी घेतली होती. कांग्रेस श्रीपाट अमृत डांग, गोदाताई पलळेक ही नवे सत्याग्रहीमध्ये नेहमीच दिसतात. १९३४ च्या सुमारास श्री. प. स. भागवत यांनी जिल्हाचात समाजवादी पक्ष स्थापन करण्यातही पुढाकार घेतला होता. श्री. भा. न. कुलकर्णी, सुंबललाल कलंजी, मेहर तुकाराम, कमाल मोमिन, लोहर काशिनाथ, वाळ विभाकर केशव, अनंत साळवी, बाबुराव भावे, बळीराम पुण्यार्थी, धाऊ सुतर या सर्वांनाच कमीआधिक काळाकरिता तुरुवासाची शिक्षा झाली आहे. श्री.

मुंबुद रामचंद्र मराठे हे बुलेटिन वाटताना पकडले गेले होते; परंतु त्यांचे लहान वय लक्षात घेऊन सोइून देण्यात आले. दत्तात्रेय शिवराम उकिडवे हे भूमिगत होते. १९४२ च्या अंदोलनात पकडले जाऊन, त्याना मारहण झाली होती, परंतु खारकर नावाच्या एका पोलीस अधिकाऱ्याच्या मदतीने ते सुटले.

श्री. नेवाळकरांकडे गुप्त प्रक्रे वाटण्याची जबाबदारी बनावा वेळेला असे.

श्री. नेवाळकरांकडे नेत्यांची भाषणे, विविध ठिकाणी आंदोलने, घटना बुलेटिन्समार्फत समाजवादी नेत्यांची भाषणे, विविध ठिकाणी आंदोलने, घटना बुलेटिन्समार्फत वाटण्याची चोख कामगिरी ते करीत असत. 'आजाद' या नावाने एक बुलेटिन ठाण्याच्या छापाईचे काम नेवाळकर करीत आणि धामणकर वितरण करीत. छबिलदास शाळेचे श्री. गोखले मास्टर ते गढळ भिंवडीत आणीत असत. खेरे तर १९४२ आंदोलन हे प्रमुख्याने श्री. अच्युतराव पटवर्धन, डॉ. राम मनोहर लोहिया, एसेम जोशी, युसुफ मेहरअली यांनीच जोर पटवर्धन, डॉ. राम मनोहर लोहिया, एसेम जोशी, युसुफ मेहरअली यांनीच जोर पटवर्धन सुरु ठेवले होते. कारण त्या वेळचे मोठे कॅमेस पुढारी गंधी, नेहरू, पटेल हे तुरंगात होते. नेवाळकरांचे बोर्च हाल बेशुद्ध पडेपर्यंत ब्रिटिश सरकारने केले.

श्री. भिंवडीच्या सत्याग्रहांचा हुतात्मा भाई कोतवालांशीही संबंध होता. कोतवाल हे क्रातिकारक होते. श्रीमती आरका धामणकर याही मुंबईहून पिशवीत हत्यारे लपवून आणीत असत. हे साहित्य अत्यंत गुनपणे पोहोचविण्याचे काम श्री. बाबुराव भावे करीत असत. कोतवालांना मदत करणारे श्री. प. स. भागवत पकडले गेले व ते जुलै १९४५ मध्ये तुरंगातून सुटले.

श्री. भिंवडीच्या कायर्साठी ज्या महत्वपूर्ण बैठकी होत असत, त्याना श्री. प. स. भागवत, भाऊसाहेब धामणकर, नेवाळकर हे नेहमीच हंजर असायचे. बैठकीतील योजनांच्या अनुसार ठाणे जिल्हाचात भूमिगत चळवळीचे कामकाज सुरु होते.

पालघर गोळीबारा प्रकरणाने जिल्हा अधिक ढवळून निधाला आणि तीव्र संतपाची लाट इंग्रजांच्या विरोधात निर्माण झाली. उल्लेख केलेल्या सर्वच सत्याग्रहांचे स्वातंत्र्य चळवळीला दिलेले योगदान अंत्यंत मोलाचे आणि केवळ अविस्मरणीय आहे. मुंबई ही ब्रिटिशांची आर्थिक राजधानी असल्याकारणाने, ल्यातचाच ठाणे जिल्हाचाची निवड भूमिगत कायर्साठी केली गेली होती; म्हणून या कायर्साठा विशेष महत्व आणि स्थान आहे.

शालेय जीवन असे होते : शंभर वर्षपूर्वी भिंवडीची लोकवस्ती आमादीच कमी म्हणजे अंदाजे तीसपस्तीस हजार असावी. शाळाही मोजव्या होत्या. स्थानिक स्वातंत्र्य संस्था कायदा झाल्यावर हळ्हूहळ्हू, शाळा उधू लागल्या. लेले मास्टर, गुरु भावे, अनंत साळवी, बाबुराव भावे, बळीराम पुण्यार्थी, धाऊ सुतर लोकल बोडाची द्याडी शाळा एकशे वीस वर्षपूर्वी स्थापन झाली. त्यांतर

व दगडी फरसबंदीचा चौक होता. ती कचेरीच्या कामकाजाची जगा असावी. विद्यार्थ्यांच्या संखेच्या मानाने वर्गांचे हॉल मोठेच बाटत होते. सदर इमरत नंतर एका पारशाने विकत घेतली. त्यानंतर सदरहू जगा शाळेने मिळविली. कालैधात हा सांस्कृतिक ठेवा नष्ट होऊन; तिथे एक बैंगलळ व गिरामिडीची इमरत उभी राहिली. उनी इमरत पडताना बघताना मनाला अतीव वेदना झाल्या.

शाळेचा शारदोत्सव आणि फुलेगा मासिक : दस व्याच्या सुमारास आमच्या प. रा. विद्यालयाच्या उन्या इमरतीत शारदा सभागृहात ‘शारदोत्सव’ मोठ्या उत्साहात आणि आनंदात पार पडत असे. दोन दिवस आगोदर काही विद्यार्थी शारदा हॉलमध्ये रंगीत ड्रिगमिळ्या व पताका लावीत असत. सरस्वतीची तर्खीर मध्यांत बसवून, त्या मध्याभोवती छाणशी आपास केली जाई. बाजूला दोन समया असायच्या. ग्रनी ९ वाजता काही विद्यार्थी आरती करीत. नंतर १० वाजण्याच्या सुमारास शाळेच्या दांडेकर सभागृहात सांस्कृतिक आणि मनोरंजनाचे कार्यक्रम व्हायचे. एकांकिका, विष्णव वेष, रेकॉर्ड डान्स असे अनेक कार्यक्रम विद्यार्थी सादर करीत असत. काही शिक्षक तीन अंकी नाटके बसवून देत असत.

इंग्रजी आणि उर्दू माध्यमाचे प्रस्थ त्या काळी नसल्याने मुसलमान आणि अणा तेळू मुलेही मारठीत शिक्षण घेत असत. अनेक पालक आपल्या मुलांबाबत बिनाघोर असायचे. आपला मुलांकिंवा मुलांगी गोखवले मास्तर वा साठे मास्तरांच्या शाळेत आहे, महत्याकर त्यांना चिन्ता नसे. शाळांतील वाताकरणी हारच्यासारखे होते. शिक्षक आणि पालक एकमेकांना ओळखत असत. साठे मास्तरांच्या अनेक आठवणी आजही त्यांचे जुने विद्यार्थी काढतात. काही लोक त्यांची बिडी पिण्याची नक्कलही हवेहव करतात. ते विद्यार्थ्यांना धोपटत असत; परंतु एकही पालक कधी त्यांना जाव विचारयला गेला नाही.

प. रा. विद्यालयात बेच शिक्षक असायचे. पु. ल. म्हणत त्याप्रमाणे, ‘धोतराला तो मास्तर अन् पैटीला तो सर’ असायचा. उदाहरणार्थ लेले मास्तर, उकिडवे मास्तर आणि मा कर्वै सर, मुंहै सर, काळकर सर, वरी... मात्र विनायकराव उकिडवे मास्तरांचा धाक जबादत्स्त होता. धोतर, कोट, गांधी टोपी असे. कोटाच्या खिंशात हात घाळून, उन्या शाळेच्या म्हणजे पारशी वाळ्याच्या चारपाच पायन्या चढत यायचे. बाहेर छेट मेदान होते. त्या पलिकडे शाळ्या उन्या कौलारू इमारतीत होती. उकिडवे मास्तरांची नजर करडी; आवाज हुकमी होता. ते आले की, सर्व शाळांच चिडीचूप होत असे. वारावर आले तर थरकाप उडायचा; मात्र मनुष्य तत्वनिष्ठ आणि राजकीय व सामाजिक चळवळीतला होता. त्यांनीच भिंवंडीचे उद्योगापती कै. दादासाहेब दांडेकर यांचे मार्मिक चरित्र लिहिले आहे.

या शाळेची खासियत म्हणजे ही वास्तू पेशवेकालीन होती. एक मजली बन्याचदा शुक्रवारी वारामध्ये भेळेचेही कार्यक्रम दोनचार आणे प्रतेकी काढून होत. वारातल्या मुली त्या कामात अतिशय तत्पर असायच्या. मुली

गोखले मास्तरांनी ब्राह्मण आळीत प. रा. विद्यालय सुरु केले आणि ठाणा रस्त्यावर कणेरीच्या अलीकडे मुसलमानांचे ईस्म हायस्कूल, अशा दोन शाळा पाऊणे-ऐशी वर्षांपूर्वी १९३७ च्या सुमारास सुरु झाल्या. नगरपालिकेच्या आणखी दोन शाळा रजिस्टर मराठी शाळा आणि आपां गावकलास शाळा या दोन्ही ठिळक मंदिराजवळ होत्या. एक शाळा वाडा स्टॅंडजवळील ठाणे आळीत होती; परंतु या शाळा चौथीपर्यंतच होत्या. दाढी शाळा सातवीपर्यंत असे. प. रा. विद्यालय आणि ईस्म हायस्कूल मौट्रिक अकरावीपर्यंत शिक्षण देत; मात्र मौट्रिक परिक्षेचे सेसर भिंवंडी नसल्याने, त्या विद्यार्थ्यांना परिक्षेसाठी कल्याण वा ठाणे येथे जावे लगात असे. भिंवंडीला मौट्रिक परिक्षेचे केंद्र सन १९६५ मध्ये मिळाले.

इंग्रजी आणि उर्दू माध्यमाचे प्रस्थ त्या काळी नसल्याने मुसलमान आणि अणा तेळू मुलेही मारठीत शिक्षण घेत असत. अनेक पालक आपल्या मुलांबाबत बिनाघोर असायचे. आपला मुलांकिंवा मुलांगी गोखवले मास्तर वा साठे मास्तरांच्या शाळेत आहे, महत्याकर त्यांना चिन्ता नसे. शाळांतील वाताकरणी हारच्यासारखे होते. शिक्षक आणि पालक एकमेकांना ओळखत असत. साठे मास्तरांच्या अनेक आठवणी आजही त्यांचे जुने विद्यार्थी काढतात. काही लोक त्यांची बिडी पिण्याची नक्कलही हवेहव करतात. ते विद्यार्थ्यांना धोपटत असत; परंतु एकही पालक कधी त्यांना जाव विचारयला गेला नाही.

प. रा. विद्यालयात बेच शिक्षक असायचे. पु. ल. म्हणत त्याप्रमाणे, ‘धोतराला तो मास्तर अन् पैटीला तो सर’ असायचा. उदाहरणार्थ लेले मास्तर, उकिडवे मास्तर आणि मा कर्वै सर, मुंहै सर, काळकर सर, वरी... मात्र विनायकराव उकिडवे मास्तरांचा धाक जबादत्स्त होता. धोतर, कोट, गांधी टोपी असे. कोटाच्या खिंशात हात घाळून, उन्या शाळेच्या म्हणजे पारशी वाळ्याच्या चारपाच पायन्या चढत यायचे. बाहेर छेट मेदान होते. त्या पलिकडे शाळ्या उन्या कौलारू इमारतीत होती. उकिडवे मास्तरांची नजर करडी; आवाज हुकमी होता. ते आले की, सर्व शाळांच चिडीचूप होत असे. वारावर आले तर थरकाप उडायचा; मात्र मनुष्य तत्वनिष्ठ आणि राजकीय व सामाजिक चळवळीतला होता. त्यांनीच भिंवंडीचे उद्योगापती कै. दादासाहेब दांडेकर यांचे मार्मिक चरित्र लिहिले आहे.

या शाळेची खासियत म्हणजे ही वास्तू पेशवेकालीन होती. एक मजली बन्याचदा शुक्रवारी वारामध्ये भेळेचेही कार्यक्रम दोनचार आणे प्रतेकी काढून होत. वारातल्या मुली त्या कामात अतिशय तत्पर असायच्या. मुली

सदानकदा भट्टमुंज्याकडूचे चिंचोके चघळत असत.

फुलो मासिक : 'फुलोरा' नावाचे वीसंपर्चवीस पानी मासिक या उत्सवाच्या निमित्ताने शाळा काढत असे. काही लेख मुलांचे ही असत. काही विद्यार्थी कविताही पाठवित असत. आणा लिहिलेले काही तसी 'फुलोरा' मध्ये छाणून आलेय असे कळलेले की, त्या विद्यार्थ्यांनी इतका हर्ष व्हावचा की त्याची तुलना कक्षाशी करावी बरे? अगदी निव्वजि आनंद होय. हे मासिक बोरच वर्ष निघत होते.

अशा या रस्य व निराग सावानांचा परिपोष करणाऱ्या शाळेच्या आठवणी किंवा भारताचा 'मोरुठा' नकाशा अणीत असत. त्या काळी शाळांमधून शारीरिक शिक्षण आहेत. मात्र एक खंड आता वाटते. त्या काळी मैदाने याकडे फारच दुर्लक्ष झाले. बचाच शिक्षकांना तंबाखूचे आणि चांगली मैदाने याकडे फारच दुर्लक्ष झाले. बचाच शिक्षकांना तंबाखूचे व्यसन होते. इतिहास व भूगोल या विषयांना यथातथाच शिक्षक मिळायचे. एक फक्त दादा कर्वे या सरांचा अपवाद होता. ते वगावर येताना आवर्जून महाराष्ट्राचा किंवा भारताचा 'मोरुठा' नकाशा अणीत असत. त्या च्यादवारे भारतातील, महाराष्ट्रातील मोठी शहरे, ऐतिहासिक नगरे, निरिनाळ्या राज्यांच्या अन् साम्राज्यांच्या सीमांरेषा दाखवीत. त्याचबोरवर औद्योगिक गावे, शेती व वांगवालील भूपट्टे, खिन्जिं संपत्तीची ठिकाणे दाखवित असत. त्याचा पुढील जीवनात फार उपयोग झाला. नकाशा वाचानाची आवड निर्माण झाली. प्रवास करण्यापूर्वी नकाशा पाहू लागले.

शाळेच्या आवारात दांडेकर हॉलमध्ये चित्रकलेले वर्ण भरत असत. चिपळूकर मास्तर शिकवायचे. त्यांनी हिटलरछाप मिशी ठेवली होती; परंतु विद्यार्थ्यांशी शेमल्यापणे बोलत असत. याच दांडेकर हॉलमध्ये दतो वामन पोतादर, सोपानदेव चौधरी, नी. गो. पंडिताचा यांची भाषणे झालेली आठवतात. मल्लखांबाबी होता; परंतु विद्यार्थी त्यांच्या वाटेला जात नसत. लंगोट कक्षांवाचला पाहिजे म्हणत असत. बहुतेक मुळे ही काढीपहलवान वा बेताच्या शरीराची असायची. क्रिकेट खेळतुनाना सिझनचा बोल लागला तरी मध्यमवर्गाची ठडका चेहरा करून शाळेत बाकावर बसायचे. मराठी लोकांचे एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी कितीही पेसा कमावला, श्रीमंत झाले तरी त्यांच्यातीली मध्यमवर्गाची मोरुवृती लपत नाही. अशी माणसे समाजापासून दू गहून, केवळ सरकाराला शिव्याशाप देणे, एवढेच कार्य करतात. दिल्खुलास वृतीचा अभाव असतो. काही लोक तर आणा व्यवहारात कसे चोख व दक्ष आहेत, याचेच वर्णन वकिली न करताही बेमालूपणे करतात.

भिंवंडील उद्योग क्षेत्र : भिंवंडीत यंत्रनारीचा पाया के. दादासाहेब दांडेकर

आणि मरहूम खानसाहेब सम्मानशेट यांनीच घातला अन् बळकट केला. सन १९१४ सार्टी के. दादासाहेब दांडेकर हे इंजिनिअर होऊन भिंवंडीत आले. तो पहिल्या महायुद्धाचा काळ असल्याने पादेशी यंत्रमामग्री मिळणे अस्यत कठीण झाले होते. तशाही परिस्थितीत न डागामाता लोखंडी भंगार समानातून दांडेकर गईस मिल्स नावाची कंपनी सुरु केलेली होती. ते राईस मिल्स तयार करून, देशप्रदेशात पाठवित असत. सन १९३५ मध्ये ही मिल स्थापन झाली. पुढे काही वर्षांनी कंपनीचा व्याप वाढल्यावर, त्यांनी हा कारखाना ब्राह्मण आळीतून हलवून कल्याणाच्या नावाचाव नेला. विशेष म्हणजे ही कंपनी लिमिटेड होती. म्हणजे गावातील काही लोकांनी आपले भागभांडवल त्यात गुंतविले होते. गईस मिल्सबरोवर उसाचे चरकही कंपनी तयार करीत असे. सन १९४५ मध्ये दादासाहेबाच्या वयाला साठ वर्ष पूर्ण झाल्याबदल गावकच्यांनी या उद्योगमहर्षाचा यथोचित सन्मान केला.

कै. दादासाहेब दांडेकर हे दरमे पुरुष होते. गावात वीजनिर्मिती झाल्याखेरी त्याचा विकास होणार नाही; याची त्याना जणीव होती. म्हणून त्यांनी के. गमभाऊ घुले आणि के. महादेवअण्णा जोगळेकर याच्या मदतीने इलेक्ट्रिक कंपनी स्थापन केली; मात्र टाटा वीज कंपनीने वीजपुरवठा करण्याचे नाकाराले. मा के. दांडेकांनी थाडस करून, भालाच्या तुसाव वीजनिर्मिती करण्याचे तंत्र मोळ्या यशस्वीपणे हाताळले. पुढे १९३० साली काही आर्थिक अडचणीमुळे हे वीजनिर्मितीचे काम अमलामेटेड कंपनीच्या ताब्यात गेले. १९७२ नंतर अमलामेटेड बंद होऊन, वीजपुरवठा म.गा.वि.मं.ने ताब्यात घेतला.

कै. दादा दांडेकांनी शैशवांकिक विकासाली ही मोठाच हातभार लावला आहे. आज ब्राह्मण आळीत कै. दादासाहेब विद्यानारी गेले अनेक वर्ष ताठ उभी आहे. तेथे त्यांचा पूर्वी कारखाना होता. मोठा भूखंड त्यांनी प. ग. विद्याचाल्याला देऊ केला. तोही कोणतीही अणेका न ठेवता, निःस्वार्थपणे दिला. भिंवंडीकर त्यांच्या क्रूणातून कक्धीच मुक्त होऊ शकणार नाहीत.

खानसाहेब सम्मानशेट : भिंवंडीत कापाड उद्योग पेशाईंसुन स्थिरावला होता; कारण पेशावा घराण्यात भिंवंडीतीवे कापाड विकात घेतले जाई, याची दप्तरात नोंद आहे. भिंवंडीची लुणी म्हणून प्रसिद्ध होती. ही लुणी भिंवंडीच्या बाजारपेठेत सांचकाळी विकावयास येत असत. त्याची खोरेदीही होत असे. या व्यवहाराला गुरी म्हणत असत. काही गुजराठी, मारवाडी हा धंदा करीत असत. नंतर अनेकांनी येथे हातमगा टाकले. काही जण तयार मालाच्या खेरदी विक्रीत गुंतले. आणि या धंद्याला आर्थिक विकसित रूप येणे लागले. सन १९१४ सालात कल्याण खांडीवर आणि सन १९२४ मध्ये ठाणे खांडीवर पूल

भिंडी, मालेगाव, इचलकरंजी, बुन्हाणपूर, आंध्रप्रदेश, गुजराती, मरावाडी, उत्तरी मुसलमान सर्वच लोक या व्यवसायात गुंतलेले होते. आजघडीला सुमारे पंधरा लाख लोक या व्यवसायात गुंतलेले आहेत. फक्क एवढाच की, हातमाग मागे पडून आता यंत्रमाग आले.

भिंडीत १८५७ च्या अगोदरप्रसूनच हातमाग व्यवसायात भरभराट दिसते. करण पेशवाईत भिंडीचे हातमागाकरचे कापड १७५० पासून पुण्याला रवाना होत असल्याचे भारतीय इतिहास संस्कृती मंडळाच्या एका त्रैमासिकावरून समजते. भिंडीतील कापड करागिरांनी कधी स्थलांतर केले नाही. कारण देशी कळच्या माल सहज उपलब्ध होत असे. भाडवली खर्ची कमी असे, निर्यातीचा खर्ची बेताचा असे. स्थानिक कसबी कारागिरीही भरपूर गिळत. देशी कारागीर आणि ग्रामोदयोग मारण्याचे धोरण ब्रिटिशांचे असल्याने, लॉर्ड कलाईन्ह, वॉरन हेस्टिंग, लॉर्ड कॉर्नेलियास या ब्रिटिश गव्हर्नरांच्या काळात बरेचसे कंबाली आणि उत्तरी मुसलमान महाराष्ट्रात भिंडी मालेगाव गावांमध्ये स्थानिक झाले. हे लोक भिंडीतील मोमीन, अस्सारी, वाजे म्हणून ओळखले जातात. कोकणी मुसलमानांतही काही वाजे आहेत. हे सर्वच 'बुनक' म्हणून ओळखले जायचे. पद्मशाली समाजातीली विणकर बहुसंख्येने आहेत.

भिंडीतील हातमाग व्यवसायाची पिछेहाट :

यंत्रमागामुळे कापड उद्योग मात्र भरभराटीस आला. त्याचे सर्व श्रेय सम्मतेस्टना ठ्यावे लागेल. सम्मतेस्ट हेही एक दानशूर गृहस्थ होते. त्यांच्याकडे गेलेला मनुष्य कधी रिक्त हाताने परत येत नसे. एके काळी ते गावाचे भूषण होते. काही वर्ष सम्मतेस्ट हे गावाचे नागाध्यक्षही होते. राहणीमान साधे होते. फंटु दूदूटी खूप लांब पल्ल्याची होती. हिंदू-मुसलमान ऐक्याकर त्याचा भर होता. ईस्म हायस्कूलसाठी त्यांनी अनाथ मुलाच्या सोयीकरिता वस्तीगृह बांधले. मंडईत असलेल्या बाई गुलबाई पेटिट या दवाखान्यासाठी एकसे मशीन आणण्यासाठी मोठी देणारी दिली. गावाचील बहुतेक संस्थाना त्यांनी देण्या दिलेल्या आहेत. भिंडीचा आर्थिक विकास खानसाहेब सम्मतेस्ट यांच्यामुळेच झाला यात शंका नाही.

भिंडीतील हातमाग व्यवसाय :

भागतात हातमाग उद्योग फर प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. हा उद्योग इ. स. पूर्व ५००० आणि ३००० सालापासून भरभराटीस आलेला दिसतो. 'किंविराचे विणतो शेळे, कौसलयेचा राम बाई' असे कविश्वेत ग. दि. माडगळकरंजानाही म्हणावेसे वाटते. हड्ड्या आणि मोहर्जोदडो संस्कृतीतही रेशमावरील कलात्मक विणकाम होत असे.

सूध्या हातमाग उद्योग हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसी निगडीत ठेवला गेला आहे. भारतीय कला आणि परपरा यांचा हा उद्योग म्हणजे एक भाग आहे. कापड विणणे, रंगविणे, त्याकर छाईकाम यासाठी ही भारतीय कामगार प्रसिद्ध होते. सर्व जाती-धर्मांच्याही पलिकडे हा व्यवसाय पोहोचला होता.

गहिले होते. लोक आणखी गरीब झाले. भिंवडीतील नवीन यंत्रमाग संस्कृतीने हातमाग व्यवसाय पूर्णपणे गिळकूत केले. भिंवडीतील हातमाग आता संपले असले तरी लोकांच्या मनात त्यांची आठवण आणि कृतज्ञता मात्र अजून कायम आहे. समाज कुठे तरी उना धागा पकडून असते.

दरवर्षी नारळीपौरिमिला येथील पदमशाली विणकर समाज पदमानगर ते कासार आळी मार्कडेय मंदिरापर्यंत मिखण्युक पालखीसह काढतात. या मिखण्यकित बिनीला एक बैलगाडी चालत असते. या गाडीत हातमाग ठेवलेला असतो. त्यावर दोन कारागिर कपडा तयार करतात. मिखण्यकिनंतर हातमागावर विणलेल्या कापडांची बोली होऊन, ते जास्तीत जास्त रक्कम देणाऱ्या इसमाला विकले जाते. ही प्रथा आजही सुरु आहे. मार्कडेय क्रृष्णनी कापसाच्या धायाचा शोध लावला, असा या समाजाचा समज आहे.

गेली अनेक शतके हा समाज भिंवडीत आहे; परंतु फारच थोड्या लोकांना माराठी चांगले येते. भाषानिहाय शाळा निघालाचा त्याचा हा परिणाम आहे. सामाजिक अलिप्तताही वाढीस लाली. माराठी, तेलगू, उर्दू, अशी स्वतंत्र बेटे तयार झाली.

भिंवडी नारपालिका स्थापन होण्यापूर्वी येथे मरहम बाकरशेट फकीह दानशू आणि सत्यवृत्त गृहस्थ होऊन गेले. त्यांनी नासक्या तळ्यातून खापरी नाळांफक्त बंदर मोहल्यातील हिंदुस्थानी मशिदीत आणि आसपासच्या चारपाच घरात पाणी खेळविले होते. अनेकांना यथावती दानधर्मही बराच केला होता. एकदा वन्हाळ्या तलावाचा बांध उतर दिशेकडचा भरमसाठ पावसाने वाहन गेला. तेव्हा श्रीमान बाकरशेट यांनी त्या काळी रु. ८,०००/- रक्कम सदर बांध चुन्याचा बांधण्याकरिता सरकारजमा केले. त्याबद्दल सरकाऱ्ये त्यांना नव्याचे कनेक्शन व पणी परफेड म्हणून मोफत देऊ केले होते. त्यांनी तो सरकारी प्रस्ताव नाकरला आणि संगितले की, भिंवडीतील सर्व धार्मिक ठिकाणांना पाणी मोफत पुरवावे. पूर्वी बचाचा गरीब बायका जात्यावर भात भरडत असत. नंतर तो मोठ्या लाकडी उखली उखलून मुसळ्याने सडाव्याच्या, हे मोठ्या कफ्टने करीत असत. त्याला दळ्याचा धंदा महणत असत. म्हणून बाकरशेट यांनी एक डिझेल इंजिन दळ्याच्या कामाकरिता मागविले; पण ते आकाराने छूप मोठे आणि वजनाने फार अवजड होते. त्यासाठी भांग बंदरात बाजूला एके ठिकाणी वेयाळा धर्कका बाकरसाहेबांनी बांधून दिला. जामा मशीद, गुलबाई पेटिट दवखाणा यांना त्यांनी मोठ्या देण्या दिल्या होत्या.

भिंवडीची आज जी धक्कधक चालू आहे; ती केवळ यंत्रमागाच्या खडखडाटामुळे होय. यंत्रमागाच्या अनुषंगानेच डाईंग, वार्पिंग, कोन भरणे,

कच्चा माल मारविणे, मालाची वाहतूक करणे, सुताचा भाव ठारविणे व इतर अनेक गोष्टी स्थिरावल्या. माराठी माणूस या धंद्यात अपवादानेच दिसतो. आता गेल्या पंधरा वर्षात भिंवडी शहराच्या बाहेर गोदामांची संखा भरपूर वाढली असून, त्यामुळेही भिंवडीत लोकसंख्या बरीच वाढली आहे. मोठमेठी, अवाढव्य अशी विविध मालाची गोदामे भिंवडी शहराच्या आसपास आहेत. त्यामुळे रोजगारही मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न झाला.

भिंवडीतील इतर शैक्षणिक संस्था : स्वातंत्र्यपूर्व काळात सौदागर मोहल्यात दिवाण मंडिलाच्या बाजूला ट्रेनिंग सेटर संस्था शिक्षकांकरिता होती. करंटीकर मास्तर हे त्या संस्थेचे प्राचार्य होते. ईम्स हायस्कूलमध्येही मुख्यातीला करंटीकर मास्तरांनी बोरेच वर्ष मुख्याध्यापक म्हणून काम पाहिले आहे. सन १८४५ च्या सुमारास भिंवडी गावात माराठी व निजामपुरात उर्दू सरकारी शाळा स्थापन करण्यात आल्या. १० फेब्रुवारी १८६६ रोजी भिंवडीकरांनी मुलींची शाळा सुरु करण्याचे सभा घेऊन ठारविले. मेकल यांच्या वाड्यात मुलींची शाळा भरत असे. या शाळेत डॉ. ना. भा. भो (मध्यप्रांताचे माजी मुख्यमंत्री) आणि बडोदा संस्थानाचे सरसेनाणी नानासाहेब शिंदे या मोठ्या गृहस्थांनी शिक्षण घेतले होते. मुलींची शाळा दत मंदिरासमोरील घनवटकरांच्या वाड्यात भरत असे. उर्दू शाळा सौदागर मोहल्यात तीकियांजवळ भरत असे. निजामपुरातील मुलींची शाळा फरीद यांच्या घरी असे. माराठी मुलींच्या शाळेत १४/१५ मुली येत असत; परंतु उर्दू शाळेत मुली अजिबात फिरकतही नसत. सन १८८८ मध्ये मुंबईतील धनाड्यांशी श्री. बधरमजी जिजीभाय टाटा या दानशू व्यापार्याने शाळा उभी करण्यासाठी रु. ५५,०००/- ची देणारी जाहीर केली. नंतर १७/१८ हजार रुपये इतकी एककम आणखी लोकांनी म्हणजे तल्कालीन प्रांत ऑफिसर, माणेकर्जी करसेटजी, स्वतः: सरकार आणि लोकवर्गांनी तजा झाली. श्री. कोहोजकर व श्री. कुलकणी यांच्याकडून जगा विकत घेऊन, ज्याला आज आपण 'दाढी शाळा' म्हणतो, ती वास्तू उभी राहिली. काही काळ गुजराथी मुलांसाठीही शाळा सुरु करण्यात आली. श्रीमती आयेशाबी, श्री. गोविंद रघुनाथ मुळें, शेख वाझेमियां, अमीरखा नाझरखा, श्रीमती यशोदाबाई परदेशी इत्यादी मुख्याध्यापक उर्दू व माराठी शाळांना पहिल्यांदा मिळाले. मुलींची शाळा काही दिवस मेकलाच्या वाड्यात भरत असे. निजामपुरात मुलींची उर्दू शाळा कुवारी यांचे घरात तर मुलींची शाळा फरीद यांच्या घरात भरू लागली. रेशनबाई सम्यद या निजामपूर्व शाळेच्या पहिल्या मुख्याध्यापक होत्या. निजामपुरात मागासवर्गीय मुलांसाठीही शाळा स्थापन करण्यात आली होती. श्री. कांबळे हे त्या शाळेचे पहिले मुख्याध्यापक होते. माराठी शाळेत १२५ तर उर्दू शाळेला

कच्चा माल मारविणे, मालाची वाहतूक करणे, सुताचा भाव ठारविणे व इतर अनेक गोष्टी स्थिरावल्या. माराठी माणूस या धंद्यात अपवादानेच दिसतो. आता गेल्या पंधरा वर्षात भिंवडी शहराच्या बाहेर गोदामांची संखा भरपूर वाढली असून, त्यामुळेही भिंवडीत लोकसंख्या बरीच वाढली आहे. मोठमेठी, अवाढव्य अशी विविध मालाची गोदामे भिंवडी शहराच्या आसपास आहेत. त्यामुळे रोजगारही मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न झाला.

भिंवडीतील इतर शैक्षणिक संस्था : स्वातंत्र्यपूर्व काळात सौदागर मोहल्यात दिवाण मंडिलाच्या बाजूला ट्रेनिंग सेटर संस्था शिक्षकांकरिता होती. करंटीकर मास्तर हे त्या संस्थेचे प्राचार्य होते. ईम्स हायस्कूलमध्येही मुख्यातीला करंटीकर मास्तरांनी बोरेच वर्ष मुख्याध्यापक म्हणून काम पाहिले आहे. सन १८४५ च्या सुमारास भिंवडी गावात माराठी व निजामपुरात उर्दू सरकारी शाळा स्थापन करण्यात आल्या. १० फेब्रुवारी १८६६ रोजी भिंवडीकरांनी मुलींची शाळा सुरु करण्याचे सभा घेऊन ठारविले. मेकल यांच्या वाड्यात मुलींची शाळा भरत असे. या शाळेत डॉ. ना. भा. भो (मध्यप्रांताचे माजी मुख्यमंत्री) आणि बडोदा संस्थानाचे सरसेनाणी नानासाहेब शिंदे या मोठ्या गृहस्थांनी शिक्षण घेतले होते. मुलींची शाळा फरीद यांच्या घरी असे. माराठी मुलींच्या शाळेत १४/१५ मुली येत असत; परंतु उर्दू शाळेत मुली अजिबात फिरकतही नसत. सन १८८८ मध्ये मुंबईतील धनाड्यांशी श्री. बधरमजी जिजीभाय टाटा या दानशू व्यापार्याने शाळा उभी करण्यासाठी रु. ५५,०००/- ची देणारी जाहीर केली. नंतर १७/१८ हजार रुपये इतकी एककम आणखी लोकांनी म्हणजे तल्कालीन प्रांत ऑफिसर, माणेकर्जी करसेटजी, स्वतः: सरकार आणि लोकवर्गांनी तजा झाली. श्री. कोहोजकर व श्री. कुलकणी यांच्याकडून जगा विकत घेऊन, ज्याला आज आपण 'दाढी शाळा' म्हणतो, ती वास्तू उभी राहिली. काही काळ गुजराथी मुलांसाठीही शाळा सुरु करण्यात आली. श्रीमती आयेशाबी, श्री. गोविंद रघुनाथ मुळें, शेख वाझेमियां, अमीरखा नाझरखा, श्रीमती यशोदाबाई परदेशी इत्यादी मुख्याध्यापक उर्दू व माराठी शाळांना पहिल्यांदा मिळाले. मुलींची शाळा काही दिवस मेकलाच्या वाड्यात भरत असे. निजामपुरात मुलींची उर्दू शाळा कुवारी यांचे घरात तर मुलींची शाळा फरीद यांच्या घरात भरू लागली. रेशनबाई सम्यद या निजामपूर्व शाळेच्या पहिल्या मुख्याध्यापक होत्या. निजामपुरात मागासवर्गीय मुलांसाठीही शाळा स्थापन करण्यात आली होती. श्री. कांबळे हे त्या शाळेचे पहिले मुख्याध्यापक होते. माराठी शाळेत १२५ तर उर्दू शाळेला

८३ विद्यार्थी मिळाले होते. सन १९५० च्या सुमारास मुलीची शाळा परशुराम चिंमाजी लोहार यांच्या घरी नेण्यात आली. त्यावेळी मुलीची संख्या तीस होती. इसवी सन १९२० मध्ये इंग्रजी शाळेला श्री. रामकृष्ण विनयक बर्वे व मराठी शाळेला श्री. केंद्रो गोपाळ जोगळेकर हे मुख्याध्यापक लाभले होते. या काळात विद्यार्थी संख्या वाढलेली दिसते. वाढा स्टॅड म्हणजे ठाणे आळीत गुरव मास्तरांची नवीन मराठी शाळा उघडण्यात आली. अंजुमन इस्त्वा ही संस्था लोकप्रिय होती. ती उर्दूतून शिक्षण देत असे. मराठी, उर्दू, गुजराथी यांबोबरच्च इंग्रजी शिक्षणचिंदेखील सोय असावी, अशी मागणी येऊ लागली. सन १९२६ पासून त्या दिशेने प्रथमले लागले. याच सुमारास सर्व शाळा या नगरपालिकेच्या हाती देण्यात आल्या. श्री. विवक्ताव प्रधान हे १९२६ पासून स्कूल कमिटीचे चेअम्पन होते. भिंवडीत रोशपणिक चळवळीच्या संदर्भात १९२६-१९३८ हा काळखंड फार महत्वाचा आहे. प्राथमिक शाळा शिक्षकांसाठी सौदागर मोहल्यात याच सुमारास एक ट्रेनिंग कॉलेज होते; हे मागे लिहिले आहेच.

कै. वाळिंबे नावाच्या शिक्षकांनी गावात साहित्यविषयक काही उपक्रम करून, वाइमयीन चळवळीचा पाया घातला होता. सदर कै. वाळिंबे म्हणजे प्रसिद्ध साहित्यिक, संस्कृत विद्वान, समीक्षक कै. ग. श. वाळिंबे यांचे वडील असावेत, असा एक तर्क माझा आहे.

श्रीमान रफिउद्दीन फकीह यांनीही इंग्रजी-उर्दू शाळा सुरु करण्यासाठी अतिशय कठोर मेहनत घेतली होती. ते ठाणे जिल्हा स्कूल बोडीवरही निवडून आले होते.

सन १९३६-१९३७ च्या सुमारास प. गा. विद्यालय आणि ईस्म हायस्कूल यांना अनुक्रमे श्रीमान परशुराम रामनारायण करवा अन् खानबहादूर ईस्म यांनी मोठ्या उदारपणे भरघोस देण्या देऊन, गावाच्या शैक्षणिक उन्नतीसाठी मोठाच हातभार लावला. श्रीमान परशुरामशेट यांनी दिलेल्या रु. ३८,०००/- देणाऱ्यामुळे त्या शाळेचे नाव परशुराम रामनारायण उर्फ प. गा. विद्यालय असे झाले. सदरह शाळा सुरु करण्याचे कामी कल्याणाच्या सुभेदरावाडा हायस्कूलचे तत्कालीन मुख्याध्यापक कै. ग. वै. भिंदे गुरुजी, भिंवडीचे श्री. गोखले मास्तर, श्री. केसवराव घनवटकर, श्री. बाळासाहेब कर्वे यांनी फार मेहनत घेतली. श्री. बाळासाहेब कर्वे हे तर त्या वेळच्या मुंबई गोऱ्याच्या समाजशिक्षण समितीवर होते. त्यांनी पुढे साठे मास्तरांच्या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या गोऱ्यास्टर मराठी शाळेचा कारभार बरीच वर्ष सांभाळला होता. पुढे ही शाळा निधीअभावी बंद झाली आणि आता मुलांच्या अभावी भागीनी मंडळाची प्राथमिक शाळा शेवटचे आचके देऊन, बंद पडण्याच्या अगदी समीप आली आहे.

१९३५ ची दाढेकर राईस मिल्स आणि भिंवडीपासून चार मैलावर असणारी १९६८ च्या सुमारास स्थापन विश्वभारती सूत गिरण्दिदेखील केळ्हाच बंद पडली. समाजातच सातात्याचा आणि नवीन होतकर माणसे शोधग्राह्याचा अभाव असल्याने अशा संस्था, उपक्रम बंद पडतात.

भिंवडीला कॉलेज स्थापन होण्यासाठी १९६६ हे वर्ष उजाडावे लागले. प्रो. गंदे हे या कॉलेजचे पहिले प्राचार्य विद्वान आणि मृदू भाषिक होते. त्यांनी कॉलेजचा नावलौकिक फार वाढवला. हे कॉलेज सुरु करण्यासाठी सर्वश्री भाऊसाहेब धामणिकर, अण्णसाहेब जाधव, बाळासाहेब कर्वे, मुर्त्याशेट फकीह यांनी अविश्रांत मेहनत घेतली. वरील ज्येष्ठ माणसे गेल्यानंतर कॉलेजली दर्जाच्या दृश्याने भुईसपात झाले. सन १९६८ नंतर खासदार अण्णसाहेब जाधव यांनी हीरिजन गिरिजन उन्नती मंडळ काढून, कॉलेजजवळच्या अण्णसाहेब जाधव हायस्कूल काढले. शाळेचे प्रथम नाव न्यू इरिलश स्कूल असे होते. विद्याश्रम नावाचे आदिवासी व हरिजन मुलांसाठी वसितागृही स्थापन केले. विद्याश्रम व शाळेच्या आवारात एक प्रिंटिंग प्रेस आणि पोस्ट ऑफिसचीदेखिल सोय व शाळेच्या आवारात एक प्रिंटिंग प्रेस आणि पोस्ट ऑफिसचीदेखिल सोय करण्यात आल्याने धामणिकर नावा, कॉलेज, कामतघर, पदमानगर, नारपोली येथील लोकांना एक फार मोठी सुधारणा उपलब्ध झाली. धामणिकर नाक्यावरचे ‘मातृधाया’ नावाचे गरीब, अनाश मुलींसाठी वसितागृह सुरु झाली. गुन्हेगारीकडे अनेक काणगांमुळे वळलेल्या लहान मुलांना सुधारण्यासाठी ‘रिमांड होम’ची निर्मिती झाली. या रिमांड होमचे उद्यान श्री. मोरारजीभाई देसाई यांनी केले होते. सन १९६० नंतर चित्रकला, राष्ट्रभाषा हिंदी फीक्षेचेही केंद्र भिंवडीत आले.

सरकारने प्राथमिक शिक्षण जरी सकतीचे केले तरी समाजातील सर्व लोकांना त्याचा लाभ उठवता आला नाही. अर्धवर्ष शिक्षण सोडण्याची प्रवृत्ती आजही दिसून येते. पन्यास साठ वर्षपूर्वी नेट्रिक नापास झालेल्या अनेकांनी शाळा सोडून दिल्या होत्या. काही मुळे आठवी-नववी इयतेच शाळेला रामराम ठोकत असत. मुली दहावीअकरावीला आली की तिचे लेन करूनही दिले जात असे. त्यामुळे भिंवडीत शैक्षणिक वातावरण पूर्वी कधीच नव्हते अन् आजही नाही. पालकांकडून घेतल्या जणाच्या देणांच्या आधारे शाळा जगत आहे. सन १९५३ मध्ये उर्दू मुलींच्या शाळेची स्थापना झाली. नंतर काही काळाने समदिया हायस्कूल, विवर्स हायस्कूल यांची स्थापना बंगलालुन्यात झाली. नवभारत एज्युकेशन सोसायटीची इंग्लिश मिडियम हायस्कूल, अक्सा हायस्कूल, चाचा नेहलु हिंदी हायस्कूल, गिफ्टदीन हायस्कूल आशा आणखी काही शाळा

गावणना निर्माण झाल्या. आज भिंवडीतील तरुण पिढीची अशी अवस्था आहे की, त्यांना मरठी, हिंदी, उर्दू, इंग्लिश कोणतीच भाषा व्यवस्थित बोलता येत नाही.

गोकुळगणराजवळील दर्थाच्या येथे कपडानिमिती, डिझायनिंग वर्को वर्को संबंधी अद्यव्यावर शिक्षण देणारी सिल्को हाऊसमारखी संस्था उभी गाहिली. दांडेकरवाई स्टेट बैंकेसमोर 'शिशुसमोर' ही शैक्षणिक संस्था उभी गाहिली. बहुतेक सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये पक्षीय राजकारण आणले गेले. आणखी एक गमतीदार भाग म्हणजे जे संचालक इंग्रजी माध्यमाचे संचालक; तेच मार्ठी शाळेचेही संचालक बनले. दोन्ही माध्यमांची एकत्र मोरे कक्षी बांधावी; हे साक्षात लोऱ्ड मॅकॉलेलाही दीडशे दोनशे वर्षापूर्वी उमाले नाही. सन १८२३-२४ च्या सुमारास लोऱ्ड बेटिंग आणि लॉट मॅकॉलेला-असे वाटले की, भारतीय लोकांना सुधारण्यासाठी इंग्लंडमधील शिक्षणपद्धती राबवावी. त्यामुळे ती इंग्लंडमधील शिक्षणपद्धती जशीच्या तशी त्यांनी भारतीयाच्या माथी मारली. ती आजतागायत स्वांतरंच्यानंतर जशीच्या तशी आमच्या गाज्जकत्वर्णी चालू ठेवली. त्यामुळे फक्त बाबू लोक तयार झाले. विद्यार्थी गळतीचे प्रमाणही दिवसेदिवस वाढत आहे. फक्त विष्णुशास्त्री चिप्पण्यक, लोकमान्य टिळक, आचार्य अनेंवांनी या प्रवृत्तीला विरोध केला तेवढाच. एकदर समाज निर्दिस्त आणि बोफिकीर आहे. बंगालचे सुपुत्र आणि थोर समाजसुधारक गाजा रामगोहन राय यांनी त्या काळी लोऱ्ड बेटिंग आणि मेकॉलेला शिक्षण व्यवस्थेवरुन गोठा विरोध केला होता. मात्र त्याचे प्रथत हाणून पाडण्यात आले. आणि त्यांचा मृत्युदेखील विष्णुशास्त्रप्रियमाणे अकाली झाला. महाराष्ट्रातील इंग्रजी माध्यमात शिक्षण घेणाऱ्या मुलाना त्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे कोण हे माहिती नाही, अशी भयावह अवस्था आहे. अर्थात हा दोष पालकांचा नसून, शिक्षण व्यवस्थेचा आहे.

१ आँकटोबर १९६४ पासून प्राथमिक शाळांची सर्व जबाबदारी जिल्हा परिणदेने नगरपालिकेकडे दिली. याच सुमारास नगरपालिकेने एक गुजराथी, पाच उर्दू व अक्षा मराठी शाळा सुरु केल्या होत्या. तेलू समाजासाठीही शाळा काढल्या; पंतु सर्वच शाळा या अडचणीत आणि हलाहीत दिवस कंठित होत्या. शाळासाठी जगाही मिळणे दुरापास्त झाले. त्याचे गंडांतर पण्याने भरलेल्या तलावांवर आले. ते नैसर्गिक साठे पूर्ण बुजवून तेथे ठोकळेबाज आणि अनाकर्षक शाळेच्या इमरती निजामपूरा आणि नासके तलावाबर उभ्या गाहिल्या. या शाळांमधून मुले लिहायला आणि वाचायला थोडेफकर शिकली, मात्र शैक्षणिक दर्जा आदीच सुमार राहिला. मागासलेल्या शाळा हे भिंवडीचे

विकास न होण्यामागाचे एक मोठे कारण आहे.

भिंवडीच्या ब्राह्मण आळीतील वाचनालयानंतर बन्याच वर्षांनी बंगालपुऱ्यातील मोमिन लायझरी, पद्मानामधील जधभारत गंधारालय, अंजुमन इस्लाम या वाचनालयांची भर पडली. या संस्थांना नगरपालिकेकडून अनुदान मिळत असे. सन १९५२ साली पुणे विद्यापीठाची बाहिःशाल व्याख्यानमाला आणि नंतर मुंबई विद्यापीठाची बाहिःशाल व्याख्यानमाला सन १९८० पासून सुरु झाली. कारण भिंवडी, कल्याण, ठाणे परिसरातील कोलेजेस ही तेच्हा मुंबई विद्यापीठाला जोडली गेली.

गुरुवर्य के. धू. श. दीक्षित यांच्या प्रयत्नाने साहित्य सभा नामक वाड्यमयीन चळवळीसाठी कार्य करणारी संस्था उभी गाहिली. सन २००० च्या मे महिन्यात महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची भिंवडी शाळा सुरु झाली. कल्याणचे श्री. प्रभाकर संत यांनी यासाठी अफार मेहनत घेतली. गेली सोळा वर्ष सदर संस्था उत्तमोत्तम कार्यक्रम भिंवडीकराना देत आहे. अंधश्रद्धा निर्मलून समितीही या गावत असून, त्याचेही कार्यक्रम अंधनमधून होत असतात. श्री. गोसाबी गुरुजी ते काम बघातात.

ज्येष्ठ नगरिक संघ, लायन्स क्लब, रोटरी क्लब या संस्थाही इतर गावांप्रमाणे आहेत; पंतु एखादुसरा संगीताचा कार्यक्रम घेण किंवा वैद्यकीय शिक्षीर घेण्यप्रलिकडे यांची उडी जात नाही. सामान्य माणसांपर्यत या संस्था अजून पोहचल्या नाहीत. केवळ वेळ घालवण्यासाठी एकत्र जमतात. समर्थ व्यायामशाळा आणि तानांजी व्यायामशाळाही आहेत; पण त्या रखडत-खरडत चालल्या आहेत. काही फिरार फिरास्ती दुकाने निघाली आहेत. त्यांनाही तरुणाचा हातभर लागत नाही. क्रीडा, व्यायाम याबद्दल निरुत्साह आहे.

ब्रिटिशकालीन आगोराच्या व्यवस्था : फेब्रुवरी १८६६ सालात भिंवडीत एक दवाखाना उघडण्यात आला. डॉक्टर अनं कांतंडरचे पापासरकार देत असे. बाकी खर्च लोकवर्गांनी तुन जमा करण्यात येई. भिंवडीत शहर सुधारणाबाबत एक म्हणता घेवूळ की, बहुतेक लोकेपयोगी कामे ही सरकारी अनुदान आणि लोकवर्गांनी झालेली आहे. तलाव, रस्ते, शाळा, दवाखाने, वर्गे... दवाखाना मंडळित उघडला गेला. त्यासाठी सन १८८४ साली सर दिनशा कावसजी पेटिट यांनी रु. ५,०००/- ची देणगी दिली. हाच भिंवडीचा पहिला दवाखाना होय. गावकन्यांनीही यासाठी रु. २,३८१/- गोळा केले. या दवाखान्याला बाई गुलबाई पेटिट या सर दिनश कावसजी यांच्या भणीनीचे नाव देण्यात आले.

मुकुवातीच्या काळात दिनशा हुरमोसजी मोतिवाला हे डॉक्टर आणि लखभीदास नावाने कंपाऊंडर होता. मात्र या काळात इंलंडमध्ये मंदी असल्याने दवाखाना व्यवस्थित चालेना. सरकारनेही अनुदानाचा हात आखडता घेतला होता. सन १८९८ मध्ये प्लेमाची मोठी साथ आल्यावर हा खर्च आणखीनच वाढला. पाठेपाठ १९०६ साली कॉलंचाची साथ फैलावली. बरेच लोक द्यावू लागले. प्रत्येक प्रेतावदिल चार आणे फी आकरण्यात आली होती. डॉ. मोतिलाल यांना सहाय्यक म्हणून रामचंद्र वारंग या वेंगऱ्याच्या डॉक्टराची नेणूक करण्यात आली. बरीच औषधे खरेदी करण्यात आली. उंदी मारून देणाच्यास बक्षीस जाहीर करण्यात आले. साथी आल्या की, गावातील लोक खोणी, कॉबडपाडा या आसपासच्या लहान गावी तात्पुरते राहयाला जात असत. गोयांना औषधेपचार आणि तपासणीसाठी एक कंपमही उघडण्यात आला होता. प्लेमाच्या रोयाणाना रोगप्रतिबंधक इंजेक्शनांची सोय करण्यात येत असे. १९१२ सालात देवीची लस टोचून घ्यायची व्यवस्था करण्यात आली. यावेळी डॉ. कार्डिले नावावे निण्यात आणि लोकप्रिय डॉक्टर होऊन गेले. १९१६ साली भिंवंडीत मलिरियाची साथ जोरात येऊन गेली. लोच एफ्क्युलुण्हाही त्रास देऊ लागला. १९१६ नंतर डॉ. गिरधारीलाल कोठारी व नंतर हॅटिंग्स हे युरोपियन डॉक्टर हे नियुक्त करण्यात आले. १९२० नंतर महिला रोगी दवाखाच्यात भरती होऊ लागल्या. त्यामुळे स्त्री डॉक्टरची गरज भासू लागली. सन १९२५ ला डॉ. जरीवाला हे नियुक्त झाले. याच सुमारास मुंबईस प्रसूतिशास्त्र शिक्कविषयासाठी मुंबईला एक शाळा निघाली. १९३८ मध्ये डॉ. कुमारी वासुदेव या पहिल्या स्त्री डॉक्टर मिंवंडी नारपालिकेच्या दवाखाच्यात रुजू झाल्या. डॉक्टर लोकाना रोगी तपासण्यासाठी खेडेगावातसुद्धा जावे लागे. त्यामुळे लोकल बोडीनि असे ठरविले की, यासाठी नारपालिकेस जास्त अर्थसहाय्य करावे. म्हणून १९३८ मध्ये आरोग्यट्री बसविण्यात आली. व्हिलेज वेलेफेर अ सेटर स्थापन करण्यात आले. नारपालिकेच्या दवाखाच्याची फी रोजची एक आणा इतकी होती. डॉ. टेंबे, डॉ. मुजुमदार हे लोकप्रिय डॉक्टर होऊन गेले. नंतर १९४० साली श्रीमती मुकुताबाई लिकोने यांची नस म्हणून नेणूक झाली. पुढे नारपालिकेत डॉ. प्रधान, डॉ. गोरी, डॉ. वडे, डॉ. व्यास, डॉ. भिडे, डॉ. लिमये ही नावे डॉक्टर म्हणून आढळून येतात. १९५४ ला नारपालिकेने स्वतःचे एक्सर मशीन आणले, १९६० साली दवाखाना कर्मचाऱ्यांसाठी बाजूलाच तीन मजली निवासस्थान बांधले गेले. भिंवंडीत महरोग आणि टीबीचेही रोगी बरेच आढळत असत, महरोगी पेंटकरिता लेप्तसी सेटर सुक केले गेले. टीबी पेंटसाठी औषधेपचारी स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली. बी. सी. जी. लसीचीही स्वतंत्र व्यवस्था

करण्यात आली. स्त्रिया व मुलांसाठी अॅनिमियावर उपचार सुरु झाले. कुटुंब नियोजन केंद्र सुरु करण्यात आले. १९६० च्या सुमारास देन अॅम्बलन्स दाखल झाल्या.

मात्र १९८० नंतर भिंवंडीची लोकसंख्या वाढू लागली; त्यामुळे एका मोठ्या आणि अद्यावत हास्पिटलची गरज भासू लागली. म्हणून १९ नोव्हेंबर १९८४ रोजी स्व. इंदिया गांधी मेमोरियल हास्पिटलचे उद्घाटन झाले. त्या अगोदरच ३१, ऑक्टोबर १९८४ रोजी श्रीमती इंदिया गांधीची हत्या झाली होती. म्हणून त्याच्या स्मरणार्थ त्यांचे नाव या हॉस्पिटलला देण्यात आले. या हॉस्पिटलमध्ये बरीच वर्ष प्रमुख म्हणून तज्ज्ञ डॉक्टरची नेमणूक प्रशासनाने केली नाही; असा आरोप अजूनही लोकचर्चमधून होत असतो. आता मात्र गावात डॉक्टरसं आणि हॉस्पिटलसं यांची गर्दी मोठी जंक्शन झाली आहे.

नागरिकांची बँक - नागरिक सहकारी बँक : पूर्वी गावात बाठिया बँक, जोधपूर बँक अशा नावाच्या खाजगी बँका होत्या. मात्र नंतर १९५६ मध्ये सदर बँकांमध्ये विलीन झाल्या. बाठिया बँक महाराष्ट्र बँकेत आणि जोधपूर बँक ही सेंट्रल बँकेत विलीन करण्यात आली. गावाचा आर्थिक विकास अशा वितीय संस्थांवरदेखील बन्याच प्रमाणात अवलंबन असतो.

सहकार चलवळ देशात तुकातीच उभी राहू लागली होती. महाराष्ट्रात कै. धनंजयाव गाडगाडी, वामनराव वर्दे, विखे पाटील यांनी सहकार चलवळीला मोठा आधार देऊन ती चलवळ खेडेपांडी पोहोचवयास सुखवात केली होती. तो आदर्श डॉल्यांसामर ठेवून भिंवंडीतील नागरिक सहकारी बँक लि. ही संस्था सन १९४९ मध्येच काही समाजिहेसी लोकांनी १९ नोव्हेंबरला मुश्केली गावात हिंदून स्थाये दहा प्रत्येकी गोळा करून, भागांमांडवल जमा केले. रिझॅव बँकेची परवानगी आणून, प्रभू आळीत मंडईजवळ डॉ. ताम्हणे यांच्या वाड्यात या बँकेची स्थापना झाली. आज या बँकेच्या सातआठ शाखा गावात आहेत. गरीब आणि मध्यमवर्गांची बँक म्हणून या बँकेचा लैकिक आहे. अत्यंत सुलभ पद्धतीने भागांमांडवलदार होणे, सेविंग्स खाते उघडणे, कर्ज निळणे यांच्यांसाठी सदर बँक अल्पावधीत लोकप्रिय झाली. विहीत नमुन्यातील विविध फॉर्मसदेखील भरण्यासाठी सोपे व मारठीत असल्याने सामान्य खातेदार ते वाचून भरू शकतो. किचकटणा अजिबात नाही. बँकेची संचालक मंडळीही ग्रामसंस्थांच्या चांगल्या परिचयाची असायची. त्यामुळे बँक आणि खातेदार यांच्यात विश्वासाचे नावे निर्माण झाले. आज राष्ट्रीयकृत बँकेत खातेदाराला दहावारा वर्षांपूर्वी नागरिक सहकारी बँकेवर एका गोठाचे अपहाराचे गंडातर सन्मान मिळत नाही कामास विलंब लागतो.

आले होते; परंतु यावेळी रिक्कर्ब बँक, महाराष्ट्र गऱ्य सहकारी बँक, सारस्वत बँक आणि सुजना खातेदार यांच्या मदतीमुळे बँक सावरली अन् तीनचार कर्णांतरच पुन्हा जोपाने घोडाई करू लगाली. मात्र या बँकेवर नवीन विचारांचे व सुधारणाचाढी संचालक कक्षीच निवृत्त आले नाहीत; त्यामुळे आजच्या आधुनिक बँकिंग प्रणालीशी आणि व्यवहाराशी उल्घून घेताना बँकेला तोरवरची कमसरत करावी लागत आहे.

सदर बँक सुरु करण्यासाठी कै. बाळासाहेब कर्वे, डॉ. आचार्य, मुर्तजाशेट फकीह, गुलाम मोहम्मद, बी. प. विठ्ठामशेट लाहोटी यांनी मोठी मेहनत घेतली. नोव्हेंबर १९४९ मध्ये त्या वेळावे सरकारमहर्षी कै. वामनराव वर्दं यांनी या बँकेचे उद्यायातन केले होते. सदर बँक स्थापन होऊन आज मितीस सहस्रपैक्ष पूर्ण झाली आहेत. रिक्कर्ब बँकेने घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वातुमार बँका चालत्यास त्या जगतात असा अनुभव आहे. आज भिंवंडीत बँक ओफ बडोदा वगळता, बळहंशी बँकांनी बस्तान मांडले आहे.

पूर्वी काही इश्युअरम्यांच्या खासगी कंपन्या होत्या. त्यापैकी नव्या चाळीतील कुरुक्ष इश्युअरम्यांच्या कंपनी आठवणीत आहे. बाठिया बँक मंडईतील नेशनल मेडिकल स्टोअरम्यांच्या समोर होती. तर जोधपूर बँक ही मंडईतील म्युनिसिपल ऑफिसच्या खाली होती. काही खाजगी सावकारांचे प्रस्थ बेरच होते. स्पृशनभूमी व कक्षस्ताने : आम्ही शाळेत असताना खेळायला किंवा पी.टी.ला संघाच्या मैदानावर मास्टरबोरोवर जात असू. तेथून फर्लांग्यां प्रतावरच समोर स्पृशनभूमी होती. त्या जागेला सती म्हणत असत. अनेक वेळा तेथे चिता पेटलेली दिसत असे. तिकडे बद्यायलादेश्वील आम्ही मुले घावरत असू. काटडे रस्त्यावर ही स्पृशनभूमी आहे. हिचे रांगूप आता खूप बदलले आहे. सुव्यवस्था चांगली आहे. परिसर बाबाच मोठा आहे. चांगले रस्ते, दार उंच वृक्ष, दिव्यांची सोय, स्वच्छता आहे. सदर स्पृशनभूमीची उत्तम निगा राखण्याचे काम बरीच वर्ष कै. पांडुंग वस्ताद यांनी प्रामाणिकपणे केले होते. सुमारे २५ / ३० वर्षपूर्वी विद्युतदाहिनीही नगरपालिकेने बसविली होती. परंतु तेव्हापासून ती धूळ खात पडली आहे. कोणाला ना सोय ना सुक! नवीन टेंडर काढण्याची घाईही कोणी करत नाही. याशिवाय गोरीपाडा, रामेश्वर मंदिर, कामतद्यर येथेही स्पृशनभूमी आहेत. बोद्धांची एस. टी. स्टॅंड समोर आहे. सुसलमानांची जवळजवळ सतराअडरा कक्षस्ताने आहेत. त्यातली काही बंद आहेत. कारीवली स्पृशनभूमीचे माठे कक्षस्तान गेली अनेक वर्ष बंद आहे. येथेच महंदं कामकार यांची ३७५ वर्षपूर्वीची करवर सापडली आहे. काही कवरी भन झाल्या आहेत. बोहरी लोकांचे कक्षस्तान कॉबडपाडा रस्त्यावर

आहे. पारशी व खिरवन हे दोन्ही समाज येथे नसल्याने त्यांच्या स्मशानांचा उल्लेख येत नाही.

भिंवंडीतील बेकरी व्यवसाय : ब्रिटिश अंगल सुरु झाला आणि गावेगाव बेकरी निघू लागल्या. भिंवंडीही त्याला अपवाद नव्हती. येथील बेकरी व्यवसाय नेहमीच तेजीत असते. हा व्यवसाय पूर्णत: मुसलमान समाजाकडे आहे. बहुतेक मोहल्यांमध्ये बेकर्या आहेत. माझ्या लहानपणापासून मी पाव, खारी, बिस्कूटे, अंडी मुसलमानांच्या बेकरीतून वा दुकानातून आणत आहे.

खारी, बिस्कूटे, गांडी मुसलमानांच्या बेकरीतून वा टेस्टला पण भारी! एकदा या पाव, खारीची सवय नेहमीच ताजा पाव मिळतो. टेस्टला ताजा पाव, खारीची सवय लागली की इतर गावांगधळे ते पदार्थ नको वाटात. असा पाव मी इतरत्र कुठेच खाल्ला नाही.

बंदर मोहल्यात नाव्यावर अन्वरभाई पिलेच्या दुकानांच्या आसपास पाचसहा बेकरीवाले ठाण मांझून बसले आहेत. त्याना गिन्हाईकदेखील भरपूर आहे. गांडेवालेही गर्दी करतात. बडापाव, भाजीपाव, समोसापाव यापुढे पावविक्री महापूर होते. कोणी मुसलमानांची दिवसाची सुव्यात तर चहाच्या बरोबर पाव खाऊन होते. या लोकांची दुकानात येऊन, पाव खेरेदी करण्याची घाई फार बाध्यासारखी असते. तेवळ्या वेळात ते ‘इलेक्शन का क्या हुआ? शादी किसके याहौं हे? मध्यत किसके घर में हुई?’ एवढे प्रश्न त्या पाववाल्याला विचारून जाणार, ‘फुकाची फौजदारकी’ ही अशी असते. या बेकचांचे मालक मात्र यु.पी.चे मुसलमान फैये असतात. माझे दोन मित्र असत आणि फारुख मला नेहमी सांगतात; ‘साब, पाव बिस्कूट लेंको हे तो बंदर मोहल्लेके मजार छल्लेसेही लेने का!’ हे कोकणी लोकही आजकाळ लेहो, लुग्या नेमून, दाढ्या वाढवून, मोरसायकलव बुरखेवाली बायको बसवून गावभर मजेत हित असतात. काही जण सुके बॉबिल शोधत असतात.

भिंवंडीचा श्वास – यंत्रमाग : लोकलत्स ह्या जशा मुंबईच्या जीवनवाहिनी आहेत, प्रण आहेत; त्याच्यापाणे भिंवंडीचा श्वास म्हणजे यंत्रमाग होय. या यंत्रमागाच्या तालावर भिंवंडी जाते, डोलते आणि नाचते. यंत्रमाग या गावातून जर गेले, तर भिंवंडी मृतवत् होईल. भारतील बहुतेक प्रांतील लोकाना यंत्रमागांनी रोजीरेटी दिली आहे.

पूर्वी गावात नवीन मनुष्य वा पाहुणा आला तर यंत्रमागांच्या खडखडाटाने तो गांगरून जात असे. जळी, स्थळी, काढी तेच दिसायचे. यंत्रमाग फक्त अंधारी आकाशात नव्हते. बाकी सर्वत चाचार भरून होते. गावात, आसपासच्या खेड्यावात, मैदानांवर, जंगलात, नदीनाल्यांमध्ये, जमिनीचालादेखील खालीलोक राहीचाचे आणि वर त्यांच्या डोक्यावर म्हणजे माडीवर किंवा काही लोक

माडीवर राहायचे व खालती यंत्रमग असायचे. पावसाळ्यात चिखलपणाऱ्यात ही यंत्रमग असायचे. कसेही वेडेवाकडे यंत्रमग आपल्याला टाकलेले अजूनही दिसतील. यंत्रमग मालक व प्रशासन याना त्याचे काहीच देणेदेणे नसायचे. मालकांचे लक्ष फक्त पैशाकडे असायचे. सूत देणाऱ्या शेटच्याच ते फक्त पाया पडायचे. त्याचा दुसरा देव म्हणजे म. ग. वि. मंडळ होय. मालकांना कामारांची फिक्कीर नाही. विक्रीकर चुकवणे, जकात चुकवणे, लाईट बिल हेरफेरी करणे, एकसाईंज चुकविणे, कामगारांचे शोषण करणे ही या धंद्याची मोठी खासियत होऊन बसली. त्यामुळे मालक श्रीमंत बनला आणि यु. पी., बिहार, आंध्रप्रदेशहून आलेला मजूर अधिक गरीब होत गेला. या धंद्यात रोजची करोडोची उलाडाल आहे.

कामगारांच्या हिताचे कायदेही झाले; परंतु ते कायदे मध्यला दलालमुळे त्यांच्यामार्फत पोहोचू शकत नाहीत. बळंशी कामगारांचे कुटुंब यु. पी., बिहारमधून आलेले असून, ते गावात भिशीत जेवतात व राहतात. आठवड्यातून दोनतीन वेळा सिनेमा पाहणे एवढीच त्यांची करमणक असते. 'युक्ती विचारी कुणीही हाका' अशी त्यांची केविलवाणी अवस्था आहे. सर्वच सामाजिक, सास्कृतिक, राजकीय चळवळीपासून हा वर्ग लोंब आहे. शिक्षण नसल्याने हे लोक गालिच्छ राहतात. भुरुच्या चोन्या करतात. त्यामुळे इतर समाजात हे लोक मिसळू शकत नाहीत. बहुतेकांची कुटुंबे परंप्रतात असल्यामुळे त्यांच्या मुलांच्याही शिक्षणाचा गंभीर प्रश्न आहे.

मालेगव, इचलकरंजीपेक्षा भिंवडीचा कापड व्यवसाय मोठा आहे. एक श्रीमंत महानपालिका म्हणून भिंवडी ओळखली जाते. १९३५ नंतर हातमग जाऊन, समदशें यांनी विजेवर चालणारे यंत्रमगा सुरु केले हे पूर्वी संगीतलेच आहे. उत्तरोत्तर हा धंदा वाढत गेला. काही जणांना भिंवडीचे यंत्रमग हे सोन्याची अंडी देणारी नगरी वाटली. त्यामुळे बचाच सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यांचा निवतीनंतरचा हिशेबी- बेहिशेबी पैसा या धंद्यात लावला. भिंवडीच्या बाहेरील काही बड्या पुढाऱ्यांचेही यंत्रमग भिंवडीत आहेत, अशी लोकचर्चा आहे. एकदूर यंत्रमगांची संख्या काही लाखात भेल, एवढी आहे.

मात्र येथील कपडा दर्जदार आणि टिकाळ आहे. या धंद्याला उपयुक्त अशी मोठीमोठी साचिंग्यास् आणि वारपिस् आहेत. तज्ज्ञ व कसबी कारागीर आहेत. मुंबईसारखी मोठी बाजारपेठ आदी हाकेच्या अंतरावर आहे. दळणवळणाची सुलभ साधने, रस्ते, द्रान्सपोट यांची सुलभता आहे. कच्चा माल सुरत, कोईम्बतू, मदुराई इतकेच नव्हे, तर तो आदी चीन, दक्षिण कोरिया या देशांतूनही येतो.

भिंवडीत काही व्यापाऱ्यांनी जपानी यंत्रमग टाकले आहेत. त्यामुळे कपडानिर्मितीत आणखी गतिमानता आली आहे. हल्ली बच्याच ठिकाणी यंत्रमग कारखान्यात एकच कारगार आता सहा-सहा किंवा आठ-आठ यंत्रमगांचे काम पाहतो. त्यामुळे बोरोजगारी वाढत आहे; असे काहीचे म्हणणे आहे. यंत्रमग ही बाब अजूनही स्माल स्केल उद्योगात धरली जाते.

पोस्ट भिंवडी सिल्कचा? : फार पूर्वीपासून भिंवडी सिल्क म्हणून प्रसिद्ध होते. अनेक बाहेरगावचे लोकही भिंवडीला येणन सिल्क कापूडाची खेरदी करीत असत; परंतु गम्भीर अशी की, हे भिंवडी सिल्क नसून विसकोस कॉटन असायचे. भिंवडीत सिल्कचा कपडा कधीच तथार झाला नाही. लोक सिल्कच्या नावाखाली विसकास कॉटन खेरदी करीत. त्यामुळे खेरदी करणारे अन् विकणारे व्यापारी दोघेही समाधानाने आपल्या घरी निघून जायचे.

पोस्ट ऑफिसेस : १८९३ मध्ये भिंवडीतील ब्राह्मण आळंत पाहिले पोस्ट ऑफिस उमे राहिले. ही जागा पूर्वी दुसऱ्या बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव याच्या सरकारवाड्याची होती. पोस्ट ऑफिसला लागून सुरुवातीली मासलेदर कर्वेची, तुळांही होता. सदर जागा पी. डल्ट्यू. डी. च्या ताब्यात आहे. या वाड्याच्या आतील भाग अजूनही पेशावाईच्या खाणाखुणा दारखवितो. पर्वे, पासले, मनीओर्डर्स इत्यादी गोर्ध्याचा बटवडा येथूनच पूर्वी होत असे. नंतर १९७५ च्या सुमारास दांडेकरवाडी पोस्ट ऑफिस सुरु झाले. लोलोगा कॉलेज रस्त्यावर विद्याश्रम आणि कल्याण रस्त्यावर शास्त्रीनिगर या भागात पोस्ट ऑफिसेस मुरु झाली.

पणातात आपल्या कुटुंबाला ऐसे पाठविण्यासाठी यु.पी., बिहार आणि आंध्रप्रदेशातील लोक तोबा गर्दी करीत असत. त्याला 'बीमा करवाना' असे म्हणत असतात. अलीकडे बैकेमार्फत ही सुविधा उपलब्ध झाल्याने पोस्ट्यातील गर्दी कमी झाली आहे. मोबाईल्स, टेलिफोनच्या जमात्यामुळे पोस्ट्यातील आतुरतेने वाट पाहण्याची सवय आता गेली. तो आला तर महिन्यात एकदा टेलिफोनचे बिल टाकायला येतो. नातेवाईक, मित्र यांना पत्र प्रेमाची लिहिणे आता दुर्मिळ झाले आहे. पूर्वीपेक्षा आता पोस्ट ऑफिसचे रूपही या कॉम्प्युटर युगात बदलत आहे.

भिंवडीतील साहित्यनिर्मिती आणि इतर कला : गावात साहित्यनिर्मितीचे प्रयत्न फारसे झाले नाहीत; किंवडुना या प्रांतकडे गावकचांनी दुर्लक्षण केले, असे म्हटले तरी चालेल. गुरुवर्य के. राजभाऊ दीक्षित यांनी 'कोवळीक', 'भाववंध' हे कवितासंग्रह आणि 'कललेल मंदिर' या नावाचा निंबधंग्रंथ लिहिला आहे.

सुमारे वीस वर्षांपूर्वी 'मलेशिया' या पूर्वेकडील देशाचे प्रवासवर्णन 'उगवाती

पूर्व' या नावाने मी स्वतः लिहून; त्याचे व कै. दीक्षितांच्या निबंधसंश्लेषणे प्रकाशन प्रसिद्ध विचारकंत आणि थोर सामाजिक कार्यकर्ते कै. ग. प्र. प्रधान यांच्या हस्ते भिंवडीत टिळक मंदिरात पश्चिम ११४५ मध्ये केले होते. त्याही पूर्वी कै. श्री. अनंतराव फडके यांचे एक नाटक 'था आता... पोटभर' या नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. श्री. सदाशिव करंदीकर यांचे दोन दर्जदार कवितासंग्रह आहेत. त्याची नावे 'पागोळ्या' आणि 'शब्दानो... या भेटासाठी!' अशी आहेत. 'दशादिशासाठी' या नावाने एक परदेश प्रवासवर्णन श्रीमती सुमनताई कुंठ यांनी लिहिले आहे.

मौ. गीतांजली आंबवणे, सौ. सुहासिनी भालेराव, श्री. सुनील पाटील (टेमघर), श्री सदानंद पाटील (टेमघर), श्री. अशोक खारिक (कांबा) यांचेही काही साहित्य प्रसिद्ध झाले आहे. सौ. आंबवणे यांचा 'कोंदण' नावाचा कवितासंग्रह आहे. आता उकुतेच श्री. दिनेश चौडेकर (कमतधर) यांनी 'सापळा', या नावाने पुस्तक रहस्यमय काढबरी म्हणून प्रकाशित केले आहे. पुस्तक चांगले वढले असून, रहस्यमयता टिकवून ठेवली आहे. या नवोदित च तरुण लेखकांकडून आणखी चांगले लेभून होईल अशी आशा आहे. येथील एक पत्रकार श्री. विजय आंदेकर हे द वर्षी 'लक्ष्य' या नावाने दिवाळी अंक काढतात. नवोदित आणि प्रसिद्ध नसलेले गावातील लेखक निवडून त्याना लिहिण्यास प्रोत्साहन देण्याचे कार्य ते गेली अनेक वर्षे करीत आहेत. म्हाठीची दयनीय अवस्था आणि परिश्रम घेण्याच्या प्रवृत्तीची अभाव, यामुळे नवीन तरुणांकडून वाड्यमय लिखाण होईल, असे आता वाटत नाही. कै. विनायकार उकिडवे यांनी कै. दादासाहेब दांडेकर यांचे चरित्र, तसेच 'भिंवंडी नारपालिकेचा संक्षिप्त इतिहास' असे माहितीपूर्ण लिखाण पुस्तकरूपाने केलेले आहे.

सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी श्री. विनायक नारायण आचार्य (कुंभार आळी) यांनी 'श्री ज्ञानेश्वर पद्मव कुमुमांजली' या नावाचा ग्रंथ प्रकाशित केला होता. उर्दमध्ये तरीखे कोकण, या नावाने पुस्तक मोमिन मुईउद्दीन यांनी लिहिले आहे. 'अल हक्को मुझुन' असे अरबी नाव देऊन श्री. मोह. हुसेन मद्दू यांनी उर्द्द भाषेत एक मासिक बोच वर्षे चालविले होते. श्री. जरिफ हानी यांनी 'तूत व मिकाइल' ही पुस्तके कोकणीमध्ये लिहिली आहेत. तूत म्हणजे जलदीने-तूत आणि मिकाइल म्हणजे फरिशता होय. 'मआले सुकून' नावाचेही पुस्तक उर्द्द शेरेशायरीवर आहे. निजामपुरातील मरहूम मलिक तासे यांनी 'गुबार रहेजुर' हे पुस्तक आणि 'दर्देनिहा' (आतील दुःख) या नावाने उर्द्द शायरीवर पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. 'गर्देसफर' हेदेखील प्रवासवर्णनपर पुस्तक उर्दू श्री. मालिक

तासे यांनी लिहिले आहे. 'खयाबाने सदरंग' हा ग्रंथही त्यांनी २००२ मध्ये प्रकाशित केला आहे. 'नकुशउसर' हा त्याचाच शायरीचा संग्रह २००७ मध्ये आला आहे. त्याचा अर्थ 'काळची पाऊले' असा आहे. श्री. बिलाल मद्दू यांनी दोनतीन हिंदी चित्रपटही निर्माण केले होते. त्यांची नावे 'चार पैसा' आणि 'उजाला' अशी होती; परंतु त्यांना त्यात यश प्राप्त झाले नाही.

मुसलमानी कोकणी भाषेची लिपी तथार करून ठेवल्यास, त्या भाषेचे जतन होईल आणि विकासही होईल. त्या भाषेत अधिकाधिक लिखाण व्हावयास होवे.

कै. त्रिंबक विष्णु काळे हे नामंकित चित्रकार होऊन गेले. त्यांची काही रेखांते अजून काही जुन्या घरात बघावयास मिळतात. हे कीर्तनकार कै. शंकरबुवा काळे यांचे वडील होत. कै. त्रिंबक विष्णुचे धाकटे चिरंजीव कै. नारायण काळे हे प्रसिद्ध मूर्तिकार होते. गणपतीच्या सुबक मूळ्या ते बनविताच असत, पण त्याचबोवर इतर मातीकामदेखील कोकेशल्याने करीत असत. उदाहरणार्थ, निरानिराळी संगीत वाळ्ये, विड्याचे तबक, सुपारी, अडकिता या गोष्टी सजीव दिसतील अशा तन्हेने साकारत असत. श्री. हरिशंद्र कल्याणकर यांचे नावाही प्रछावत मूर्तिकारांमध्ये नेहमी घेतले जाते.

कै. नरही पुरव हे मनई-चौधा अप्रतिम वाजवत असत. पूर्वी लून-मुंज या कायासाठी त्यांचाच सनईचौधाडा आणत असत. १९६० नंतर कल्याण ठाण्याहून बऱ्डवाले यायला लागले. या बऱ्डेसवरील जुनी हिंदी व मराठी गाणी ऐकायला धमाल येत असे. कान, मन आनंदाने तृप्त होत असे. आज कान, डोके फोडतील असे बऱ्डेस, लालडस्पीकर व डिजे चालतात. येथील पोलीस लोकही मुके, वहिंव व आधाळे आहेत. 'सब कुछ चालता है, चालने दो' या वृतीचे आहेत.

भिंवंडीतील राजकीय वातावरण : इल्लक युगापासन तर आगदी पं. नेहरुच्या निधनार्थ भारतातील राजकारण हे कौंप्रेसभोवती फिरत होते. पुढे सन १९६७ ला कौंप्रेस फुट्टली आणि एकावलाकानुवरित्वाची प्रवृत्ती पुढे बळावत चालली. स्वातंत्र्यांगामाचे मोठे वल्य कौंप्रेसच्या मागे उभे गाहिले होते. महाराष्ट्रात काही ठिकण प्रजासमाजवादी पक्ष आणि शेतकरी कामकरी पक्षांनी टक्कर कौंप्रेसला दिली खरी; पण तो प्रयत्न क्षीण होता. आणिबाणीनंतर खेरे तर कौंप्रेसला घरघर लागली. जनता पक्षातील समाजवादी, जनसंघ व काही मूळभर कौंप्रेसवाले यांनी अडीच वर्षे कायेसेतर सकार चालविले, पण तेही कोलमडले. नंतर लोकलाटेवर आणि एकत्र कडबोळी करून सकारे चालवावी लागली.

त्यामुळे कधी कॅरेस, कधी बीजेपी, कधी अमेक घटक एकत्र करून, सरकार चालवावे लागले.

भिंबडी हा बरीच वर्ष कॉण्हेसचा बालेकिल्ला होता. त्याला छेद पहिल्यांदा कै. पशुराम टावरे यांनी जनता दलाच्या मार्फित दिला. सन १९७७ सालच्या विधानसभा निवडणुकीत कै. टावरे यांना तिकिट नाकारले गेले पण ते अपक्ष आमदार म्हणून निवडून आले; परंतु ते समाजवादी असल्याने कायमच त्या पक्षात राहिले. नंतर १९८५ सालच्या निवडणुकीत कॉण्हेसचे श्री. वकार मोमिन विजयी झाले. पुन्हा १९८० निवडणुकीत श्री. परशराम टावरे विजयी झाले. त्यानंतर श्री. शिंदे ताहीर, मोह. अली, योगेश पाटील, महेश चौधुरे हे निवडून आले. मुस्तफा फकीह हे १९५७ आणि श्री. भाई पाटील हे १९६२ च्या निवडणुकीत निवडून आले होते. आमदार म्हणून कै. मुस्तफा फकीह व कै. परशराम टावरे यांची कारकिर्द उजवी ठरली. समाजतील सर्व थांत त्याचा संपर्क होता. वरील सर्वच आमदार हे कोणी कॉण्हेसचे, तर कोणी समाजवादी, शेतकी कामगार पक्ष किंवा भाजपचे वा शिवसेनेचे होते. कै. परशुराम टावरे यांना हिंदूप्रमाणेच मुस्लिमान समाजाचाही पाठिला होता.

खासदार म्हणून कै. भाऊसाहेब धामणकर यांनी १९७५ ते १९७७ यांतरी कामगिरी गोरवास्पद होती. त्यांची स्वातंत्र्यसंग्रामातील झोप केवढी मोठी होती, हे मारो सागितले आहेच. भिंबडी तालुक्यातील स्वातंत्र्यसंसेनिकांना त्यांनी मोठे परिश्रम घेऊन पेन्शन मिळवून दिली आहे. भिंबडीत कॉण्हेस जिवंत ठेवण्याचे काम त्यांनी कष्टाने केले होते. त्याच्यानंतर भिंबडी कॉण्हेस दुझी अन् फू होऊन गेली. तूतास श्री. कपिल पाटील हे भिंबडीचे बी.जे.पी.चे खासदार आहेत.

भिंबडीत ८०% वर्ग हा विणकर कामगार लोकांचा होता आणि आजही आहे. तो अशिक्षित तसेच असंघटित आहे. भिंबडीची लोकसंख्या ही निम्नेनिम हिंदू आणि मुस्लिमानात विभागली गेली आहे. त्यामुळे भिंबडी हे गाव राजकीयदृच्या शांत, निर्दिस्त अनुसूत झाला. मोठमोठा राजकीय उलाडाल्या मुंबई, पुणे, सातारा, सांगली, कोलहापूर्याणे झाल्या नाहीत. राजकीय जांतीही थोडीफकर १९७५ ते १९७७ दरम्यान आणिबाणीच्या काळतच फक्त दिसून आली. थोडेसे वैताच दृष्टीस पडले. चंद्रशेखर, मुणाल गोरे, जगन्नाथारव जोशी, रामभाऊ म्हाळणी, जॉर्ज फर्नार्डिस या सर्व लिडर्सच्या सभांना मोठी गर्दी आणिबाणीच्या काळात लोक करत असत. काही ओळखीचे महाभाग असे होते की, लिंड कॉण्हेसचा असो की जनसंघाचा दोघांच्याही सभांच्या वेळी हे मजेत लिडर्सच्या जवळ स्टेजवर बसलेले असायचे. चंद्रशेखरांच्या सभेच्या वेळी

अक्षरश: पंचविसीस स्वयंदेवित स्थानिक पुढारी अन् कार्यकर्ते पान चधक्त स्टेजवर विराजमान झाले होते.

तेव्हा हा आणिबाणीचा काळाखंड वागळता गावात राजकीय उदासीनता होती आजही आहे. स्थानिक प्रश्न की जसे पाणी, चौज, रस्ते, स्वच्छता, शिक्षण, विज्ञानिन्हा याबाबत खासदार आणि आमदार कधीच लक्ष घालत नाहीत. ते म्हणतात, सदर कामे महानगरपालिकेने करावयाची आहेत. घरपट्टी आणि पाणीपट्टी महानगरपालिकेने एवढी अब्बाच्या सव्हा वाढविली आहे की, ती भरणे, गरीब आणि मध्यमवर्गांना भारी पडत आहे. भम्मसाठ बिलमुळे बसलीला विलंब लागतो. तसेच महसूल चुकविण्याकडे लोकांची प्रवृत्ती वाढते. वार्षिक पंधाराशे रुपये घेऊनही, महानगरपालिका दिवसांतून दोनच तास पाणी देते. पाणी याचन्या वेळेस बचाच वेळी वीजही गायब असते. महानगरपालिकेने प्रत्येक बिलिंगला बोअरिंग दिल्यामुळे पाण्याची पातळी खाली गेली आहे. गावातल्या मोठ्या सार्वजनिक विहिरीही बुजवून टाकल्या. त्यावर टपच्या किंवा हातगाड्या उम्या गाहू लागल्या. सर्वच महत्वाचे रस्ते उखडलेले अन् खाबडवूबुड आहेत. वस्तुतु: जुन्या एस. टी. स्टॅडवर्लून तीन बती व नंतर मंडई हे रस्ते महत्वाचे आणि गावाचे नाक आहे; पंतु हेच रस्ते अस्ताव्यस्त, विद्युप व कमालीचे याण आहेत. पूर्वी तीन बतीवर फक्त माळवारीच बाजार भायाचा, आता तो रोज भरते. तेथे प्रचंड कोलहल आणि ट्रॅकिंग जास असतो. तेथून रोज पोलीस, महानगरपालिकेचे अधिकारी, सरकारी अधिकारी, महापैरे, आमदार, नगरसेवक जातयेत असतात, पंतु कोणालाच त्याची बिल्कुल पर्वा नाही. ‘पूर्वी होते, तसेच चालू द्वा’ म्हणतात. जनतेच्या भावनांची कदर करा; मग गाव गलिन्हून राहिले तरी चालेल, असेही म्हणतात, कामवरी नदीची अवस्था मेल्यागत झाली आहे. येत्या काही वर्षांतच तिची ‘मिठी’ नदी होईल, अशी भीती आहे.

कोणाला शाळा-कॉलेज प्रवेशासाठी, तर कोणाला हॉस्पिटलसाठी, तर कोणाला रेशनकार्डसाठी तर कोणाला बैंकेत खाते उपहून देण्यासाठी चिठ्ठी देणे; एवढेच काम लोकप्रतिनिधी करतात की काय असे वाटते. गावाचे प्रश्न अजून तसेच बाजूला पडले आहेत. भिंबडीतले रस्ते हे चालण्यासाठी नसून पार्किंगसाठीच आहेत. ९९% इमारतीना महानगरपालिकेने पार्किंग दिलेले नाही. भिंबडीतील राजकीय पक्ष : सन १९३०-३१ च्या सुमारास कै. भाऊसाहेब धामणकर, नेवाळकर, प. स. भागवत, जोग वेळी आदी गृहसंथांनी गावात मोठे नेते येऊन गेले, हे मागे सांगितले आहे. त्याचा पुन्हा उच्चार करीत नाही.

स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या प्रकरणात बन्नाच जणांची नवे आहेतच.

हिंदू महसभेची स्थापना नंतर काही वर्षांनी ब्राह्मण आळीतील भट वकील यांनी केली होती. त्यात कै. वासू लेले यांचाही सहभाग होता. त्या वेळज्ये बरेच तरुण लोक स्वातंत्र्यवीर सावरकरामुळे हिंदू महसभेकडे आकर्षित झालेले होते. सन १९३९ मध्ये कै. बंडुनाना जोगळेकर यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. त्यांचे बहुधा अकाली निधन झाले असावे. कै. बाळासाहेब जोगळेकर यांचे ते वडीलबधू होते. कै. दादासा हेब दाडेकर यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची धूपा आपल्या खाढ्यावर बरीच वर्ष वाहिली होती. जनसंघ हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे अपत्य होते. कै. बाळासाहेब जोगळेकर, मधुनाना कुंटे, डॉ. व्यास हे कार्यकर्ते जनसंघाचे कामकाज सांभाळत असत. पुढे आणिबाणीनंतर ते भारतीय जनता पक्षाच्या डेन्यात दाखल झाले.

सन १९७२ च्या सुमारास श्री. बळीराम मोरे, श्री. अनंता तालीम यांनी भिंवडीत शिवसेना स्थापन केली. सन १९६७ मध्ये शिवसेनाप्रमुख कै. बाळासाहेब ठाकरे हे भिंवडीला येऊन गेले होते. त्यांनात पुन्हा एकदा १९७२ मध्ये संक्रान्तीला सांगलीचे हिंदू महासभेचे अध्यक्ष कै. वि. ग. पाटील यांच्याबरोबर ठिळक मंदिरात सभेसाठी कै. बाळासाहेब आले होते. कै. बाळासाहेब ठाकरे यांचे वडील कै. प्रबोधनकार ठाकरे हे प्रसिद्ध विचारात व पत्रकार होते. ते काही वर्ष १९४० पूर्वी भिंवडीला प्रभू आळीत गणपती मंदिराजवळ राहत असत. श्री. रुपेश म्हाने हे शिवसेनेचे आमदार म्हणून दोन वेळा निवडून आले होते. श्री. रशीद ताहिर हे एकदा अपक्ष आमदार म्हणूनही निवडून आले आहेत. साधारणपणे १९९५ च्या सुमारास उत्तर प्रदेशात श्री. मुलायमसिंह यादव यांनी समाजवादी पक्ष स्थापन केला. मुलायमसिंहपुढे डॉ. राममनोहर लोहिया याचा आदर्श होता. मात्र त्याच्या इतर अनुयायांना तो बोपेला नाही. समाजवादी पक्ष हा फक्त उत्तर प्रदेशापुताच मर्यादित राहिला. १९९५ च्या असपास श्री. अबू हाशिम आळमी यांनी भिंवडीत समाजवादी पक्ष स्थापन केला; परंतु तो पक्ष फरसा प्रभाव पाडू शकला नाही. फक्त एकदाच रशीद ताहिर हे आमदार म्हणून समाजवादीच्या तिकिटावर निवडून आले.

पहिल्या महायुद्धाच्या अगोदर रिवाफक्त चळवळीमुळे मुस्लिम लीगची स्थापना अनेक देशात झाली. प्रिस्स आगाखान हे त्याचे प्रमुख होते. मात्र १९२३ नंतर तुर्कस्थानच्या केमाल पशाने खिलफत चळवळच मारून टाकली आणि तिच्यावर बंदी आणली. केमाल पशा हा सुधारणावादी व पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावाखाली होता. खिलफतचा आधार गेल्यावर मुस्लिम लीगचाही प्रभाव ओसरला. भिंवडी मुस्लिम लीगचाही जोर कमी झाला. भिंवडीत मुसलमान

समाजाने मुस्लिम लीगेवजी नेहमीच कौशिसला अनुकूलता दाखविली आहे.

शळीरजनाब अन्सारी, मलिक तासे हे मुस्लिम लीगचे कार्यकर्ते होते. कम्युनिस्ट पक्ष (साम्बवादी) : सन १९३५ मध्ये गावात यंत्रमाग सुरु झाल्यानंतर काही वर्षातच साम्यवादी पक्षाची स्थापना झाली. यंत्रमाग आल्यानंतर गावातील कामगार चळवळीचा प्रभाव भिंवडीपर पडणे आदी साहजिक होते. तेथील कामगार चळवळीचा प्रभाव भिंवडीपर आणि गोदाताई परळेकर यांनी भिंवडी, मुंबईतील कामगार चळवळीचे नेते कॉम्प्रेड श्रीपाद अमृत डांगे, श्यामराव फळेकर, गोदाताई परळेकर, तारा रेडी हे नेहमीच भिंवडीला कामगार वस्तीत भेट देत असत. श्री. श्यामराव परळेकर आणि गोदाताई परळेकर यांनी भिंवडी, डहाणू, तलासरी येथील कामगार अन् आदिवासी भागात मोठेच कार्य केले आहे. 'मणूस जेव्हा जागा होते,' हे पुस्तक गोदाताईनी लिहून त्या शोषितांची दुःखे, वेदना, असहाय्य परिस्थिती याचा आलेख उत्तम रीतीने मांडला आहे.

ठाणे, डहाणूमध्यील १९५१ च्या लोकसभा निवडणुकीत कॉ. श्यामराव फळेकर हे कम्युनिस्ट पक्षाचे उमेदवार म्हणून उभे होते. त्या वेळेस भिंवडी-डहाणू हा एक मतदार संघ होता. कॉम्प्रेड वैद्य यांनी १९५७ मध्ये कोकण रेल्वेचा पाठपुरावा मेळवा प्रमाणावर उचलून धरला होता. भिंवडीत डब्बाहिम मदद्द मुश्ताक जाफरी, कॉ. मितउल्ला, कॉ. विठल, कॉ. म्हात्रे, कॉम्प्रेड असरार यांनी बरीच वर्ष या पक्षाची धूरा वाहिली. सन १९५६-५७ मध्ये प्रजा समाजवादी पक्ष स्थापन केला गेला. कै. परशुराम टावरे, दुर्वे मास्टर, श्री. भिसे चंद्रकांत, काका भागावत हे या पक्षाचे सक्रिय कार्यकर्ते होते.

तेव्हा भिंवांनो, आतापर्यंत भिंवडीतील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व अन्य इतर अंगांचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न या पुस्तकाद्वारे घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यात काही अपेण, त्रुटीही गाहिल्या असण्याची शक्यता आहे. त्या आण माझ्या नजरेस अणून द्याव्यात. म्हणजे पुढील आवृत्ती निधाल्यास त्यात सुधारणा करता येतील. बरीचशी माहिती पुस्तकापून व नियतकालिकामधून घेतलेली आहे. काही गोष्टी मी स्वतः अनुभवल्या आहेत. मात्र काही बाबी दुसऱ्यांकडून मिळाल्या आहेत. काहीची कालमर्यादा स्पष्ट नाही. उदा. भिंवडीतील साम्यवादी म्हणजे कम्युनिस्ट पक्ष, मुलायमसिंग यांचा समाजवादी पक्ष यांच्या स्थापनेचे वर्ष निश्चित समजू शकले नाही. अशा अनेक बाबी असू शकतील. त्या कृपया निर्दर्शनास आणू द्याव्यात.

सदर लिखाण करताना मी माझे स्वतःचे विचार टाकले आहेत. ते सर्वांनाच पटील. असे नाही. कोणाच्या भावना दुखावल्या असतील; तर मी दिलगिरी

मार्गिता अंदाजात. भिंवडी पृष्ठांपैकी भिंवडी बयान / १२१
पृ. जनवरी २०२१ अधिकारी, भिंवडी पृष्ठांपैकी भिंवडी बयान / १२१
१२० / भिंवडी बयान

व्यक्त करतो. एखाद्या व्यक्तीचे मोठे कार्य व नावलैकिक याचाही तपशील उपलब्ध असण्याची शक्यता आहे, तो देखील माझ्यापूर्वी घटना घडत असतात. त्या सर्वच लेखकापैकी लेखकापैकी याचा भरवसा नाही. आजची पत्रकारिता अशी आहे की, ती केवळ मुंबई, दिल्लीतील राजकीय घडामोडी किंवा स्थानिक पाठीवरील नागरालिकेतील भानगाडी यांच्याभोवतीची फिरत आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटनांचेही चित्रण करणे हे आजच्या पत्रकारितेला मानवत नाही. काही पत्रकार तर नागरालिकेतील किंवा सकारी टंडमर्सच्या जाहिराती मिळतील म्हणूनही नियतकालिके काढतात. त्याना सामाजिक भान अजिबात नसते. तेव्हा नागरिकांनी त्याना माहिती असणाऱ्या जुन्या आठवणी व घटना यांची नोंद करून ठेवावी. तुने कोट्राफ्रेस जतन करून ठेवावेत की, जेणकून स्थानिक इतिहास लिहिण्यास मदत होईल. आज जी माहिती या पुस्तकात देण्याचा प्रयत्न केला आहे; त्यात आणखी नवीन भर पुढे वीसंपचवीस वर्षांनी पडण्याची शक्यता आहे. इतिहास संशोधन जेवढे अधिकाधिक होईल. तेवढी त्याची व्यापी वाढत जाईल. तुने निष्कर्ष मोडीत निघातात. ग्रॅट डफने मराठ्यांच्या इतिहास असंत प्रामाणिकपणे, ब्रिटिश गव्हर्नर्सचा विरोध पत्करून लिहिला होता; परंतु त्याचे संशोधन पुढे इतिहासचार्य राजवाडे, रिसायतकार सरेदेसाई यांनी खोडून काढले आहे. त्यामुळे अधिक साधने उपलब्ध झाल्यास या पुस्तकातील काही विधाने, निष्कर्ष, इतिहास पुढील काळात कोणी खोडण्याची शक्यता आहे. विचार, निष्कर्ष यांची देवाणघेवणा कायम सुरुच राहिली पाहिजे. एखाद्या वेळेस मी दिल्लीचा भिंवंडी, लोनाड, मांजरपल्ली या गावांच्या व्यापत्यांना कोणी आक्षेपही घेऊ शकेल. नवीन व्युत्पत्ती शोधू शकेल. प्रमेय, गणित, अनूकूल निष्कर्ष ही इतिहास संशोधनातील महत्वाची बाब आहे. प्रत्येक गोष्टीचा अन्वयार्थ आणि कारणमीमांसा द्यावी लगते.

भिंवंडी - एक बेसू बिलावल : 'बिलावल' हा एक गण आहे. भिंवंडीच्या बाबतीत तो आता एकदम बेसू झाला आहे. गेली ४० वर्षे या गावात प्रशासनाचा अभाव आहे. त्यामुळे गावातील आरोग्य, साफसफाई, पाणीप्रश्न, वीजप्रश्न, शिक्षण, रस्ते रुदीकरण, उद्योगाधेदे याबाबत गाव मागासलेले राहिले आहे. चांगले आणि उच्च शिक्षण नसल्याने येथील बुद्धिजिनी वर्ग हा ठाणे, डॉबिवली, कल्याण, पुणे, नाशिक या ठिकाणी स्थलांतर करीत आहे. जो वर्ग आहे तो यंत्रमाधारकांचा ८०% इतका आहे. तो बऱ्हंशी कामगार आहे. यंत्रमाग चालवून पोट भरतो. हा वर्ग उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान, आंध्रप्रदेश येथून आलेला आहे. तो अत्यंत अशिक्षित आणि असंघटित आहे.

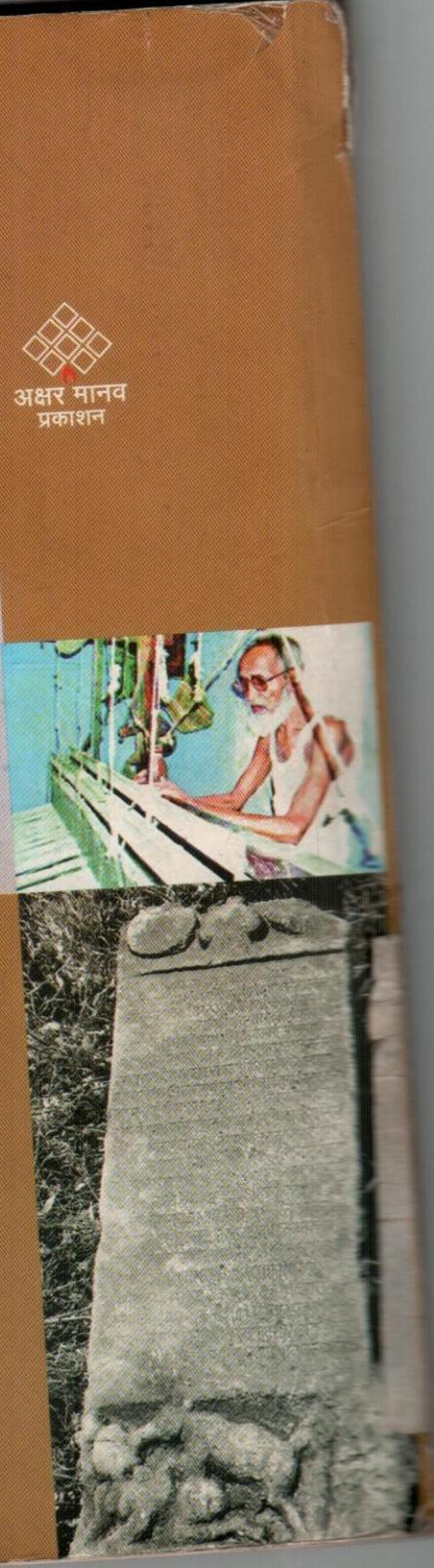
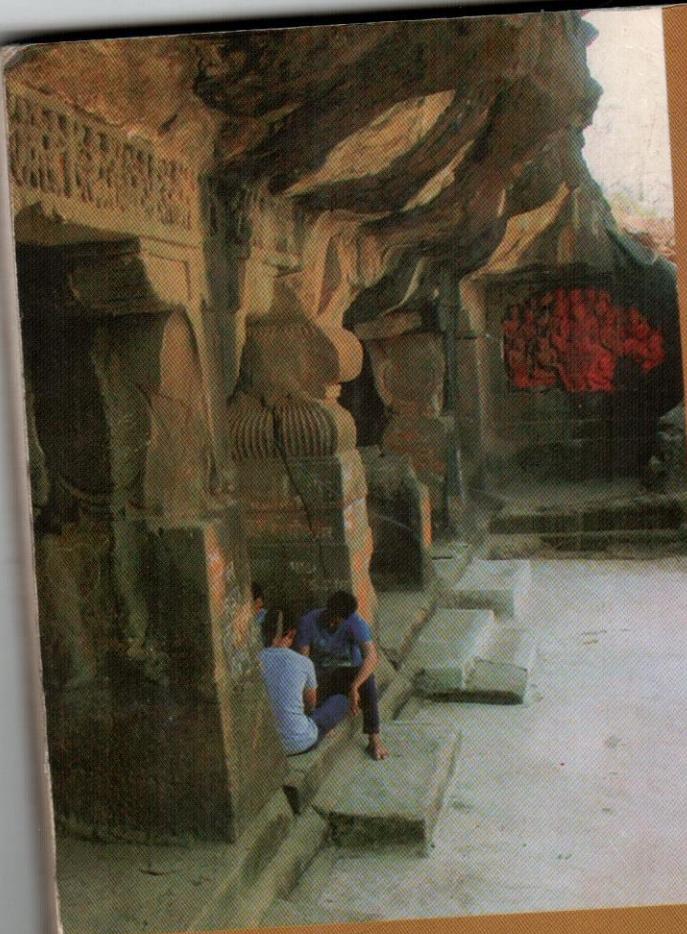
भिंवंडीतील नागरालिकेतील सर्वोच्च अधिकारी व अंच्यु प्रशासकीय अधिकारी बाहेरच्या गावाहून येतात. त्यामुळे त्याना गावाच्या बिकू घडत अवस्थेशी काहीच देणेहोणे वा संबंध नसतो. सक्षम प्रशासन नसल्यामुळे परिणाम असा झाला की, भिंवंडीचे मूळ गावण हरवले; आणि उल्हसनगरप्रमाणे एक भक्तास, अस्ताव्यस्त, बेशिस्त वसाहत तयार झाली. गावाला आकार व रंगरूप काहीच उरले नाही. एके काळजी शात, सुखी जीवन जगाणारी दुमदार भिंवंडी, आता भक्तास, कळाहीन नगरी आणि बेसू तारा छेडणारी बिलावल झाली आहे. आज असहाय्यणे व्यतारा, दुःखाने डोके भरून येतात अनुत्त्या काव्यपंक्ती आठवतात- 'तुङ्या त्या विच्छिन्न रूपाला पाहू... फाटतो ऊ हव्याळे जीव... अशूचा दाटतो पूरू'

वाचन मंदिर-भिंवंडी
दा.नो.क. ५८८४४
मार्गी विमान क. २०८८०

वाचन मंटिर-भिंवडी
दा. नों. क. ५६६४४
मराठी विज्ञान क्र. २०८६७

संदर्भ :

- १) महिकावतीची बखर : ले. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
- २) मराठी ज्ञानकेश : ज्ञानकेशकर श्रीधर व्यं. केतकर
- ३) सकलकलेकृत शिवचरित्र
- ४) शिवभरत प्रस्तावना : भारताचार्य चिं. वि. वैद्य भ.
- ५) ऐतिहासिक लेख : मर्हेश तेंडुलकर
- ६) ठाणे जिल्हा गैंडेटिअर : सन १९६० (पुनर्मिदित)
- ७) मराठी रियासत : रियासतकर गो. स. सरदेसाई
- ८) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे : त्रैमासिक
- ९) राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे : त्रैमासिक
- १०) महाराष्ट्र : कला व इतिहास (महाराष्ट्र शासन) : संपादक डॉ. जामखेडकर
- ११) ठाणे जिल्हातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास : प्रा. विजय कुलकर्णी (ठाणे)
- १२) वंदावी पाऊळे : श्रीमती मुथा पटवर्धन (पुणे)
- १३) भिंवडी निजामपूर नगरपालिका शताब्दी स्मारणिका : संपादक के. विनायकराव उकिडवे
- १४) कल्याणचा सांस्कृतिक इतिहास : डॉ. श्री. निवास साठे (कल्याण)
- १५) 'तारिखे कोकण' : डॉ. मोमिन मैनुददीन

प्रत्येक गावाला स्वतःचा एक इतिहास असतो.
आणि एखादे गाव खेड्याच्या अवस्थेपासून
शहराचा प्रवास कसा करते,
त्याचा इतिहास तर रोमांचक असतो.
भिवंडी हे विविध कारणांनी राज्यात आणि
देशात गाजलेले गाव. माणसे, समाज, व्यवसाय,
सुविधा, जुनाकाळ, नवा काळ हे सगळे
भिवंडीच्याबाबतीत अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.
भिवंडी ज्याच्या शवासातच आहे अशा माणसाने
या पुस्तकात भिवंडी गावाचे चित्र आणि
चरित्र लिहिले आहे. ते खूप रोचक आहे.

